BR. HELLY - J.-P. BRAVARD - R. CAPUTO

Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΚΗ ΠΕΔΙΑΔΑ

ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΤΟΠΙΩΝ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΧΩΜΑΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι έρευνες οι οποίες επιχειρήθηκαν από το 1979, σχετικά με την ιστορική γεωγραφία της Θεσσαλίας, οδήγησαν στον προσδιορισμό ενός μεγάλου αριθμού πόλεων στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα. Μία τέτοια, όμως, έρευνα δεν θα μπορούσε να διενεργηθεί χωρίς να εξετασθεί από κοντά η ιστορία αυτών των αρχαίων πόλεων, αντιπαραθέτοντας τις αρχαίες φιλολογικές πηγές με τις περιγραφές της Θεσσαλίας, που μας έδωσαν οι περιηγητές του 18ου αιώνα, και τα στοιχεία της φύσης τα οποία παρατηρούμε σήμερα.

Όλες οι μέχρι τώρα μαρτυρίες, τις οποίες χρησιμοποιήσαμε στην έρευνά μας, προς αυτήν την κατεύθυνση δείχνουν να επιβεβαιώνεται η ύπαρξη μιας εκτεταμένης λεκάνης η οποία καλύπτεται από τα νερά της Κάρλας, όπως την αναφέρουν οι σύγχρονοι και την οποία συναντούμε στα αρχαία κείμενα με το όνομα Βοιβηίδα. Συμφωνούμε με την εκτίμηση ότι η λίμνη αυτή κάλυπτε τη μεγαλύτερη έκταση της λεκάνης από τη εποχή των γεωλογικών ανακατατάξεων και σε όλη τη διάρκεια των αρχαίων χρόνων μέχρι τις μέρες μας. Ωστόσο, ορισμένες παρατηρήσεις των αρχαιολόγων φαίνεται πως έρχονται σε αντίθεση με την κοινώς αποδεκτή αυτή άποψη και, ήδη από το 1984,[1] οι ερμηνείες των δορυφορικών εικόνων οδηγούν στο να διατυπωθεί η υπόθεση, η οποία επιβεβαιώθηκε από τις παρατηρήσεις στο έδαφος, ότι δηλαδή η θεσσαλική πεδιάδα, συμπεριλαμβανομένων και των πιο χαμηλών σημερινών σημείων, παρείχε στους ανθρώπους εκτεταμένες γαίες όπου μπορούσαν να εγκατασταθούν και να τις καλλιεργήσουν, κάτι που δεν μπορούσαμε να υπολογίσουμε χωρίς να ελέγξουμε την παραδοσιακή αυτή εκδοχή.

Η σπουδαιότητα αυτών των πρώτων διαπιστώσεων μας ενθάρρυνε να αρχίσουμε μία πιο προωθημένη έρευνα, στη διεξαγωγή της οποίας η συμβολή της γεωμορφολογίας και της ιστορίας μπορούν να συνδυαστούν και να καταλήξουν σε μία καλύτερη απεικόνιση των εξελίξεων των τοπίων. Για να επιτευχθεί αυτό επωφεληθήκαμε από μερικά πλεονεκτήματα. Χάρη στις μελέτες που δημοσιεύθηκαν εδώ και είκοσι χρόνια για τη Θεσσαλία, διαθέτουμε τώρα ευρύτερο πεδίο γνώσεων από τους προγενέστερους μελετητές, τόσο στον τομέα της γεωγραφίας, της γεωμορφολογίας και της τεκτονικής, όσο και της αρχαιολογίας και της ερμηνείας των αρχαίων φιλολογικών πηγών.

Έπρεπε ακόμα να βρούμε το σημείο σύγκλισης των δικών μας σχετικών επιστη-

---

1. Barisano και Helly, 1984.

μών. Αυτό έγινε όλο και περισσότερο αντιληπτό, στη συνέχεια της έρευνας, στον καθορισμό των ρεμάτων της βόρειας περιοχής της λαρισαϊκής λεκάνης. Μπορούμε στο εξής να περιγράψουμε αυτά τα ρέματα σαν τους καλύτερους μάρτυρες της εξέλιξης των τοπίων στην περιοχή αυτή. Παρουσιάζουμε, λοιπόν, αυτό που μπορούμε να αναπαραστήσουμε από την ιστορία των εγκαταστάσεων ώστε να μπορέσουμε να εξαγάγουμε μερικά απαραίτητα συμπεράσματα για τις κινήσεις των νερών στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα, καθώς και για τις συνέπειες που επέφεραν αυτές οι κινήσεις στη συμπεριφορά των ανθρώπων.

Ευχαριστούμε τους συναδέλφους που θέλησαν να μας δώσουν πληροφορίες και διευκρινίσεις σε πολλά σημεία, ιδιαιτέρως τον κ. Μάρκο Θάνο της Υδρογεωλογικής Υπηρεσίας της Λάρισας και τον φίλο μας Κώστα Γαλλή, τέως έφορο των Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων της Λάρισας, καθώς και τους κ. Γ. Τουφεξή και Δ. Αγραφιώτη που μας προμήθευσαν ένα αντίτυπο του χάρτη, προερχόμενο από το αρχείο του Δήμου της Αγιάς, με τη στάθμη των νερών της Βοιβηίδας το 1886 και 1895. Οι χρονολογήσεις με τον C14 προσδιορίσθηκαν στο εργαστήριο του ραδιοάνθρακα του Πανεπιστημίου Claude - Bernard - Lyon 1.

Ο τρόπος γραφής στην αντίστοιχη επιστήμη μας είναι πολύ διαφορετικός. Ωστόσο, δεν θεωρήσαμε απαραίτητο να τον αποδώσουμε τελείως ομοιόμορφα. Επιχειρήσαμε κυρίως να ενοποιήσουμε την παρουσίαση των αναφορών στο κείμενο και στη βιβλιογραφία, την οποία συγκεντρώσαμε στο τέλος της μελέτης.

1. ΟΙ ΕΝΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΠΑΓΕΤΩΔΗ ΕΠΟΧΗ ΚΑΙ ΣΤΟ ΟΛΟΚΑΙΝΟ

Η πεδιάδα της Λάρισας προσφέρει στον παρατηρητή, που την αποκαλύπτει από τα γειτονικά υψώματα, μία τέλεια, σχεδόν, επιπεδότητα. Πράγματι, εκτός από το κεκλιμένο προς το Βορά επίπεδο, στα δυτικά της Λάρισας, το οποίο διασχίζει ο Πηνειός με την κοίτη του στα ανάντι αυτής της πόλης, η λεκάνη έχει τα γνωρίσματα μιας τέλειας, σχεδόν πεδιάδας. Σε απόσταση μεγαλύτερη των 50 χλμ., μεταξύ των στενών της Ροδιάς και του νοτιοανατολικού άκρου της λεκάνης, η έκταση των ανώτατων ορίων της κοίτης δεν υπερβαίνει τα 20 με 30 μ. (εικ. 1). Οι τοπογραφικές και υδρογραφικές διαφορές, στις οποίες η μελέτη μας δίνει ιδιαίτερη σημασία, είναι ενδεικτικές της πολυπλοκότητας μιας γεωλογικής ιστορίας για την οποία, ομολογουμένως, πρέπει να ανατρέξουμε στο τέλος, τουλάχιστο, του πλειστοκαίνου για την καλύτερη κατανόηση των προβλημάτων που τίθενται στην ιστορική περίοδο.

Η ανάλυση των επιτοπίως διαθέσιμων δεδομένων και η συλλογή νέων πληροφοριών αφορούν στους τρεις τομείς κλειδιά που είναι η προσχωσιγενής πεδιάδα του Πηνειού, η δίοδος της Χασάμπαλης[2] και η λίμνη Βοιβηίδα - Κάρλα. Είχαμε την τύχη να χρησιμοποιήσουμε ένα τοπογραφικό σχέδιο (1:50000), το οποίο ανατυπώθηκε στις αρχές του 1960 από την Γεωτεχνική Υπηρεσία της Λάρισας, με την ευκαιρία της υδραυλικής αξιοποίησης της ανατολικής πεδιάδας, καθώς οι εργασίες αποξήρανσης

---

2. Χασάμπαλη· η περιοχή μετά το Ομορφοχώρι, στα αριστερά του δρόμου Ομορφοχωρίου-Συκουρίου.

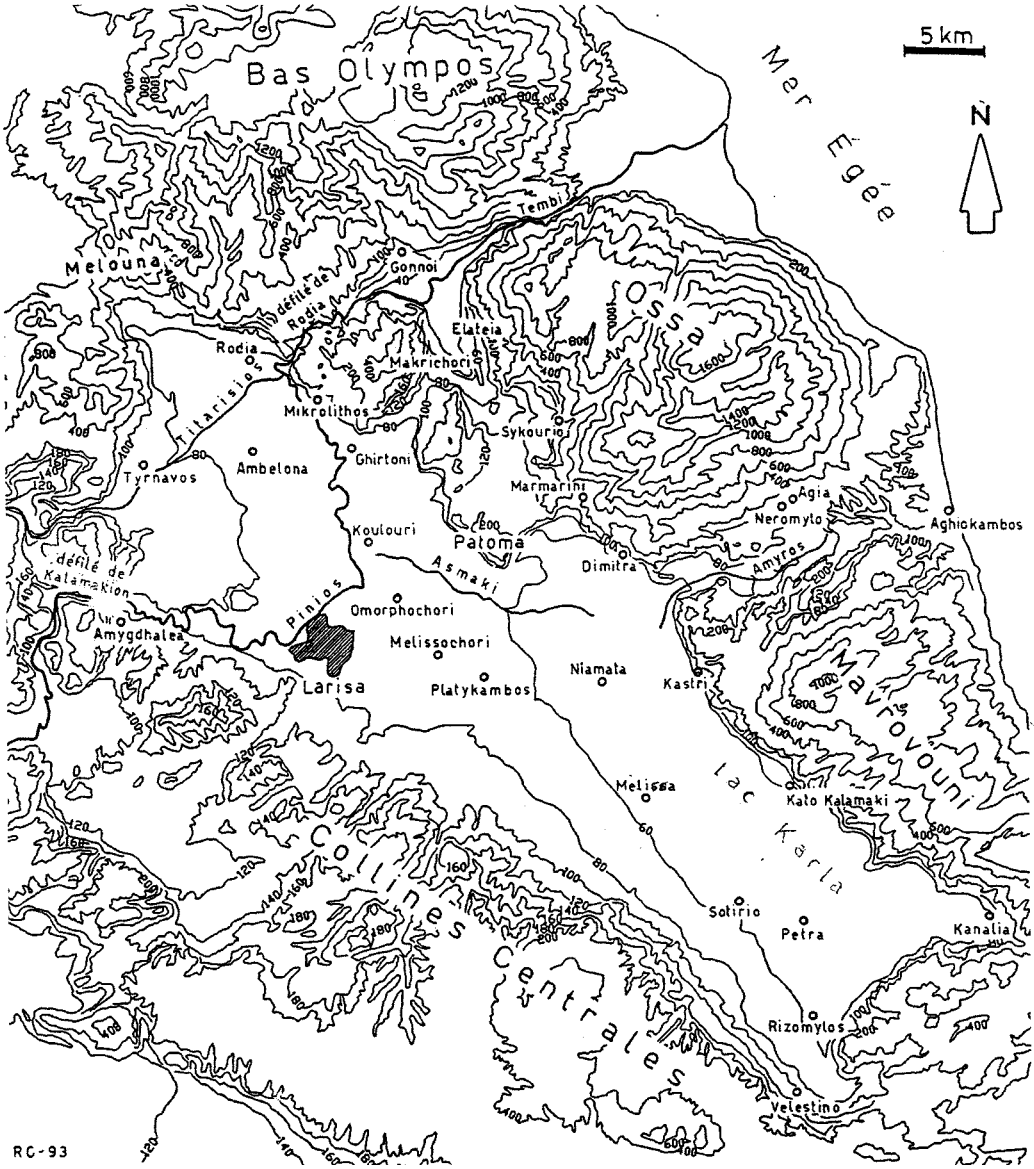

Εικ. 1. Η ανατολική θεσσαλική πεδιάδα

καθιστούσαν αναγκαία την μεγάλη ακρίβεια. Η ισοδιάσταση των καμπυλών είναι της τάξης του 1 μ. (εικ. 2α), πράγμα το οποίο επιτρέπει να διαφοροποιήσουμε αρκετές μορφο-δομικές ενότητες, (εικ. 2β), δίνοντας έτσι μεγάλη ακρίβεια στην ανάλυση. Τα τοπογραφικά σχέδια τα οποία συγκεντρώσαμε για την περιοχή αυτή, ύστερα από φωτογραφική σμίκρυνση, δίνουν μία συνθετική εικόνα της τοπογραφίας της πεδιάδας σε κλίμακα 1:100000.

Αυτή η ιδιαίτερα ακριβής σύγχρονη τοπογραφία μπορεί να ερμηνευθεί λειτουργικά με την ανάλυση ενός θαυμάσιου χάρτη (1:75000) σχεδιασμένου το 1905-1907, ο οποίος αποδίδει τις παραμικρές υδρογραφικές λεπτομέρειες μιας περιόδου προγενέστερης της σύγχρονης υδραυλικής διευθέτησης.

1.1. Η ΑΛΛΟΥΒΙΑΚΗ ΠΕΔΙΑΔΑ ΤΟΥ ΠΗΝΕΙΟΥ.

1.1.1. Η πεδιάδα του Πηνειού στα ανάντι της Λάρισας στα τέλη του πλειστοκαίνου

Στην έξοδο των στενών του Καλαμακίου,[3] όπου ο Πηνειός διασχίζει τους κεντρικούς λόφους, ο ποταμός ακολουθεί πορεία Δ-Α με κατεύθυνση προς τη Λάρισα. Το προσχωματικό έδαφος χαμηλώνει από τα 90 στα 75 μ. περίπου, σε απόσταση 15 χλμ. και δίνει μεγάλη κλίση $1,65.10^{-3}$. Η σημερινή κυρίως κοίτη, ελάχιστα εκτεταμένη στο μεγαλύτερό της μέρος, διασχίζει ένα χαλικώδες προσχωματικό στρώμα, 10 περίπου μέτρων, το οποίο δημιουργήθηκε από τον Πηνειό και τον Τιταρήσιο. Ανατολικώς της Λάρισας, το στρώμα αυτό επεκτείνεται νοτιοανατολικά προς το ελαφρώς κεκλιμένο επίπεδο που αποτελεί τις υπώρειες των Ρεβενίων. Μπορούμε να υπολογίσουμε ότι το όριο του πλειστοκαινικού σχηματισμού οριοθετείται γενικά στα 70 μ. από την βόρεια ισοϋψή.

Αυτό το αλλουβιακό στρώμα αποτελεί ένα στοιχείο του πλειστοκαινικού χαμηλού γεωλογικού «Niederterrasse» του H. Schneider.[4] Αυτό το μη εντοπισμένο, αλλά υπολογισμένο σε ύψος +15 έως +40 μ. στρώμα, το οποίο δημιουργήθηκε από τον Πηνειό στη δίοδο του Καλαμακίου,[5] αποκαλείται ακόμα προσχώσεις της Αγίας Σοφίας. Είναι ορατό σε πάχος 6,5 μ. περίπου, στην έξοδο του στενού όπου ο ποταμός διασχίζει το πετρώδες υπόστρωμα του πλειστοκαίνου.[6] Στις όχθες του σημερινού Πηνειού, στα ανάντι της Λάρισας, η διάβρωση των επιχώσεων της κοίτης, που βρίσκεται σε βάθος 4-9 μ., σε σχέση με την κορυφή του σχηματισμού, απελευθερώνει οστά ζώων και κατεργασμένους πυριτόλιθους του τύπου Levallois - Mousterien που αποδίδονται, προφανώς, σε ένα μοναδικό εργαστήριο των θεσσαλικών πολιτισμών της μέσης και νεότερης παλαιολιθικής εποχής (M και Upal). Το εργαστήριο αυτό βρίσκεται σε βάθος 9 μ., η θέση FS 15 προμήθευε, αναμφιβόλως, το τωρινό εργαστήριο, γεγονός που απορρίπτει την υπόθεση του ανασχηματισμού από τα τρεχούμενα νερά.[7] Από άποψη τοπί-

---

3. Τα στενά του Καλαμακίου είναι κοντά στον οικισμό Αμυγδαλέα της Λάρισας.
4. H. Schneider, 1968.
5. C. Runnels, 1988.
6. A. Demitrack, 1986.
7. C. Runnels, 1988 και E. B. French, 1990.

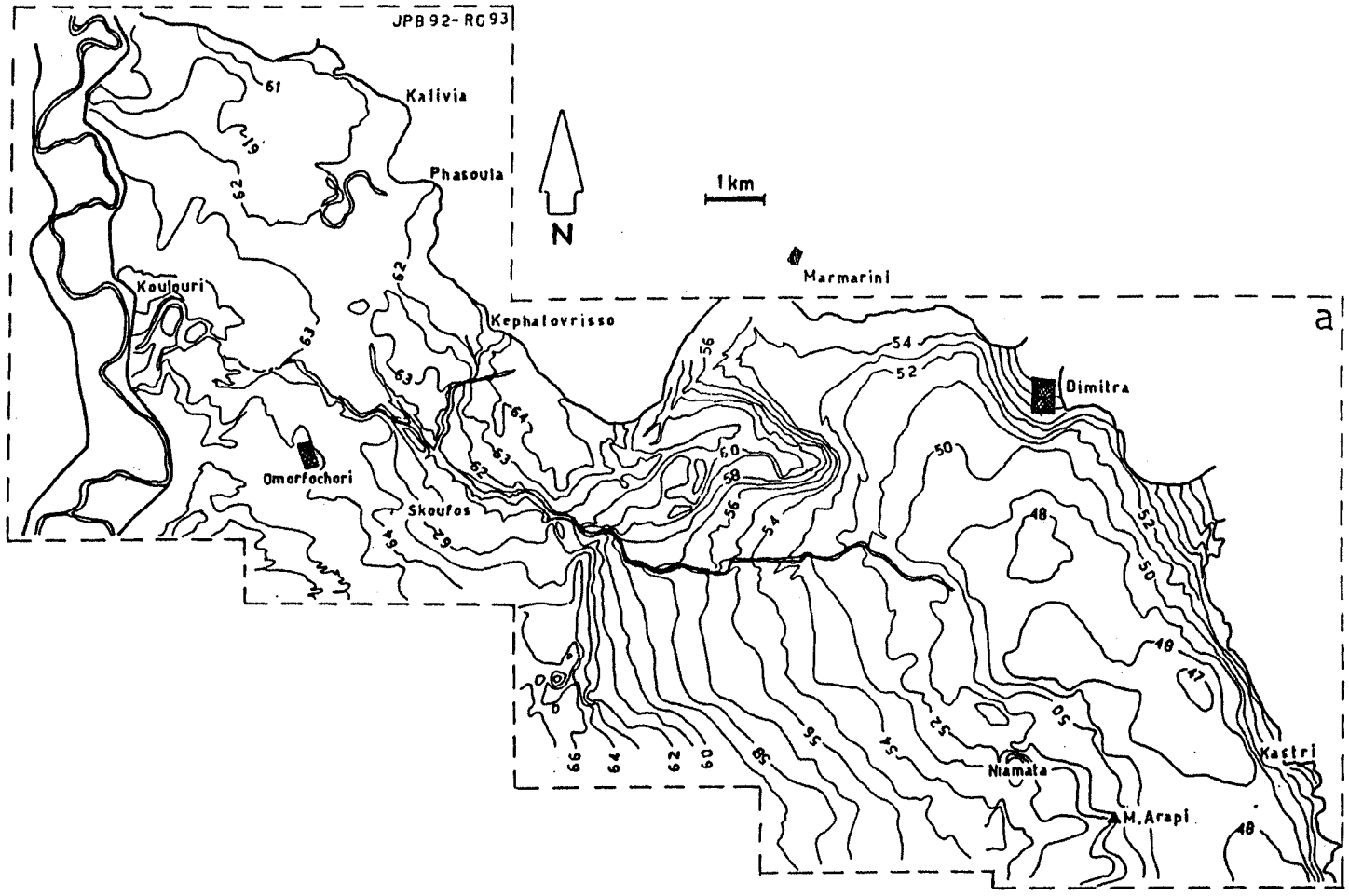

Εικ. 2α. Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής από το Κουλούρι της Λάρισας μέχρι το Καστρί της Αγιάς

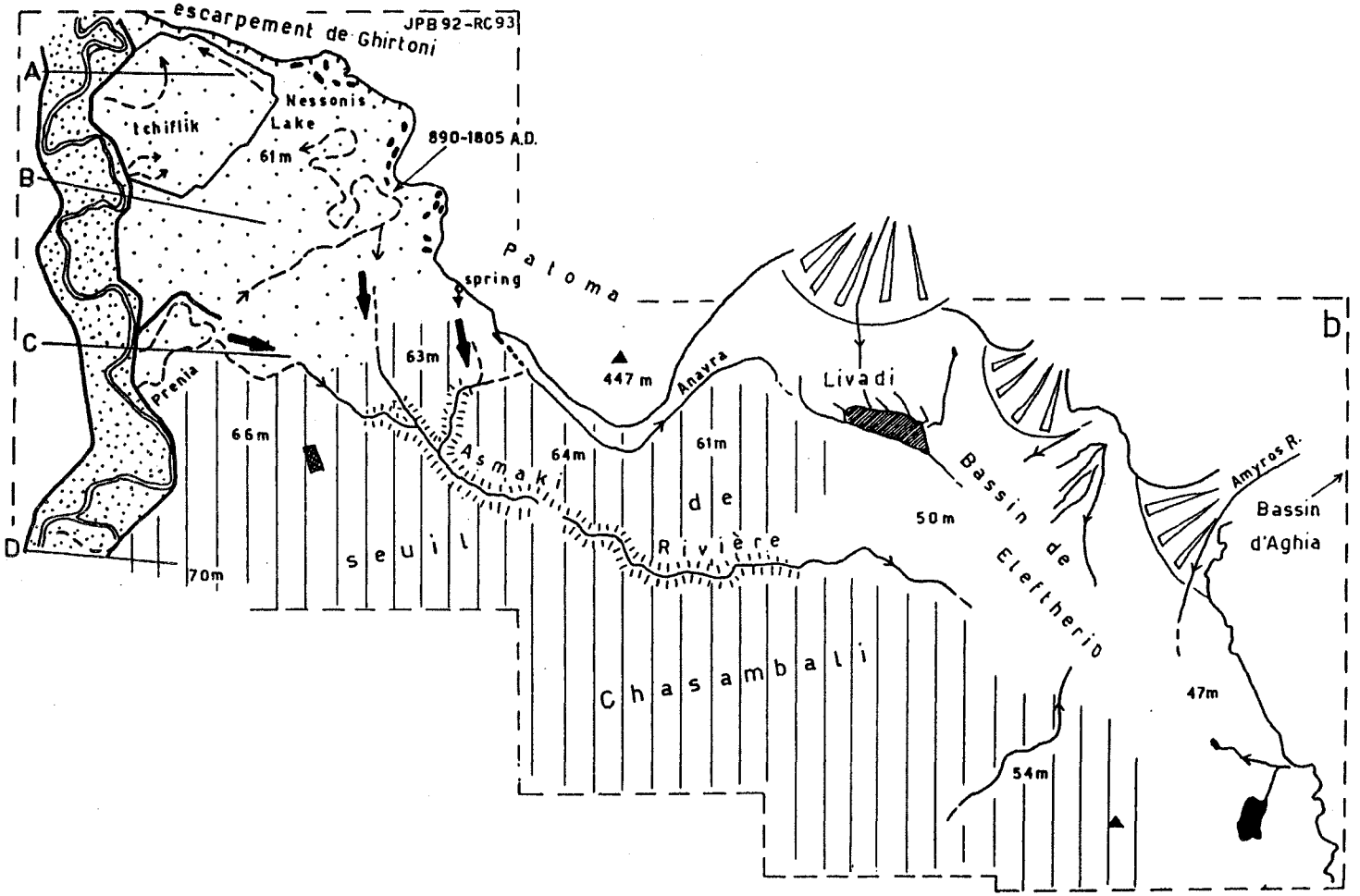

Εικ. 2β. Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής της Χασάμπαλης

ου, οι ανακαλύψεις αυτές σημαίνουν ότι, στο τέλος αυτού του αλλουβιακού κώνου, ομάδες κυνηγών σύχναζαν στις αμμοκροκαλώδεις νησίδες του Πηνειού, κατά το πλειστόκαινο.

Όσο για την ηλικία αυτού του σχηματισμού, ο A. Demitracn (*ό.π.*) πραγματοποίησε δύο μετρήσεις με ραδιοάνθρακα σε όστρακα μαλακίων τα οποία περισυνέλεξε σε βάθος 8 μ. στη βάση των προσχώσεων της Αγίας Σοφίας, κοντά στην Αμυγδαλέα, που έδωσαν τη χρονολόγηση 38000 + / - 1500 και 42000 + / -35000 πριν από το παρόν. Η βάση ενός εδάφους, το οποίο αποκαλύφθηκε στην κορυφή αυτής της περιοχής, χρονολογήθηκε περίπου στα 27000 + / - 8000 πριν από το παρόν με τη μέθοδο U/Th. Οι προϊστορικοί αρχαιολόγοι, από την πλευρά τους, συμπέραναν την ύπαρξη μόνιμων εγκαταστάσεων ή πρόσκαιρων καταυλισμών μεταξύ 55000 και 30000 πριν από το παρόν.[8] Ο T.H. Van Andel et al.[9] εκτιμά ότι οι προσχώσεις της Αγίας Σοφίας, που σχηματίζουν την πιο πρώιμη και την πιο εκτεταμένη ενότητα της «Niederterrasse», δημιουργήθηκαν στα μέσα της τελευταίας παγετώδους περιόδου (περίπου 40000-27000 πριν από το παρόν) και συνδέονται με ένα εξελιγμένο παλαιοέδαφος (paleosol).

Βορείως της Λάρισας, ο ρους του Πηνειού αλλάσσει κατεύθυνση. Ακολουθεί αρχικώς πορεία ΝΔ-ΒΑ και μετά ΝΑ-ΒΔ, προσπερνώντας από τα ανατολικά το κεκλιμένο επίπεδο του προσχωματικού στρώματος του πλειστοκαίνου, το οποίο χαμηλώνει από τα 75 μ., κοντά στη Λάρισα, στα 65 μ., στη συμβολή του Πηνειού με τον Τιταρήσιο. Το στρώμα αυτό σχηματίζει, στα δυτικά του Πηνειού, μία χαμηλή γεωλογική ταράτσα ύψους μερικών μόλις μέτρων. Αντίθετα, στα ανατολικά αποτελεί συνέχεια της προσχωματικής λεκάνης του ολοκαίνου της οποίας το ύψος χαμηλώνει από τα 65 στα 62 μ. στους πρόποδες της γεωλογικής ταράτσας της Γυρτώνης που συνδέεται με την παρουσία ενός απόκρημνου ρήγματος.

1.1.2. Η αλλουβιακή πεδιάδα του Πηνειού βορείως της Λάρισας κατά το ολόκαινο

Την ολόκαινο αλλουβιακή πεδιάδα του Πηνειού, βορείως της Λάρισας, τη γνωρίζουμε καλύτερα από τη μελέτη την οποία πραγματοποίησε ο A. Demitrack.[10] Ο λιγότερο σημαντικός αυτός τομέας υπέστη δύο διαδοχικές αλλουβιακές φάσεις κατά τις πρώτες χιλιετίες του ολοκαίνου που η καθεμιά προσδιοριζόταν από μία περίοδο εδαφογένησης.

Πρώτα η απόθεση των προσχώσεων του Μαυρόλιθου, με υφή λεπτότερη από εκείνη των προσχώσεων της Αγίας Σοφίας, έχει πάχος 2 μ. και σχηματίζει μελανόφαιο απολιθωμένο έδαφος από πιο πρόσφατες αποθέσεις. Το terminus ante quem αυτού του σχηματισμού προσδιορίσθηκε από την χρονολόγηση με τον C14 η οποία πραγματοποιήθηκε σε ένα όστρακο του είδους Unio που βρέθηκε στη βάση μιας εγκατάστασης αποδιδόμενης στο τέλος της νεολιθικής εποχής. Η χρονολογία που προσδιορίσθηκε (5900 + / - 45 πριν από το παρόν) είναι πολύ πιο μεταγενέστερη από αυτήν της αναστολής της απόθεσης, αφού η νεολιθική θέση βρίσκεται σε προσχώσεις εδαφογέννησης. Επομένως, αυτές πρέπει να δημιουργήθηκαν μεταξύ του τέλους του πλειστοκαί-

---

8. E. B. French, 1990.
9. T. H. Van Andel et al., 1990.
10. A. Demitrack, 1986.

νου και των αρχών του ολοκαίνου, πιο συγκεκριμένα μεταξύ 14000 και 10000 πριν από το παρόν, κατά τον T.H. Van Andel et al.[11]

Κατόπιν έρχεται η απόθεση των προσχώσεων της Γυρτώνης η οποία εντοπίζεται βορείως της Λάρισας, πάχους 2,5 μ. Οι προσχώσεις αυτές δημιουργήθηκαν κατά την διάρκεια της μέσης και της ύστερης νεολιθικής εποχής (7000-6000 πριν από το παρόν). Για την ακρίβεια, το ανώτερο τμήμα αυτής της απόθεσης (1,5 μ.) αποτυπώνει μία θέση εδαφογένεσης της ύστερης νεολιθικής εποχής, στην περιοχή της Χασάμπαλης, που αποκαλείται «έδαφος της Γυρτώνης 2» και παρουσιάζεται σαν ένα ανάγλυφο συσσώρευσης, το οποίο χαρακτηρίζεται από ένα παχύ ορίζοντα Β και από ένα βαθύτερο, άλλωστε, ασβεστολιθικό ορίζοντα. Ο A. Demitrack συμπεραίνει ότι η επίχωση πρέπει να έγινε με αργούς και συνεχείς ρυθμούς, πράγμα το οποίο επιβεβαιώνεται από την στρωματογραφία. Η επίχωση αυτή σταματάει στην εποχή του χαλκού, καθώς θέσεις αυτής της εποχής, τέτοια στη Γέφυρα του Ασμακίου, ανακαλύφθηκαν στην επιφάνεια. Η πρόσχωση δεν ανανεώθηκε στη συνέχεια.

Οι δύο αυτές φάσεις του ολοκαίνου δημιούργησαν μία υπερτοποθέτηση αλλεπάλληλων αποθέσεων τις οποίες μελέτησε ο A. Demitrack στις όχθες του Πηνειού, στο ανάντι της Λάρισας. Αυτή η υπερτοποθέτηση συνδέεται με την διαρκή διαδικασία κατάπτωσης στα βόρεια της Λάρισας, στο τέλος του πλειστοκαίνου και στις αρχές του ολοκαίνου. Έτσι ο A. Demitrack εξηγεί γιατί οι βόρειες υπώρειες των κεντρικών λόφων (Ρεβένια) είναι ελαφρώς υπερυψωμένες σε σχέση με την πεδιάδα του ολοκαίνου. Καθώς οι προσχώσεις της Γυρτώνης καταλαμβάνουν ένα γειτονικό επίπεδο με εκείνο των αρχαιότερων αποθέσεων της Αγίας Σοφίας, στα δυτικά του Πηνειού (ανάμεσα στη Λάρισα και στα στενά της Ροδιάς) και καθώς βρίσκονται 5 μ. πιο κάτω από την παλιά επιφάνεια της Αγίας Σοφίας, στα ανάντι της Λάρισας, ο A. Demitrack συνάγει την μεταβολή αυτή του αλλουβιακού επιπέδου, του πλειστοκαίνου, προς την κατεύθυνση του Βορά.

Ο σημερινός Πηνειός ανασκάπτει ελαφρώς τις προσχώσεις του ολοκαίνου, στον Μικρόλιθο και στη Γυρτώνη, οι οποίες σχηματίζουν μία χαμηλή ταράτσα. Αυτό είναι ο πρόσφατος σχηματισμός της χαμηλής γεωλογικής ταράτσας, την οποία έφερε στην επιφάνεια ο H. Schneider. Πράγματι, ο A. Demitrack εκτιμά ότι αυτή η αργή κατάπτωση του εδάφους, κάτω από το βάρος των αποθέσεων πρέπει να σταμάτησε γύρω στο 6.000 πριν από το παρόν (δηλαδή προς το τέλος της νεολιθικής εποχής) για να δώσει τη θέση σε μία ανύψωση της λεκάνης, υπεύθυνης μιας διάνοιξης της κοίτης τού Πηνειού, διάνοιξη που δημιουργήθηκε ήδη κατά την ρωμαϊκή εποχή στη Λάρισα και υπολογίσθηκε ως σύνολο στα 5 μ.

Η επιτόπια πρόσχωση δεν συνεχίσθηκε καθόλου στην κοιλάδα του Πηνειού και στη λεγόμενη περιοχή της λίμνης Νεσσωνίδας. Οι αποδιδόμενες στο τέλος του ολοκαίνου αποθέσεις συσσωρεύθηκαν στην «ενεργή» λεκάνη των πλημμυρών του Πηνειού (που χαρακτηρίζονται ως προ-σύγχρονες και σύγχρονες) και επισημάνθηκαν από τον A. Demitrack με βάση τα εδαφολογικά κριτήρια, χωρίς, το πιο πρόσφατο, να παρουσιάζει κανένα σημάδι εξέλιξης. Οι προσχώσεις αυτές δεν συνταυτίζονται με τις ατελείς επιφάνειες προηγούμενων αποθέσεων που αποτελούν το σώμα της χαμηλής ταράτσας.

---

11. T. H. Van Andel et al., 1990.

Η πρόσχωση της ιστορικής εποχής περιορίζεται στην αναχωματική κοίτη του Πηνειού και σε περιορισμένη έκταση 7-8 χλμ. που βρίσκεται ανάμεσα στο Κουλούρι και στην ταράτσα της Γυρτώνης. Το κυριότερο τμήμα ήταν καλυμμένο τον 19ο αιώνα από τα νερά της λίμνης ή του έλους που ονομαζόταν Γκιούλμπερι, Καρατσαΐρι ή Νεσσωνίδα· η χρήση του τελευταίου ονόματος που αναφέρεται στα αρχαία κείμενα σ' αυτή τη λιμναία περιοχή, είναι αποτέλεσμα, προφανώς, μιας σύγχρονης ερμηνείας η οποία πρέπει να ελεγχθεί. Η τοπογραφία της επίπεδης επιφάνειας, ανάμεσα στα 62 και 61 μέτρα, συνηγορεί υπέρ μιας λείανσης των πετρωμάτων από πρόσφατες προσχώσεις.

Το ότι η αποξηραμένη, σήμερα, λεκάνη της Νεσσωνίδας σχημάτιζε ακόμα και στις αρχές αυτού του αιώνα μία σειρά από μικρές ελώδεις λίμνες στις παρυφές του οικισμού Καλύβια και στην περιοχή του Φασούλα, και το ότι διατηρεί ακόμα στην τοπογραφία της τα ίχνη ενός αποστραγγιστικού αύλακα του Πηνειού (εικ. 2β), του οποίου το άκρο καλύπτεται από την προσχωμάτωση της ταράτσας της Γυρτώνης, είναι συμπληρωματικά επιχειρήματα υπέρ της άποψης πρόσφατων κινήσεων που θα μπορούσαν να έχουν γίνει κατά τους τελευταίους αιώνες. Πράγματι, οι τεκτονικές ανωμαλίες του εδάφους, στη θέση Καλύβια Μαρμάρη, δεσπόζουν σε μία ζώνη από έλη και μπάρες που βρίσκονται σε μία περιοχή προφυλαγμένη από τις αλλουβιακές επιχωματώσεις του Πηνειού. Γίνεται, λοιπόν, σαφές ότι ανάμεσα στην περιοχή του Φασούλα και στο Κεφαλόβρυσο, όπου το κράσπεδο της τάφρου χαμηλώνει, οι τελευταίες αυτές εδαφικές ανωμαλίες είναι, προφανώς, πολύ πρόσφατες σ' αυτήν την περιοχή.

Έπειτα, ανατολικώς του Κουλουρίου, διακρίνεται μία ελικοειδής παλαιοαύλακα, της οποίας τα χαρακτηριστικά, σε επίπεδη επιφάνεια, θυμίζουν εκείνη του Πηνειού, η οποία αποτραβήχτηκε προς τη ζώνη της μέγιστης κατάπτωσης που εντοπίζεται στους πρόποδες των πρανών της Γυρτώνης. Τον Ιούλιο του 1990, ένα βαθύ όρυγμα 1,5 μ. μας επέτρεψε να μελετήσουμε μία συνεχή τομή ανάμεσα στις πλαγιές των λόφων της περιοχής του Φασούλα και μιας τάφρου που αποστραγγίζει την παλαιοαύλακα. Αυτή η τομή ανασκάπτει μία γκριζοκίτρινη και με άφθονα καλάμια λασπώδη περιοχή.

Μία επιφανειακά ορατή τάφρος επιχωματώθηκε από οργανικές προσχώσεις που περιείχαν φερτό αργιλώδες υπόστρωμα και μία κοινή κεραμεική, μη προσδιοριζόμενη χρονολογικά με απλή εξέταση. Η χρονολόγηση ενός κλαδιού δέντρου, το οποίο βρέθηκε στη βάση της οργανικής στάθμης, έδωσε τις τιμές 655 + / - 250 πριν από το παρόν (Ly 5350), ήτοι 890-1805 μ.Χ., ύστερα από δενδροχρονολογική διόρθωση. Η τάφρος αυτή ήταν απολιθωμένη σε 60 εκ. από κροκαλο - αργιλικές αποθέσεις προερχόμενες από την πλαγιά που βρίσκεται σε απόσταση 40 μ. Η τάφρος είναι κι αυτή προγενέστερη, χρονικά, της παλαιοαύλακας της Νεσσωνίδας την οποία αναγνωρίσαμε στους χάρτες (εικ. 2β), και η οποία είναι, προφανώς, σύγχρονη. Η «λίμνη Νεσσωνίς», λοιπόν, ήταν όχι μόνο το πεδίο επέκτασης των νερών του Πηνειού που πλεόναζαν, αλλά μπορεί επίσης να θεωρηθεί ως ένας παραποτάμιος χώρος, ικανός να επιταχύνει το ιζηματικό γέμισμα αυτού του τμήματος της αύλακας του ολοκαίνου και γι' αυτό σκέπασε τις παλιότερες προσχωματικές αποθέσεις του ολοκαίνου, καθώς και τα τεκμήρια της νεοτεκτονικής.

Η κινητήρια δύναμη της εκροής στη λεκάνη είναι ο Πηνειός, τον οποίο οι περιηγητές του 18ου αιώνα είδαν να εκτρέπει τον ρου του προς τις λίμνες Νεσωνίδα και Βοιβηίδα (Κάρλα). Ο χάρτης του 1905-1907 (1:75000) μας επιτρέπει να αποκαταστή-

σουμε με κάποια αληθοφάνεια την υδρολογική λειτουργία αυτών των δευτερευουσών λεκανών.

Η μέγιστη κοίτη του Πηνειού, κατά το ολόκαινο, είχε πλάτος 2 περίπου χιλιόμετρα στο ύψος της Λάρισας. Στη συνέχεια έβρισκε διέξοδο στη λεκάνη της Νεσσωνίδας η οποία γέμιζε τον 19ο αιώνα από τις ανοιξιάτικες πλημμύρες. Ο σημερινός Πηνειός είναι ένα ποτάμι με πολύστροφους και ευμετάβλητους μαιάνδρους (προσδιορισμός ελιγμού s= 2,05, ήτοι η σχέση του μήκους της καμπύλης επί του μήκους σε ευθεία γραμμή), όπως μαρτυρεί η παρουσία «ox-bow lakes», στα διάφορα στάδια επίχωσης, στο χώρο που περικλείεται ανάμεσα στα σημερινά φράγματα.

Ο ετήσιος συντελεστής ροής του Πηνειού στα Τέμπη ήταν 88,6 $m^3.s^{-1}$ για την περίοδο 1951-1966, με μέγιστη καταμετρημένη ροή[12] στα 620 $m^3.s^{-1}$. Οι ακαθόριστες μετρήσεις, οι οποίες πάρθηκαν σε πολλούς υδρομετρικούς σταθμούς του Πηνειού και του Τιταρησίου, καθώς και σε πηγές της Αν. Θεσσαλίας,[13] μας οδηγούν στην επανεξέταση του συντελεστή εκροής κατά την πτώση και κατά την άνοδο των υδάτων, αλλά είναι αλήθεια ότι αυτά τα πολύ αποσπασματικά δεδομένα πρέπει να χρησιμοποιηθούν με σύνεση.

Ο συντελεστής εκροής του Πηνειού στη Λάρισα ήταν περίπου 50 $m^3.s^{-1}$ κατά την περίοδο 1972-1992 και αυτή του Τιταρησίου γύρω στα 4 $m^3.s^{-1}$. Οι πιο μεγάλες εκροές που καταγράφηκαν για τους δύο ποταμούς, στις 24.3.1987, είναι 1093 $m^3.s^{-1}$ και 53 $m^3.s^{-1}$, αντιστοίχως. Οι υψηλές στάθμες του Πηνειού παρατηρούνται από τον Νοέμβριο μέχρι το Μάιο, εξαιτίας των βροχοπτώσεων και της τήξης των χιονιών στην οροσειρά της Πίνδου. Ο Τιταρήσιος έχει υψηλή στάθμη κατά την ψυχρή περίοδο και μολονότι στερεύει τελείως το καλοκαίρι μπορεί να παρατείνει την περίοδο ξηρασίας του και κατά την διάρκεια του χειμώνα, εξαιρουμένων των αιφνίδιων νεροποντών οι οποίες μπορούν να σημειωθούν κατά τους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο, ύστερα από θυελλώδεις βροχοπτώσεις. Τα δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας δείχνουν, επίσης, μείωση του ετήσιου συντελεστή στο τμήμα που βρίσκεται πριν από τον Τύρναβο. Η ελάττωση αυτή του νερού μπορεί να αποδοθεί σε μία πιθανή διήθησή του προς όφελος των υπόγειων υδροφόρων στρωμάτων και της άρδευσης που υφίσταται, περισσότερο και από την επίδραση των γεωτρήσεων στα επιφανειακά, στο μέτρο που αυτό το ποτάμι είναι ξερό το καλοκαίρι στην πεδινή διαδρομή του.

Το φορτίο του πυθμένα του Πηνειού είναι, πιθανώς, περιορισμένου όγκου και αμμώδες στα ανάντι της Λάρισας. Σ' αυτό διαφέρει από την άφθονη και χαλικώδη επιβάρυνση του Τιταρησίου, ο οποίος ήταν ακόμα στα μέσα αυτού του αιώνα ένα πολυπλόκαμο ποτάμι και με πρανή έντονης κλίσης. Ο χάρτης του 1905-1907 καταγράφει μία πρωτότυπη κατάσταση: ο Πηνειός ακολουθεί τη σημερινή του κοίτη, την οποία προσπαθεί να συγκρατήσει με μία διπλή σειρά αναχωμάτων. Πριν από το Κουλούρι, το μακρύ ανάχωμα κατά μήκος της παλιάς κοίτης, που λέγεται Πρινιάς (ή Πρενιά) έρχεται μάλλον για να απομονώσει. Είναι σαφές ότι το ανάχωμα αυτό στερεί την τροφοδοσία της παλιάς αύλακας η οποία διοχέτευε τα νερά στη Νεσσωνίδα. Το ίδιο ανάχωμα αποτρέπει το πλημμύρισμα της δεξιάς όχθης στα κατάντι του Κουλουρίου, πλημμύρισμα τόσο πιο εύκολο, καθώς ο Πηνειός έχει την τάση να ανυψώνεται από

---

12. M. Sivignon, 1975.
13. Τις πληροφορίες αυτές μας έδωσε ο κ. Θάνος με προσωπική επικοινωνία.

τις ίδιες τις προσχώσεις στη ζώνη της κατάπτωσης και να καταδύει τον ρου του κάτω από τις προσχώσεις, στα κατάντι της παλιάς του κοίτης. Η Νεσσωνίδα, προστατευμένη έτσι από τις πλημμύρες του Πηνειού, μπορεί να γίνει αντικείμενο γεωργικής αξιοποίησης, όπως πιστοποιεί και η δημιουργία του περιζωσμένου από αναχώματα τουρκικού τσιφλικίου Παλιόμυλος.

Όσο για τον Πηνειό, αυτός έγινε αντικείμενο ενός νέου υδατοφράγματος, μεταξύ των ετών 1936 και 1940, το οποίο σχημάτισε στα κατάντι της Λάρισας μία ακαθόριστη κοίτη, της οποίας το πλάτος περιλαμβάνεται μεταξύ 1500 μ. και λιγότερο από 1000 μ. (εικ. 3). Από τη δημιουργία των πρώτων αναχωμάτων, η ανύψωση της κύριας κοίτης ανάμεσα σ' αυτά από τα λεπτά ιζήματα σχηματίζει μία υπερύψωση σε κάθε όχθη, που μπορεί να υπολογισθεί στο 1,10 μ. στο ύψος του Δασοχωρίου (εικ. 3γ), 1,50 μ. κατά μήκος του Κουλουρίου (εικ. 3β) και 1,80 μ. στα πόδια της Γυρτώνης (εικ. 3α).[14] Η ανύψωση αυτή επιβραδύνεται, αναμφίβολα, από την υδραυλική τρατύχητα που της προσδίδει η αιφνίδια βλάστηση της κύριας κοίτης και λόγω της αναμόχλευσης που δημιουργείται από τη συμβολή του Τιταρησίου. Επίσης δεν είναι αδύνατο η σύγχρονη τεκτονική, χαμηλώνοντας στο κατάντι της λεκάνης, πριν από το ρήγμα της Ροδιάς, να συμβάλλει στη μείωση της κλίσης του talweg[15] και τη συγκράτηση του ρεύματος των νερών, και έτσι στην απόθεση προσχώσεων προερχομένων από την αιώρηση. Τέλος, μεσοπρόθεσμα η ανύψωση της εγκυβωτισμένης κοίτης δεν φαίνεται να είναι ανησυχητική διότι μειώθηκε η δυνατότητα εκροής.

1.2. Η δίοδος της Χασάμπαλης: ένα άστατο τοπίο

Η δίοδος της Χασάμπαλης είναι το τμήμα της λεκάνης που βρίσκεται ανατολικά-βορειοανατολικά της Λάρισας, στις υπώρειες του λόφου Πάτωμα (437 μ.). Προτείνουμε τον προσδιορισμό του με αυτό το όνομα επειδή πρόκειται για την πιο υπερυψωμένη περιοχή η οποία περικλείεται μεταξύ του Πηνειού και της Νεσσωνίδας, από τη μία πλευρά, και της λεκάνης που βρίσκεται ανατολικώς του οικισμού Ελευθέριο, από την άλλη. Βρίσκεται σε ύψος 63-64 μ. βορείως του Σκούφου και επεκτείνεται στα ανατολικά μέσω της χαμηλής εδαφικής έξαρσης (60-61 μ.) του Ελευθερίου. Αυτή, από 7 έως 8 μ., δεσπόζει σε ένα απότομο άκρο της ανατολικής πεδιάδας ή λεκάνης του Ελευθερίου.

Η περιοχή αυτή της διόδου της Χασάμπαλης παρουσιάζει ορισμένο αριθμό αξιοσημείωτων ιδιαιτεροτήτων. Πράγματι, από το τέλος του πλειστοκαίνου η καθίζηση της προσχωματικής λεκάνης, κάτω από το βάρος των αποθέσεων, είναι σχετικά πολύ μειωμένη, αφού η σύσταση κατά το ολόκαινο, λόγω της προσχωματικής πλήρωσης, είχε εκεί πάχος 3 περίπου μέτρων.[16] Άλλωστε, η αναστολή της πρόσχωσης, η οποία υπολογίσθηκε από την εποχή του χαλκού στη ζώνη που βρίσκεται στους πρόποδες του λόφου Πάτωμα, σημαίνει σαφώς ότι ο τομέας αυτός δεν υπόκειται πια, εδώ και πολλά

---

14. Ο πυθμένας του talweg παρουσιάζεται στα σχέδια της εικ. 3 κατά τρόπο ενδεικτικό, ελλείψει ενός κατά μήκος αναγλύφου.

15. Talweg· διεθνής όρος της γεωμορφολογίας που δηλώνει τη νοητή γραμμή, κατά μήκος της κοίτης, που συνδέει όλα τα σημεία με το μέγιστο βάθος (ελληνικά μισγάγκεια).

16. A. Demitrack, 1986.

χρόνια, στην επίδραση των ρευμάτων του Πηνειού και δεν γνώρισε πλημμύρες στις ιστορικές περιόδους, εκεί όπου βρίσκεται στην άκρη της Νεσσωνίδας.

Μολονότι η έκταση των αναβαθμίδων της τοπογραφικής επιφάνειας της διόδου είναι μόνο 3-4 μ., μία λεπτομερής ανάλυση αποκαλύπτει την πολυπλοκότητα. Το ανάγλυφο χαρακτηρίζεται από την αποτύπωση της τομής που δημιουργήθηκε από ένα εποχιακό ρέμα, το Ασμάκι, το οποίο ήταν ο αποστραγγιστικός αγωγός του συστήματος Πηνειός-Νεσσωνίδα προς την νοτιοανατολική πλευρά της πεδιάδας, δηλαδή προς την παλιά λίμνη Κάρλα. Η ανασύσταση του τρόπου απορροής των υδάτων του Πηνειού επέτρεψε να κατανοήσουμε καλύτερα την υδρολογική λειτουργία του. Κατά την εποχή δραστηριότητας της παλιάς αύλακας, η οποία αποχέτευε τα πλεονάζοντα νερά του Πηνειού προς την προσωρινή λίμνη Νεσσωνίδα, είναι πιθανό οι κατεβασιές να κατέκλυζαν πρώτα το τμήμα που βρίσκεται στις υπώρειες της γεωλογικής ταράτσας της Γυρτώνης (61 μ.) και αυξάνοντας, κατόπιν, το ύψος του (62 μ.) να επανέστρεφαν τα νερά προς τα νότια και τα ανατολικά. Τα λιμνάζοντα νερά έβρισκαν τότε ένα μέσο διαφυγής, προς την κατεύθυνση της ανατολικής λεκάνης, από την δίοδο της Χασάμπαλης.

Ο αποστραγγιστικός ταμιευτήρας κατανέμεται μεταξύ τριών βραχιόνων στο ανάντι του Ασμακίου (εικ. 2β). Το νότιο τμήμα τροφοδοτούνταν απευθείας από τον λεγόμενο βραχίονα του Πρινιά, έναν κεντρικό βραχίονα με κατεύθυνση Β-Ν, που εξασφάλιζε την εκκένωση της Νεσσωνίδας, μέσω μιας εκτεταμένης χαμηλής ζώνης. Τα υπόλοιπα νερά έρεαν κατά μήκος της γήινης έξαρσης που βρίσκεται νοτιοανατολικά της περιοχής του Φασούλα, όπως πιστοποιεί στο χάρτη του 1905-1907 η απεικόνιση μιας αποστραγγισμένης τάφρου, στη δεξιά όχθη της παλαιοτάφρου της Νεσσωνίδας.

Η υδάτινη περιοχή εμπλουτιζόταν από τον καρστικό υδροφορέα που επέτρεπε τη λειτουργία νερόμυλων (θέση Παλιόμυλος). Ανατολικότερα, ακόμα και στους πρόποδες του λόφου Πάτωμα, ένα κανάλι ονομαζόμενο Ανάβρα επεκτείνει το προηγούμενο. Κι αυτό επίσης κατάφερε να δημιουργήσει μία διαφυγή του υδάτινου όγκου και να εκτρέψει ένα μέρος του προς τη λεκάνη του Ελευθερίου. Η κατάσταση αυτή έληξε τον 19ο αι. ύστερα από την κατασκευή του ανυψωτικού αναχώματος του Κουλουρίου. Έκτοτε, οι πλημμύρες του Πηνειού με μειωμένη ταχύτητα στα κανάντι, από τον περιορισμό των φραγμάτων και των προσχώσεων της κύριας κοίτης, επιβαρύνουν τον Πρινιά και ξεχειλίζουν κατά προτίμηση από τον νότιο βραχίονα του Ασμακίου που γίνεται ο κυριότερος ταμιευτήρας. Ο περιορισμός του φυσικού πεδίου εκροής των νερών ενδεχομένως να επέτεινε με την ίδια ροή το φαινόμενο εκροής προς την κατεύθυνση της Βοιβηίδας (Κάρλας) μέχρι την αποπεράτωση των φραγμάτων τα οποία δημιουργήθηκαν ανάμεσα στη Λάρισα και στο Κουλούρι.

Το Ασμάκι, λοιπόν, του 19ου αι. διοχέτευε στη Βοιβηίδα (Κάρλα) ένα μέρος των πλημμυρισμένων νερών του Πηνειού, δηλαδή το πλεόνασμα της Νεσσωνίδας. Γι' αυτόν το λόγο ήταν ένας αποστραγγιστικός αγωγός του Πηνειού που έτεμνε τις εύθραυστες προσχώσεις της διόδου της Χασάμπαλης. Πράγματι, μετά το Ομορφοχώρι, το Ασμάκι παρουσιάζει, κατά μήκος, ένα ανάγλυφο με μεγάλη κλίση (67 μ. στα 5 χλμ.) και δεν εξομαλύνεται έως την εκβολή του στη λεκάνη του Ελευθερίου. Το μέγεθος των ελιγμών, στις καλοσχηματισμένες αμμονησίδες εντός της κοίτης του ποταμού, επιτρέπει να υπολογίσουμε μία ροή ευκαιριακά σημαντική, χωρίς να μπορούμε να την πιστοποιήσουμε με μόνη την μορφομετρία του καναλιού, εξαιτίας της πιθανής διατομής κατά μήκος του αναγλύφου της σημερινής εποχής, που μεταβάλλει την υδρο-

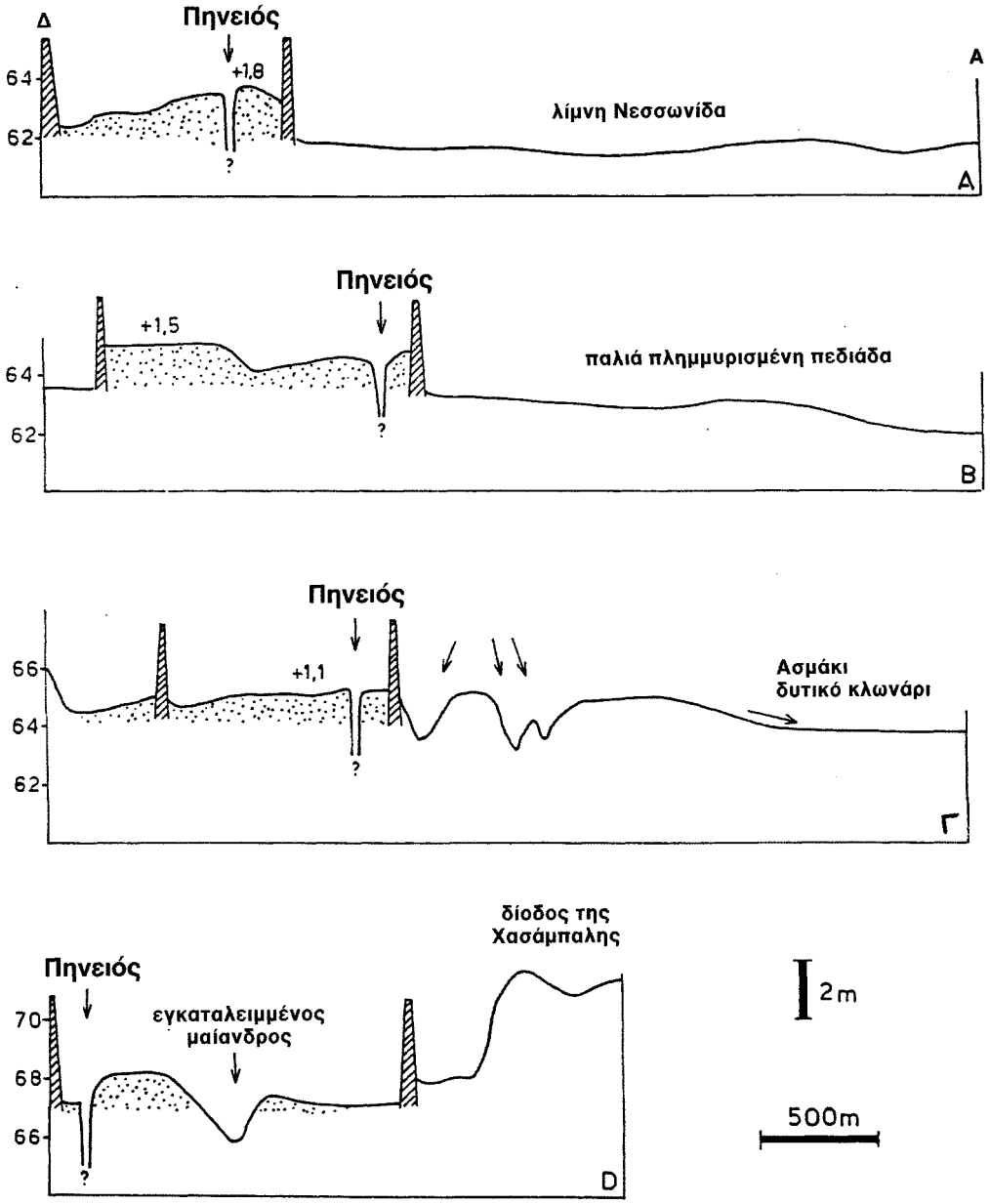

Εικ. 3. Η ανυψωμένη κοίτη του Πηνειού στη Γυρτώνη, Κουλούρι και Δασοχώρι.

λογική χωρητικότητά του. Ένας κώνος αποθέσεων, άλλωστε, εμφανίζεται με ευκρίνεια στη δορυφορική εικόνα, στην έξοδο του Ασμακίου, στην πεδιάδα στα νοτιοανατολικά του Ελευθερίου. Σημειωτέον ότι η σχετική αυλάκωση στην επιφάνεια της διόδου της Χασάμπαλης, υπό την επίδραση της διατομής του Ασμακίου, ενισχύει την καθίζηση του φρεατικού στρώματος ως την αποξήρανσή του.

Η κατασκευή αναχωμάτων, κατά μήκος του Πηνειού, βορείως της Λάρισας, και η κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Λάρισας-Θεσσαλονίκης, που διέρχεται πάνω από την επιχωμάτωση, μεταξύ του Πηνειού και της διόδου της Χασάμπαλης, σχημάτισαν οριστικώς το σημερινό τοπίο. Τα αναχώματα ελέγχουν πρακτικά την είσοδο των υδάτινων όγκων μέσα στην προσχωματική λεκάνη, ενώ η σιδηροδρομική γραμμή ανακόπτει τον ρου πριν από το Ασμάκι και εμποδίζει τα νερά του Πηνειού να διοχετευθούν σ' αυτό.

1.3. Η ανατολική πεδιάδα της Λάρισας και η Κάρλα

Το ανατολικό τμήμα της λεκάνης της Λάρισας είναι σήμερα μία τέλεια, σχεδόν, μακρόστενη πεδιάδα στους πρόποδες της Όσσας και του Μαυροβουνίου με μήκος 35 χλμ. Το ύψος της κυμαίνεται από 46 έως 48 μ. και οι μόνες εδαφικές ανωμαλίες είναι μία σειρά μικρών ελών που φαίνονται στο χάρτη της Αγρονομίας. Κατά τη διάρκεια του πλειστοκαίνου και του ολοκαίνου, είναι πιθανόν οι λεπτές προσχώσεις να εναποτέθησαν στην πιο απόμακρη περιοχή των κώνων αποθέσεων που παρατάσσονται στους πρόποδες της ανατολικής οροσειράς μετά τους χειμάρρους που αυλακώνουν τα πρανή των κεντρικών λόφων και που έχουν καλύψει τις γήινες ανωμαλίες που δημιουργήθηκαν από τεκτονικές κινήσεις.

Σ' αυτήν την εκτεταμένη λεκάνη υπήρξε μία παλαιολίμνη, η Κάρλα, καθώς το νοτιοδυτικό μέρος του γηλόφου της Πέτρας,[17] στη μέση, σχεδόν, της διαδρομής Λάρισας-Βελεστίνου, περιβάλλεται από μια παρόχθια γραμμή. Το ύψος αυτής της γραμμής δεν είναι επακριβώς γνωστό, διότι δεν διαθέτουμε έναν ακριβή χάρτη αυτής της περιοχής, μεγαλύτερο όμως από το ύψος της πεδιάδας, θα είναι γύρω στα 51 μ. Το ορατό τμήμα αυτής της παρόχθιας γραμμής, αποτυπωμένο πάνω στη βασική κοιλότητα της πλαγιάς, ψηλότερα από την επιφάνεια της πεδιάδας, παρουσιάζει μία αναβαθμίδα πολλών μέτρων.

Η άμμος που σχηματίζει την ακτογραμμή αποτελείται από θραύσματα κοχυλίων και κρυσταλλικών ορυκτών που προέρχονται από τις διεργασίες των παγετώνων πάνω στις υπώρειες του λόφου της εποχής του πλειστοκαίνου, τα οποία διασκορπίσθηκαν στις όχθες της αρχαίας λίμνης. Τα συλλεχθέντα το 1990 δείγματα των κοχυλίων, στην ψηλότερη ζώνη της απόθεσης, χρονολογήθηκαν πάνω από 30000 έτη πριν από το παρόν (Ly - 5351). Η λιμναία δημιουργία της ανατολικής πεδιάδας μπορεί να είναι σύγχρονη της φάσης δημιουργίας του αλλουβιακού πυθμένα του Πηνειού. Σε σχέση με την πεδιάδα, η ακτογραμμή βυθίζεται κάτω από την επιφάνεια συσσώρευσης του ολοκαίνου που κατέρχεται ελαφρώς προς τα βορειοανατολικά. Η ψηλότερη ζώνη απολιθώθηκε σε 1 μ. ιλύος της οποίας η επιφάνεια είναι ίδια με την πεδιάδα.

Αυτή η παλαιολίμνη Κάρλα διατηρήθηκε χωρίς αλλαγές μέχρι τους ιστορικούς

---

17. Βρίσκεται ανατολικά του Αρμενίου.

χρόνους; Δεν το φανταζόμαστε. Δύο επιχειρήματα συνηγορούν ακόμα υπέρ της εξαφάνισης του μεγάλου πυθμένα των λιμναίων νερών της ύστερης παγετώδους εποχής και του ολοκαίνου, προς όφελος πρόσκαιρων ελωδών εκτάσεων, τουλάχιστο από την νεολιθική εποχή. Το πρώτο επιχείρημα βασίζεται στο γεγονός ότι μέχρι σήμερα δεν βρέθηκε ούτε ίχνος της παλιότερο των 30000 ετών από σήμερα στον περίγυρο της λίμνης. Το δεύτερο, πειστικότερο, επιχείρημα προτάθηκε από τον S. Bottema.[18] Πάρθηκαν προσχωματικά δείγματα με κύλινδρο βάθους 4,5 μ. στον αποξηραμένο βυθό της σύγχρονης Κάρλας, σε απόσταση 3 χλμ. νοτιοανατολικά του οικισμού Κάτω Καλαμάκι, που βρίσκεται στην ανατολική όχθη τη λεκάνης, στους πρόποδες της οροσειράς του Μαυροβουνίου.

Η παλυνολογική[19] μελέτη απέδειξε ότι το πάχος της πρόσχωσης κατά την διάρκεια του ολοκαίνου είναι σχετικώς περιορισμένο, επειδή η βάση της κολώνας είναι προγενέστερη κατά 6500 έτη πριν από το παρόν. Η καστανιά, ο πλάτανος και η ελιά, που εμφανίσθηκαν γύρω στα 4000-3900 πριν από το παρόν στη Βόρεια Ελλάδα, καθώς και τα δημητριακά, ανιχνεύονται μόνο στο επιφανειακό φάσμα. Ο S. Bottema συμπεραίνει ότι ένα μέρος του πρόσφατου ιζήματος πρέπει να εξαφανίσθηκε ή ότι τίποτα δεν αποτέθηκε πια από εκείνη την εποχή και μετά.

Την πρώτη υπόθεση πρέπει μάλλον να την αποκλείσουμε διότι πρόκειται, πράγματι, για τον πυθμένα ενός βυθίσματος και διότι η αιολική διάβρωση δεν μπόρεσε, αναμφίβολα, να επηρρεάσει αυτό το υγρό περιβάλλον, σε βάρος των αργιλικών - λασπωδών συνδετικών υλικών. Φαίνεται πως ο ρυθμός της προσχωματικής γένεσης επιβραδύνθηκε σημαντικά, εδώ και τρεις ή τέσσερες χιλιάδες χρόνια σ'αυτήν την περιοχή της λεκάνης. Εξάλλου, η κυρίαρχη παρουσία μη δενδροειδών γύρεων μπορεί να οφείλεται ως ένα βαθμό στην αποξήρανση της λίμνης. Αυτή η υπόθεση ενισχύεται από την ακανόνιστη παρουσία των κυπεριδών και των λειριιδών, που όταν αφθονούν υποδηλώνουν υψηλά επίπεδα νερών, και όταν σπανίζουν σημαδεύονται από την ξηρασία. Τέλος η αφθονία σπόρων απροσδιόριστων ειδών, εξαιτίας της διάβρωσης, οδηγεί στο συμπέρασμα της πρόσκαιρης αποξήρανσης.

Οι παρατηρήσεις που προηγήθηκαν επέτρεψαν να προσδιορίσουμε το γεωγραφικό και γεωμορφολογικό πλαίσιο της ανατολικής πεδιάδας της Θεσσαλίας, ή της λαρισαϊκής λεκάνης. Για την ανάλυση που θα ακολουθήσει διαθέτουμε τρία ενδιαφέροντα στοιχεία: τη λεκάνη του Τυρνάβου, βορείως της Λάρισας, τη δίοδο της Χασάμπαλης, στα βορειοανατολικά της πόλης αυτής, και τέλος την εκτεταμένη λεκάνη που βρίσκεται στα ανατολικά και νοτιοανατολικά της και που αρχίζει από τα μεσημβρινά κράσπεδα της Όσσας μέχρι την περιοχή της ανατολικής απόληξης των κεντρικών λόφων (στο Καραντάγ) κοντά στο Βελεστίνο, όπου πλησιάζει τα προκεχωρημένα αντερίσματα του Πηλίου, απομονώνοντας έτσι τελείως την πεδιάδα από τη θάλασσα. Το σύνολο της ανατολικής αυτής πεδιάδας, που πρέπει να μελετηθεί από κοντά, γνώρισε, όπως θα δούμε, ανθρώπινη εγκατάσταση η οποία ανάγεται στη νεολιθική εποχή, και της οποίας η κατανομή αποδεικνύεται από τις αρχαιολογικές παρατηρήσεις και τις γραπτές μαρτυρίες.

---

18. S. Bottema, 1979.

19. Παλυνολογία· κλάδος της επιστήμης που εξετάζει τους γυρεόκοκκους οι οποίοι βρίσκονται μέσα στα ιζήματα.

2. Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΤΟΠΙΩΝ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΪΚΗΣ ΛΕΚΑΝΗΣ ΑΡΧΑΙΕΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Οι αρχαιολογικές παρατηρήσεις και οι γραπτές μαρτυρίες που αφορούν στο σύνολο της λεκάνης της Αν. Θεσσαλίας οδηγούν στο να εξετάσουμε μία ερμηνεία η οποία δεν αντιστοιχεί στην κοινώς αποδεκτή μέχρι σήμερα γνώμη. Όχι, βεβαίως, στην ιδέα μιας μόνιμης λίμνης, αλλά στην ιδέα των μεταβολών στη γεωγραφία του υδρογραφικού δικτύου και των εκροών κατά τους ιστορικούς χρόνους. Ωστόσο, μας εκπλήσσει το γεγονός πως ούτε η έρευνα των υλικών ιχνών, ούτε η ανάγνωση των κειμένων των αρχαίων φιλολογικών πηγών δεν μας οδήγησαν στη νέα αυτή ερμηνεία. Όμως, το γνωρίζουμε, οι ιστορικές μαρτυρίες δεν είναι απαλλαγμένες από αμφιβολίες, όπως επίσης το ίδιο και τα αρχαιολογικά δεδομένα.

Για να αρθεί αυτή η αμφιβολία πρέπει προηγουμένως να γίνει κριτική μελέτη των αρχαίων φιλολογικών πηγών, στο μέρος που αυτές χρησιμοποιήθηκαν για να εδραιώσουν μία στερεότυπη παρουσίαση των τοπίων. Θα δούμε, λοιπόν, ότι οι ίδιες αυτές πηγές είναι ικανές να ρίξουν νέο φως στο πρόβλημα που μας απασχολεί. Οι ερμηνείες που προτάθηκαν θα ελεγχθούν κατόπιν με βάση τα δεδομένα στο έδαφος. Η υπόθεση την οποία πρέπει να εξετάσουμε αυτή τη φορά είναι η μεταβλητότητα των θέσεων. Αυτό μας οδηγεί περαιτέρω στο να αρχίσουμε μία συλλογιστική σχετικά με τους κλιματολογικούς και τους ανθρώπινους παράγοντες σ' αυτήν τη μεταβλητότητα.

2.1. Τα αρχαιολογικά δεδομένα

Η Αρχαιολογική Υπηρεσία στη Θεσσαλία ιδρύθηκε στις δεκαετίες που ακολούθησαν την απελευθέρωση και την ένωσή της με την Ελλάδα, το 1881. Την εποχή αυτή υπήρχε μόνο μία Γενική Εφορία Αρχαιοτήτων, για όλη τη χώρα, με έδρα την Αθήνα. Μόνο σε ειδικές περιπτώσεις στέλλονταν αρχαιολόγοι επιτόπου και μάλιστα για μικρό χρονικό διάστημα. Ο πρώτος αρχαιολόγος που έκανε επανειλημμένες περιοδείες στην περιοχή, από το 1889 έως και το 1906, είναι ο Χρήστος Τσούντας, στον οποίο οφείλουμε τις ανασκαφές και την ανακάλυψη του Διμηνίου και του Σέσκλου, καθώς και τις πρώτες συστηματικές επισημάνσεις των προϊστορικών και των πρωτοϊστορικών θέσεων της Θεσσαλίας.

Ο Κ. Γαλλής αναφέρθηκε με λίγες φράσεις στις συνθήκες κάτω από τις οποίες εργάσθηκε ο Χρ. Τσούντας: «Μπορούμε να φαντασθούμε τις επίμονες προσπάθειές του σ' αυτήν την άσκηση, λαμβάνοντας υπόψη μας τις συνθήκες της τότε εποχής. Μερικοί δρόμοι, όπως αυτός από την Λάρισα για την Αγιά, ήταν υπό κατασκευή, ενώ πολλά τμήματα της πεδιάδας ήταν ακόμα λασπότοποι και το κύριο μεταφορικό μέσο ήταν το τρένο, καθώς η σιδηροδρομική γραμμή είχε κατασκευασθεί σύντομα μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας. Δεν είναι, λοιπόν, σύμπτωση το ότι οι περισσότερες θέσεις που βρήκε ο Τσούντας είναι ακριβώς κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής (Βόλου-Λάρισας και Βόλου-Φαρσάλων-Τρικάλων).[20]

Ο Χρ. Τσούντας δημοσίευσε τα συμπεράσματα αυτών των ανασκαφών και εξερευ-

---

20. K. Gallis, A short Chronicle of Greek archaeological investigation in Thessaly from 1881 until the present day, *La Thessalie, Actes du colloque de Lyon, 1975,* Λυών 1979, 4.

νήσεων στο μνημειώδες έργο του, *Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, (Αθήναι 1908), στο οποίο επίσης παρέχει τον πρώτο κατάλογο των νεολιθικών θέσεων της Θεσσαλίας και την πρώτη ταξινόμηση της κεραμεικής της νεολιθικής εποχής και της εποχής του χαλκού.

Οι έλληνες και οι ξένοι προϊστορικοί, οι οποίοι εργάσθηκαν μετά από αυτόν στη Θεσσαλία (εικ. 4), δεν σταμάτησαν να ερευνούν εκ νέου και να συμπληρώνουν αυτόν τον κατάλογο που είναι η βάση όλων των αναπαραστάσεων των τοπίων τα οποία επεξεργάσθηκαν οι σύγχρονοι επιστήμονες. Δεδομένων, επίσης, των φυσιογραφικών συνθηκών της εποχής, αυτές οι αναπαραστάσεις καταγράφουν φυσικά την παρουσία, στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα, μιας μόνιμης ποσότητας νερών· πρόκειται για την λίμνη Βοιβηίδα (Κάρλα), για την οποία οι μαρτυρίες των περιηγητών του 18ου αι., καθώς και οι πιο πρόσφατες παρατηρήσεις δεν αφήνουν καμία αμφιβολία.

Την πιο σημαντική αναπαράσταση αυτής της αρχαίας λίμνης έδωσε ο προϊστορικός K. Grundmann το 1937.[21] «*Τα πλημμυρισμένα εδάφη αυτής της λεκάνης, η οποία επεκτείνεται και σήμερα νοτίως της παρούσας λίμνης, κυριαρχούν και χωρίζονται από μία σειρά απομονωμένων ασβεστολιθικών λόφων. Η Πέτρα, ο σημαντικότερος από αυτούς τους λόφους, σχηματίζει ένα δεσπόζον σημείο, ορατό από μακριά, πάνω από το βύθισμα, που καταλήγει στα βορειοδυτικά σε βαλτότοπο. Με το διαβρωμένο, σε σχήμα μυτερού αγκαθιού, Σιφριτζάλι*[22] *και τον λόφο σε σχήμα μαγούλας, τον Αντά Τεπέ, η Πέτρα είναι το μεσαίο σημείο της δυτικής όχθης της λίμνης, ενώ, αποκομμένη από την προηγούμενη ομάδα, η στρογγυλεμένη Ντελίχανη προβάλλει σαν μία προεξοχή μπροστά από τα αντερίσματα τα οποία κατέρχονται από το Πήλιο.*

Ο πέμπτος από αυτούς τους ασβεστολιθικούς γηλόφους, περιτριγυρισμένος ολόκληρος από τα νερά, αποτελεί μία νησίδα στη μέση της λίμνης. Η λιγότερο γνωστή αυτή νησίδα, η οποία φέρει το όνομα του κοντινού χωριού Χατζήμισι,[23] *σήμερα είναι εντελώς εγκαταλειμμένη. Ευκαιριακώς μόνο οι ντόπιοι την χρησιμοποιούν ως τόπο ψαρέματος. Διαφορετικά, μόνο τα πουλιά δίνουν λίγη ζωή σ' αυτήν εδώ τη μοναξιά. Σμήνη αποδημητικών πουλιών αναπαύονται εδώ με την ησυχία τους. Όπως, όμως, μαρτυρεί ένα βύθισμα της γης με νεολιθικά υπολείμματα, η νησίδα αυτή γνώρισε, στη νεολιθική εποχή και στην εποχή του χαλκού, μία όχι αμελητέα εγκατάσταση.*

Εδώ πρέπει να κάνουμε πιο λεπτομερή αποτύπωση του τοπίου της Βοιβηίδας, που προαναφέραμε, και της διάταξης των εγκαταστάσεων κατά τη νεολιθική εποχή. Η πεδινή περιοχή, η οποία επεκτείνεται από την Κοιλάδα των Τεμπών και από τη δίοδο του αυχένα της Ελασσόνας-Μελούνας (τις δύο αυτές κύριες πύλες εισόδου των νοτιοευρωπαϊκών πολιτιστικών ρευμάτων), μέχρι τον Παγασητικό Κόλπο, εμφανίζεται υπερκορεσμένη από νεολιθικές εγκαταστάσεις. Και ενώ οι εγκαταστάσεις αυτές κατανέμονται στα βόρεια τμήματα της Πελασγιώτιδας, ακολουθώντας όλες τις κατευθύνσεις, η επέκτασή τους προς τα νοτιοανατολικά οργανώνεται σαν μία αλυσίδα πυκνών κύκλων οι οποίοι, από τη μία μεριά, κλιμακώνονται σε αντερίσματα της κεντρικής θεσσαλικής οροσειράς, και από την άλλη αφήνουν ελεύθερη μία μεγάλη λω-

---

21. K. Grundmann, Hadzimissiotiki Magoula, *Athen. Mitt.* Αθήναι 1937, 56-60.

22. Σιφριτζάλι ή Μαγούλα Πέτρα· μικρό βραχώδες ύψωμα 500 μ. νοτιοανατολικά της Πέτρας.

23. Χατζήμισι· το σημερινό Στεφανοβίκιο του Βόλου.

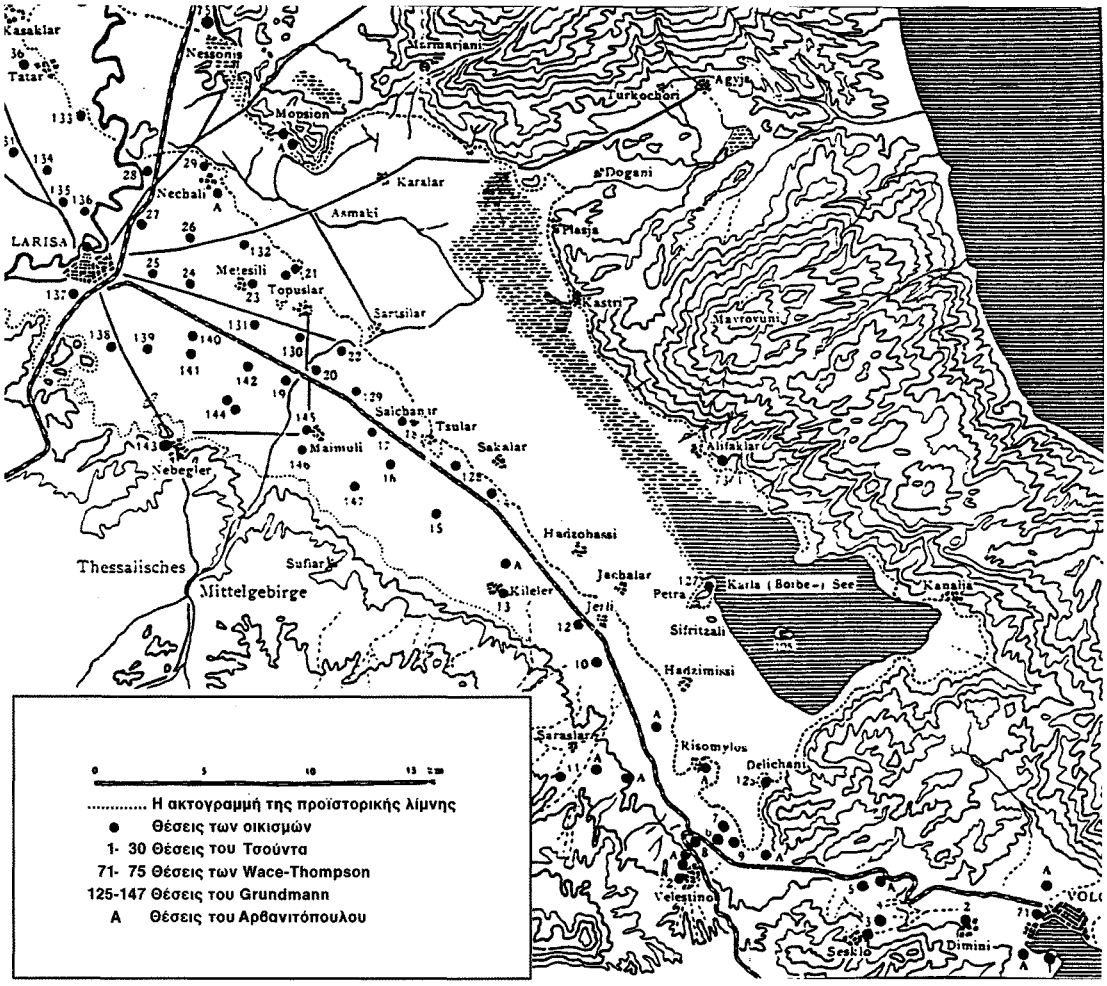

Εικ. 4. Χάρτης των νεολιθικών οικισμών της ΝΑ Θεσσαλίας (1:225.000).

ρίδα με το βουνό Έρημο[24] *κατά μήκος της κοίτης του Ασμακίου και της σημερινής ακτής της λίμνης, μέχρι τα αντερίσματα του Πηλίου.*

Το συμπέρασμα, ότι αυτή η λωρίδα γης αποτελεί έναν πυθμένα καταποντισμένης από τα νερά λίμνης στην προϊστορική εποχή και κατά συνέπεια ακατοίκητης, επιβάλλεται και επιβεβαιώνεται από τα αποτελέσματα της γεωμορφολογίας (Philippson, 73, 78). Συνεπώς εξάγεται ένα άλλο συμπέρασμα: οι νεολιθικές θέσεις, που βρίσκονται πιο μακριά, προς την κατεύθυνση αυτής της χωρίς εγκαταστάσεις περιοχής, μας παρέχουν ένα σημείο αναφοράς για να προσδιορίσουμε την μεγαλύτερη εξάπλωση των νερών αυτής της ζώνης στην προϊστορική εποχή.

Ακολουθώντας αυτήν τη γραμμή των θέσεων, μπορούμε με άλλα λόγια να καθορίσουμε το όριο της λίμνης στη νεολιθική εποχή. Εάν το αποδείξουμε αυτό θα είναι ωφέλιμο, αφενός μεν διότι επιβεβαιώνεται η έρευνα την οποία μπορούμε να ακολουθήσουμε ανατρέχοντας σε πολλές χιλιετηρίδες πριν, και αφετέρου μας παρέχει μία αναμφισβήτητη εξήγηση σε μερικά ερωτήματα που τίθενται για τις νεολιθικές θέσεις και τα οποία, όπως φαίνεται, μένουν αναπάντητα.

Ανάμεσα στις θέσεις που εντοπίσθηκαν, στη δυτική πλευρά της λίμνης, βρίσκονται πολύ κοντά στην όχθη της σημερινής λίμνης, στα νοτιοανατολικά της πεδιάδας, οι μαγούλες του Ριζόμυλου και αυτή της Ντελίχανης στην ανατολική πλευρά του λόφου. Κοντά σ' αυτές τις δύο μαγούλες εκτείνεται μία ζώνη εδαφών λίγο ως πολύ πλημμυρισμένα, αποσαθρωμένα από τις πλημμύρες και από την καλλιέργεια. Η συνέχεια της επέκτασής τους, προσδιορισμένη από τα υψομετρικά σημεία, είναι 63 μ. Τα υψομετρικά αυτά σημεία οδηγούν από τον Ριζόμυλο προς τα νοτιοδυτικά, από το Τοπουζλάρ[25] *και τη Νέχαλη*[26] *μέχρι τα αντερίσματα του Έρημου και από κει προς τα ανατολικά μέχρι τις δυτικές πλαγιές του Μοψίου.*[27] *Από κει η γραμμή ορίζεται, προς τα νοτιοανατολικά, από το ρήγμα της οροσειράς η οποία καθορίζει τα όρια της Αν. Θεσσαλίας.*

Εάν συγκρίνουμε την ισοϋψή, την οποία ορίσαμε προηγουμένως, με την γραμμή των νεολιθικών οικισμών, οι οποίοι βρίσκονται μακρύτερα προς τα ανατολικά, διαπιστώνουμε μία εντυπωσιακή σύμπτωση που δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως τυχαία. Δικαιολογεί μάλλον το συμπέρασμα ότι, χάρη σ' αυτήν τη σύμπτωση, μπορούμε να αναγνωρίσουμε την ακτογραμμή από τους κατοικημένους λόφους. Καθώς τα ευρήματα, τα προερχόμενα από αυτήν την εγκατάσταση, οδηγούν αμέσως σχεδόν στην αρχή του πολιτισμού Α [Νεολιθική, Σέσκλο], η γραμμή αυτή της ακτής είναι αναγνωρίσιμη για πρώτη φορά στην τέταρτη χιλιετηρίδα.

Η προϊστορική λίμνη κατέκλυζε έτσι μία περιοχή η οποία εκτεινόταν από το νοτιοανατολικό άκρο της πεδιάδας και τελείωνε εκεί σε ένα αιχμηρό τρίγωνο, προς τα βορειοδυτικά, μέχρι τα αντερίσματα του Έρημου και από κει προς τα ανατολικά μέχρι την Όσσα και τις δυτικές πλαγιές του Πηλίου. Ξεπερνούσε έτσι κατά έξι φορές την έκταση της αρχαίας λίμνης όπως αυτή μαρτυρείται από την σημερινή λίμνη. Στο

---

24. Έρημον όρος· η σημερινή Κορακόπετρα του Μακρυχωρίου.

25. Τοπουζλάρ· ο σημερινός Πλατύκαμπος της Λάρισας.

26. Νέχαλη· το σημερινό Ομορφοχώρι της Λάρισας.

27. Για πολλά χρόνια το Μόψιο τοποθετούνταν στην περιοχή της Γυρτώνης, ενώ τώρα ο Br. Helly το τοποθετεί στα στενά της Ροδιάς.

βορειοδυτικό άκρο της χυνόταν, πιθανότατα, στον Πηνειό. Η ψηλότερη στάθμη του νερού, η οποία αντιστοιχεί στη μεγαλύτερη έκταση (οι συγκρίσεις δείχνουν ένα ύψος στάθμης μεγαλύτερο των 60 μ. περίπου, σε αντίθεση με τα 44 μ. της εποχής μας) αποδεικνύεται από τις προϊστορικές ιζηματικές αποθέσεις της εγκατάστασης στη λίμνη και η οποία περιορίζεται στην κορυφή της γήινης έξαρσης, ενώ οι πλαγιές που κατεβαίνουν ομαλά δεν φέρουν κανένα ίχνος εγκατάστασης, διότι παλιότερα ήταν κατακλυσμένες».

Από την δημοσίευση αυτών των γραμμών σύγχρονοι αρχαιολόγοι ευθυγραμμίσθηκαν με αυτήν την παρουσίαση χωρίς κανέναν δισταγμό, τόσο σε ό,τι αφορά αρχαιολόγους της προϊστορικής και της πρωτοϊστορικής περιόδου,[28] όσο και τους κλασικούς αρχαιολόγους. Έτσι, για τον γερμανό αρχαιολόγο και ιστορικό Fr. Stählin, ο οποίος βασίζεται σ' αυτές τις πληροφορίες αλλά συγχρόνως στις δικές του παρατηρήσεις και στις περιγραφές των περιηγητών, που προηγήθηκαν, η Κάρλα είναι ο κληρονόμος μιας μόνιμης και εκτεταμένης λίμνης, της αρχαίας Βοιβηίδας. Με αυτήν την έννοια, ο Fr. Stählin ερμήνευε ακόμα και μερικές ευθυγραμμίσεις ισόπεδων τειχών, στις όχθες των βάλτων στην περιοχή του Καστρίου της Αγιάς, όπως και τα ερείπια μύλων ή φραγμάτων.[29]

Ωστόσο, ήδη από το 1984,[30] οι ερμηνείες των δορυφορικών εικόνων οδήγησαν έναν από μας να προχωρήσει στην υπόθεση, η οποία επιβεβαιώνεται από τις παρατηρήσεις επί του εδάφους, ότι η θεσσαλική λεκάνη, συμπεριλαμβανομένων σήμερα και των πιο χαμηλών σημείων, προσέφερε, κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή εποχή, εκτεταμένους χώρους για αγροτική εκμετάλλευση. Έτσι δεν μπορούμε να κρατήσουμε την παραδοσιακή ερμηνεία, κατά την οποία η λίμνη Κάρλα των νεότερων χρόνων κατείχε, στο όνομα της αρχαίας Βοιβηίδας, την μεγαλύτερη έκταση της πεδιάδας σ' όλη τη διάρκεια της ιστορικής περιόδου, ας πούμε εν πάση περιπτώσει, κατά το δεύτερο μισό της πρώτης χιλιετίας πριν από το παρόν.

Ανάμεσα στις χαρακτηριστικότερες παρόχθιες αρχαίες θέσεις πρέπει να αναφέρουμε τις δύο εγκαταστάσεις στα νότια-νοτιοανατολικά του οικισμού Νάματα, στο

---

28. Π.χ. για την Πέτρα, η Ο. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη [*ΑΔ* 34 (Αθήναι 1979)] γράφει: «Μπορούμε να βεβαιώσουμε ότι η ροή των νερών επέφερε την επικάλυψη των μυκηναϊκών λειψάνων του οικισμού, γεγονός που σημαίνει ανύψωση της στάθμης της λίμνης προς το τέλος της μυκηναϊκής εποχής. Η διακοπή της κατοίκησης του οικισμού, μετά την νεότερη μυκηναϊκή εποχή ΙΙΙ Β (Alin, σ. 142) μπορεί να οφείλεται σε καθαρά φυσικά αίτια (με παραπομπή στους V. Milojcic, *ΑΑ* 1960, 156 και 160· H. Schneider, σ. 19, εικ. 18). Η Αποστολοπούλου- Κακαβαγιάννη (*ό.π.*, σημ. 89) προσδιορίζει ακριβώς τα εξής: «Οι επιτόπιες έρευνες επιβεβαιώνουν την απουσία κεραμεικών ευρημάτων για την περίοδο μεταξύ της πρωτογεωμετρικής και της αρχαϊκής εποχής». Το ίδιο λέει και στις σ. 200-201: «Μπορούμε να υποθέσουμε άνοδο της στάθμης της λίμνης πάνω από 50 μ. κατά τα μέσα της νεότερης νεολιθικής εποχής (βλ. Καραμουρλάρ), μία πτώση της στάθμης μετά την αρχή της πρώιμης εποχής του χαλκού, κάτω των 50 μ. (βλ. Σιφριτζάλι) και μία νέα άνοδο προς το τέλος της μυκηναϊκής εποχής (βλ. Πέτρα)».

29. Fr. Stählin, *Das Hellenische Thessalien*, σ. 60 κατά τον W.M. Leake και τον Al. Mézières (βλ. παρακάτω). Φαίνεται, από τις παρατηρήσεις του Br. Helly στην περιοχή του Καστρίου, ότι η ερμηνεία αυτή πάει μακρύτερα από ό,τι οι όποιες ορατές λιθοσειρές (εάν πρόκειται γι' αυτές τις οποίες επισήμαναν ο Mézières και ο Stählin) επιτρέπουν να συμπεράνουμε. (Τις επιφανειακές αναγνωρίσεις στην περιοχή αυτή βλ. στους Barisano και Helly, 1984).

30. Βλ. Barisano και Helly, 1984, 206-207.

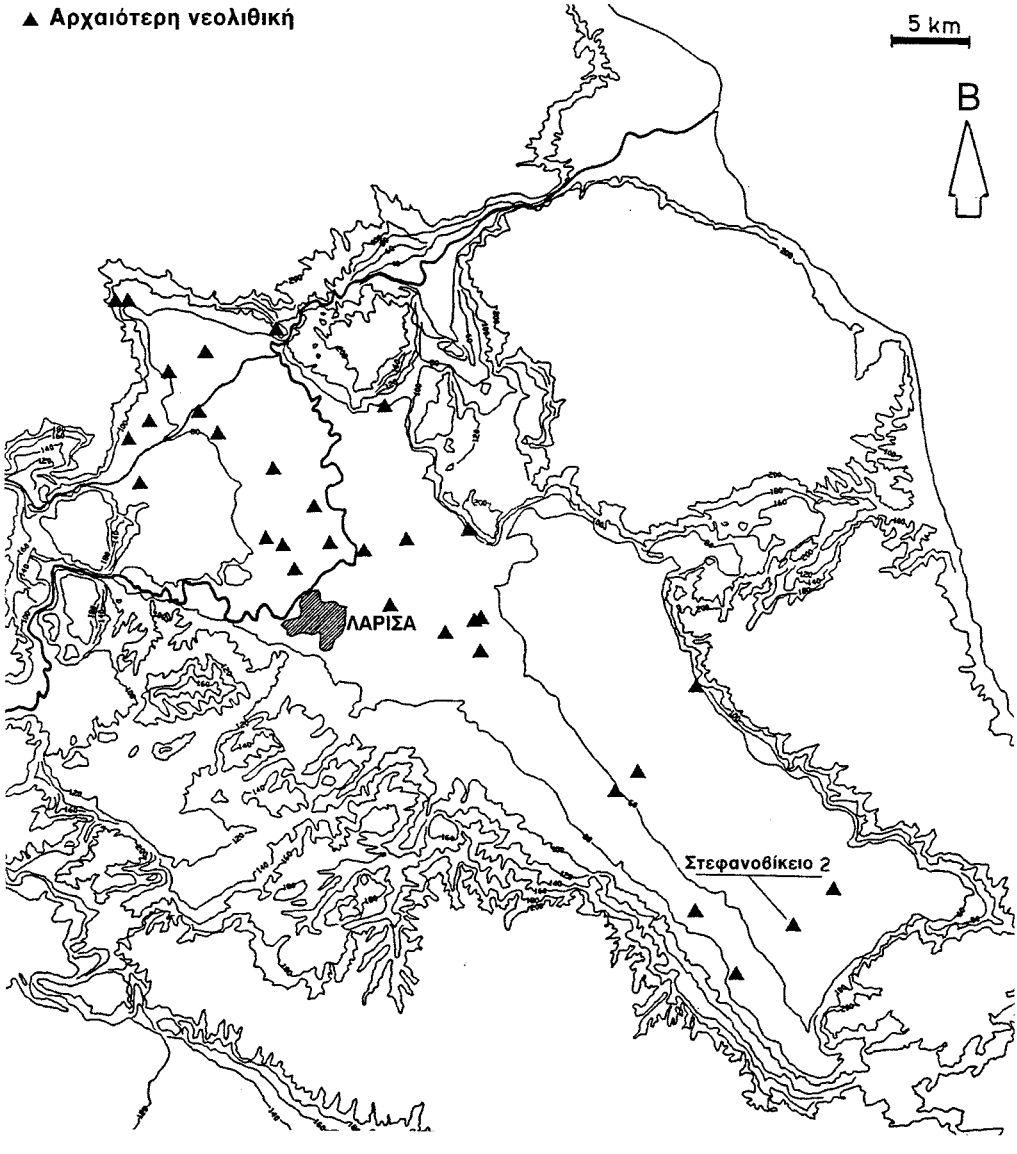

Εικ. 5α. Οι θέσεις της αρχαιότερης νεολιθικής εποχής στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα

κέντρο της ανατολικής λεκάνης (βλ. εικ. 5γ). Η πρώτη, 500 μ. περίπου από τον οικισμό, μαρτυρεί, σε ένα χώρο διαμέτρου 200 μ., μία εγκατάσταση η οποία αρχικώς υπήρξε νεολιθική και μετά της κλασικής, της ελληνιστικής, της ρωμαϊκής και της βυζαντινής εποχής.[31] Η δεύτερη, γνωστή εδώ και πολύ καιρό με το όνομα Αράπη Μαγούλα, φαίνεται πως ήταν μία μεγάλη εγκατάσταση της κλασικής, της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής, αν κρίνουμε από την μεγάλη έκταση των ορατών επιφανειακών υπολειμμάτων κεραμεικής.[32] Αλλά το πιο ενδιαφέρον χαρακτηριστικό αυτής της εγκατάστασης έγκειται στη θέση και στο υψόμετρό της, σε σχέση με την υποτιθέμενη στάθμη της λίμνης στην Αρχαιότητα. Βρίσκεται υψομετρικά στα 53 μ., αρκετά κάτω από τα 64 μ. που είναι παραδεκτά από τους αρχαιολόγους σήμερα.

Εξάλλου, η απεικόνιση της κατανομής των αρχαίων πολισμάτων, σ' αυτήν την περιοχή της Θεσσαλίας, δείχνει ότι πολλές αρχαίες πόλεις των ιστορικών χρόνων πρέπει να είχαν τα γεωγραφικά όριά τους στην ανατολική λεκάνη. Εκτός από τη Λάρισα, την πιο σημαντική, πρέπει να απαριθμήσουμε τις πόλεις Κερκίνιο, Αρμένιο και Φερές (βλ. εικ. 6).[33] Μπορέσαμε να αναπαραστήσουμε για τη Λάρισα μία προοδευτική επέκταση του γεωγραφικού της χώρου στην πεδιάδα μέχρι την βορειοανατολική ορεινή παρυφή και την ανατολική, οι οποίες παρουσιάζουν ένα διπλό πλεονέκτημα: με αυτές η Λάρισα απέκτησε ορυκτά τα οποία στερούνταν παντελώς, δηλαδή τα λατομεία λευκού μαρμάρου της Χασάμπαλης, στα βορειοανατολικά.[34]

Δεν είμαστε, προφανώς, βέβαιοι ότι τα εδάφη αυτά ή τμήμα τους, τα οποία κατείχαν οι πόλεις της πεδιάδας, απαρτίζονταν εξολοκλήρου από αποστραγγισθέντα εδάφη και, επομένως, από καλλιεργήσιμες γαίες. Η ύπαρξη, όμως, εγκαταστάσεων, όπως εκείνων στην περιοχή των Ναμάτων, μας υποχρεώνει να δεχθούμε, σε αντίθεση με την γνώμη των ιστορικών, ότι η θεσσαλική λεκάνη δεν ήταν εκμεταλλεύσιμη κατά τους ιστορικούς χρόνους.

Μερικές πληροφορίες μας οδηγούν στη σκέψη ότι το ίδιο συνέβαινε τουλάχιστο για μία περίοδο της προϊστορίας. Στην πιο πρόσφατη ταξινόμηση των εγκαταστάσεων αυτής της περιόδου σε δημοσίευμά του ο Κ. Γαλλής[35] αλλάσσει την παράδοξη θέση, ως προς την άποψη του K. Grudmann, της μαγούλας Καραμουρλάρ, η οποία βρίσκεται στο ίδιο νοτιοανατολικό τομέα της θεσσαλικής πεδιάδας με την Χατζημισιώτικη και κοντά σ' αυτήν (βλ. εικ. 5α, β, ε).

---

31. Συντεταγμένες UTM 401/865 στον ελληνικό χάρτη με κλίμακα 1:50000, πιθανόν κοντά σε μία θέση ονομαζόμενη Τούβλα στο χάρτη με κλίμακα 1:100000 του 1960, θέση την οποία επισημάναμε το 1984 με τους E. Barisano, J.P. Demoule και C. Perles.

32. Συντεταγμένες UTH 401/865 στον ελληνικό χάρτη με κλίμακα 1:50000 και υψομετρικό σημείο 53 μ. Οι παρατηρήσεις έγιναν κάτω από τις ίδιες συνθήκες με την προηγούμενη θέση.

33. Τίτος-Λίβιος, 31, 51, 1-4 (Κερκίνιο που ήταν κοντά στο Αμυρικό Πεδίο)· Στράβωνας, ΙΑ, 4, 8 και 42, 12 (σαφώς για το Αρμένιο που βρίσκεται στη μέση της οδού Φερών-Λάρισας). Είμαστε, λοιπόν, βέβαιοι ότι οι δύο αυτές πόλεις πρέπει να εντοπισθούν στην κεντρική λεκάνη. Ο Br.Helly, αλλού, πρότεινε την ταύτιση του Κερκινίου με τα ερείπια της Άνω Αμυγδαλής (Άνω Κουκουράβας) στην περιοχή της Πέτρας. Για τις συνθήκες απεικόνισης αυτών των θέσεων βασισθήκαμε στο πρότυπο του πιο κοντινού γείτονα. Βλ. Auda et al., 1987· Br. Helly et al., 1992.

34. Br. Helly, Le territoire de Larissa: extension, limites et organisation, *Ktema* 9 (1984) 213-234.

35. Κ. Γαλλής, Άτλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 22 (Λάρισα 1992) 180.

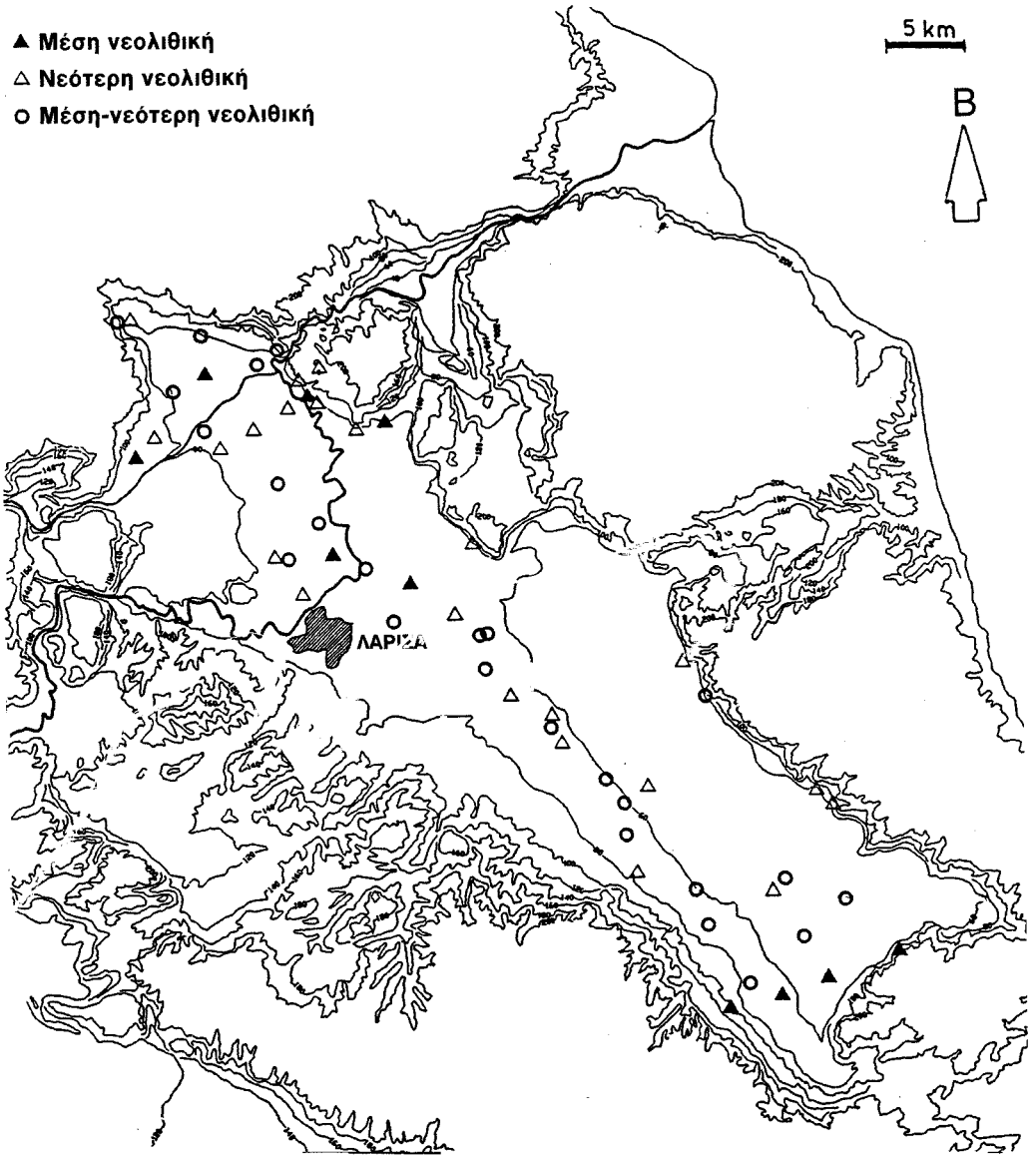

Εικ. 5β. Οι θέσεις της μέσης και νεότερης νεολιθικής εποχής στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα

«ΣΤΕΦΑΝΟΒΙΚΕΙΟ 2 (Μαγούλα, Καραμουρλάρ, θέση Αλμύρες) Α.Τ.Α.Ε. 278
Κοινότητα Στεφανοβικείου, Ν. Μαγνησίας χ 22'46'14' ψ 39'27'46'
Γ.Υ.Σ. 1:50.000, Φύλλο Βόλος, έκδ. 1971, υψόμ. 50 μ., θέση Αλμύρες.

Βρίσκεται στην πεδιάδα, σε απόσταση 2 χλμ. περίπου Α.ΝΑ. του χωριού Στεφανοβίκειο και 800 μ. ΝΑ. του στρατοπέδου ελικοπτέρων τού υπολοχαγού Γ. Παρισάκη. Ένα αρδευτικό κανάλι διέρχεται από τη βόρεια παρυφή της μαγούλας και διασχίζει και τη δυτική πλευρά της. Η θέση της μαγούλας είναι σημαντική για το πρόβλημα της στάθμης και των οχθών της λίμνης Βοιβηίδας (Κάρλας), καθότι βρίσκεται χαμηλότερα από την ισοϋψή 64 που θεωρήθηκε ότι αντιστοιχεί με την όχθη της λίμνης. Επίσης φαίνεται ότι η μαγούλα αυτή δεν ήταν ποτέ νησί, όπως οι θέσεις Σωτήριο 1 και 2, καθώς και Στεφανοβίκειο 5 με Α.Τ.Α.Ε. 257, 256 και 277 αντιστοίχως, (Αποστολοπούλου - Κακαβογιάννη 1979, σ. 185-186). Η μαγούλα είναι σχεδόν κυκλική με διάμετρο 100 μ. περίπου και ύψος μόλις 1 μ., έτσι που διακρίνεται με δυσκολία (το ύψος της ήταν αρχικά μεγαλύτερο αλλά ισοπεδώθηκε παλιότερα). Στη μαγούλα αυτή έγινε το 1972 μικρή ανασκαφική έρευνα από τον Θεοχάρη.

Κεραμεική: αρχαιότερη νεολιθική: Πρωτοσέσκλο (και πρώιμη γραπτή διακόσμηση). Μέση Νεολιθική: Σέσκλο Ι. νεότερη νεολιθική: Τσαγγλί-Λάρισα (γκρίζα κεραμεική και διακόσμηση Γ1α2), Οτζάκι.
Χαλκοκρατία: ΠΕ.
Ιστορικοί χρόνοι: ελληνιστική - ρωμαϊκή, μεταβυζαντινή εποχή.
Άλλα ευρήματα: πόδι καθιστού ειδωλίου, δύο σπασμένες λίθινες αξίνες, θραύσμα πυριτόλιθου. Αξιόλογα ειδώλια και άλλα ευρήματα από τη μαγούλα αυτή προερχόμενα από την ανασκαφή του Θεοχάρη έχουν δημοσιευθεί στο: Νεολιθική Ελλάς, εικ. 14, 170, 171, 190, 228, 232.
Θεοχάρης 1973, 349, αρ. 45 και εικ. 14, 170, 171, 190, 216, 228, 232.
Αποστολοπούλου - Κακαβογιάννη 1979, 185-186.
Wijnen 1982, 58 εικ. 18, αρ. 13.
Halstead 1984, Κεφ. 6.4.1, πίν. 6.1, αρ. 632».

Η ύπαρξη της μαγούλας Καραμουρλάρ εισάγει, λοιπόν, ένα αδιερεύνητο δεδομένο, το οποίο αντιτίθεται αναμφίβολα στην έκτοτε αποδεκτή σημαντική διατριβή του K. Grundmann για την ύπαρξη μιας στάθμης νερού στο ύψος των 64 μ. κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Για να συνοψίσουμε την κατάσταση, παρουσιάζουμε εδώ τους χάρτες της πρώιμης νεολιθικής εποχής καθώς και εκείνης μερικών εγκαταστάσεων για όλες τις περιόδους του χαλκού και των ιστορικών χρόνων (βλ. εικ. 5α, 5β, 5γ και 5δ, βασισμένες στην ταξινόμηση του Κ. Γαλλή, *ό.π.*), από τα τρία σημεία: αφενός διαπιστώνουμε ότι η αρχική παρατήρηση, την οποία έκανε ο K. Grundmann, δεν είναι εντελώς εσφαλμένη ως προς την επιστημονική της αρχή· η κατανομή των θέσεων δεν είναι, αναμφίβολα, ομαλή σε όλη την έκταση της θεσσαλικής πεδιάδας και υπάρχει σημαντικό «χαρτογραφικό κενό».

Αυτή η απουσία εγκατάστασης μπορεί να ερμηνευθεί από την ύπαρξη εκτεταμένων νερών. Ωστόσο, δεν είναι σωστό να υποστηρίξουμε, όπως ο K. Grundmann, ότι το χαμηλότερο υψομετρικό είναι αυτό των 64 μ., ούτε επίσης ότι το βαθύτερο τμήμα, ε-

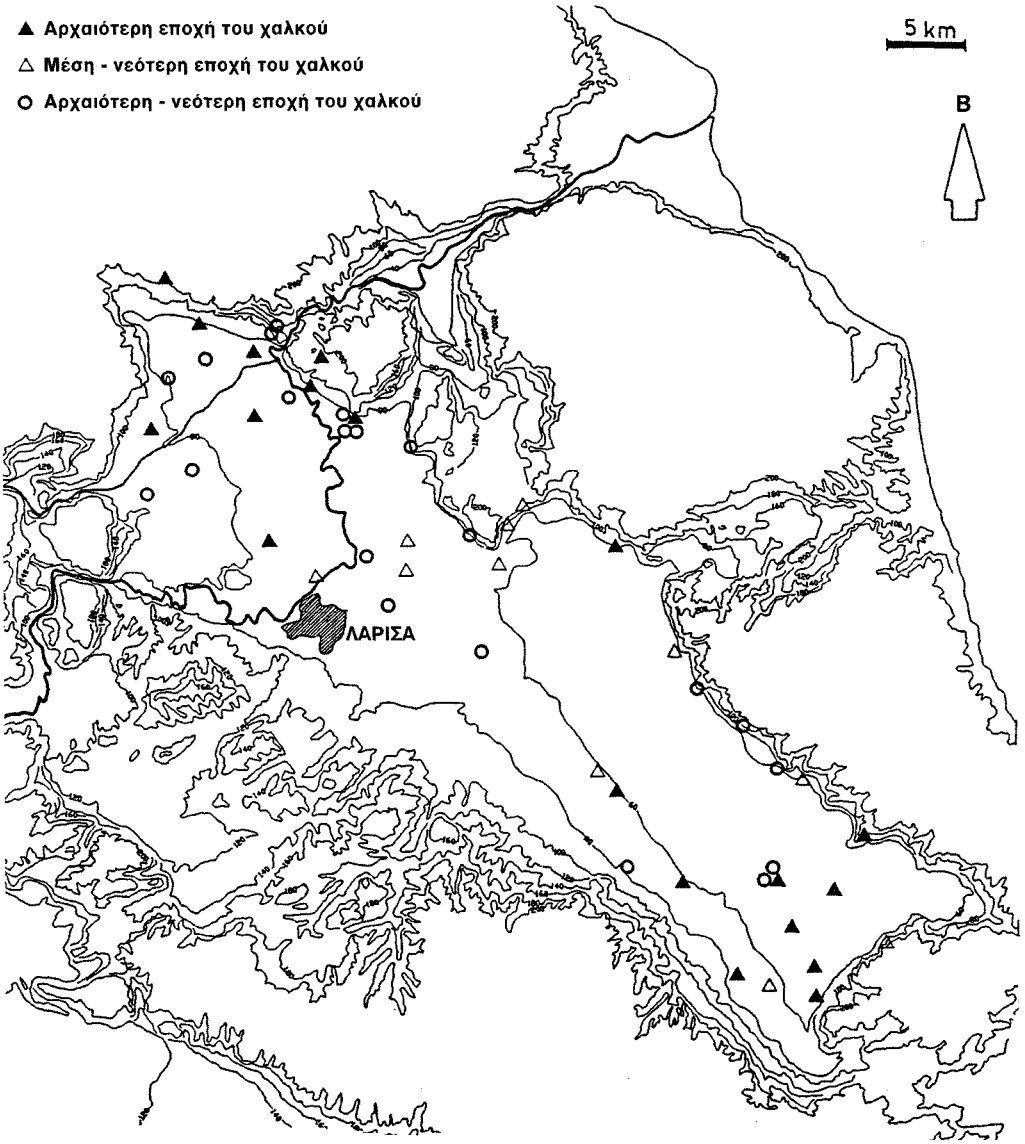

Εικ. 5γ. Οι θέσεις της νεολιθικής εποχής
στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα

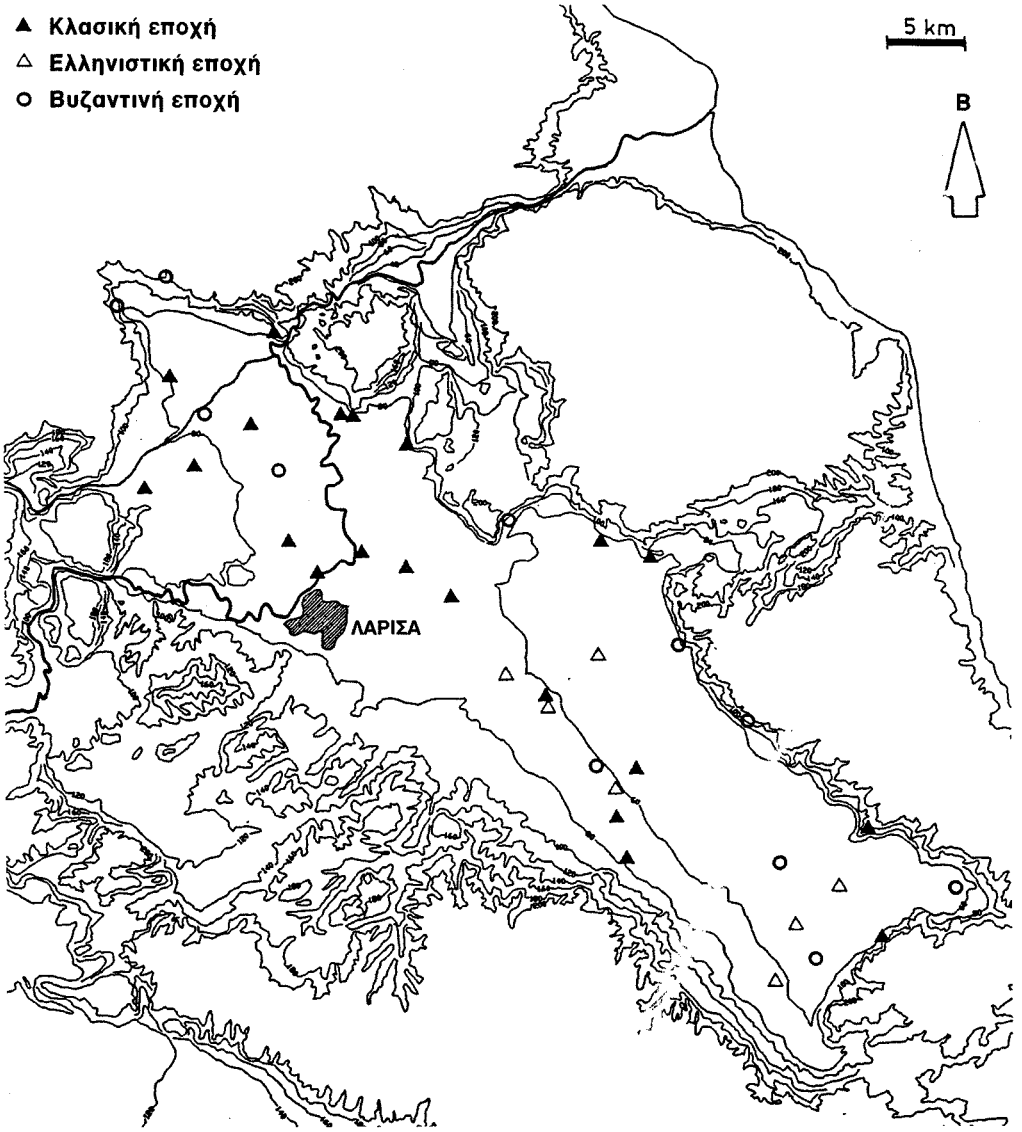

Εικ. 5δ. Η ανατολική θεσσαλική πεδιάδα με τους οικισμούς από την κλασική ως την βυζαντινή εποχής

πομένως και το μονιμότερο στο χρόνο της προϊστορικής λίμνης, βρισκόταν στο νοτιοανατολικό άκρο της πεδιάδας. Η ύπαρξη της μαγούλας Καραμουρλάρ στο ύψος των 50 μ. επιβεβαιώνει αυτήν την υπόθεση. Εμφανίζεται, αντιθέτως, ο ελεύθερος χώρος των προϊστορικών εγκαταστάσεων που διαγράφεται στα βορειοανατολικά της Λάρισας, στην περιοχή που τοποθετείται χονδρικώς μεταξύ του Ασμακίου, στα δυτικά, και των παρυφών του Μαυροβουνίου, στα ανατολικά, ανάμεσα στο Πάτωμα, στα βόρεια, και της στενωπού της Πέτρας στα νότια.

Τέλος φαίνεται ότι η υπόθεση του K. Grundmann δεν μπορεί να υιοθετηθεί όπως έχει για την ιστορική περίοδο, αντίθετα με ό,τι νόμιζαν οι κλασικοί αρχαιολόγοι, σε σημείο που να μην διεξάγουν καμία συστηματική διερεύνηση στις περιοχές αυτές για πολλές δεκαετίες. Η εγκατάσταση στην περιοχή αυτή της λεκάνης ήταν πραγματική. Άλλωστε, είναι δυνατό να επιβεβαιώσουμε την διαπίστωση αυτή βασιζόμενοι σε αρχαιολογικές παρατηρήσεις με την ανάλυση αρκετών γραπτών μαρτυριών, βάσει των οποίων μπορούμε να αντικαταστήσουμε το τοπίο αυτής της περιοχής, σε διαφορετικές στιγμές της περιόδου ανάμεσα στις αρχές της πρώτης χιλιετίας π.Χ. και στα μέσα της πρώτης χιλιετίας μ.Χ.

2.2. Γραπτές μαρτυρίες αναφερόμενες στις λίμνες Βοιβηίδα και Νεσσωνίδα (Ησίοδος, Θεόφραστος, Στράβωνας και μερικοί άλλοι)

Φαίνεται ότι μερικές αρχαίες μαρτυρίες, που αναφέρονται στην περιοχή, μας παρέχουν πληροφορίες οι οποίες μας επιτρέπουν να αναπαραστήσουμε τα τοπία αισθητά διαφορετικά από ό,τι τα γνωρίζουμε στη σύγχρονη εποχή, πιο κοντά, παραδόξως, στη σημερινή κατάσταση, μετά το 1960, οπότε αποπερατώθηκε η αποξήρανση της Κάρλας.[36] Κάνουμε μία πρώτη διαπίστωση σε ό,τι αφορά στους συγκοινωνιακούς άξονες, οι οποίοι επιβεβαιώνονται κατά τους ιστορικούς χρόνους: δρόμους ή διαδρομές που ακολούθησαν οι στρατιές ή οι θρησκευτικές πομπές που διέσχιζαν τη θεσσαλική λεκάνη σε πολλά σημεία και συνέδεαν μεταξύ τους τις πόλεις και τις διασκορπισμένες κατοικίες, σε περιοχές όπου οι ιστορικοί υποστηρίζουν ότι τα νερά εκτείνονταν χωρίς διακοπή. Τα κείμενα δείχνουν ότι στην αρχαϊκή, στην κλασική και στην ελληνιστική εποχή, δηλαδή από τον 6ο έως τον 2ο αι. π.Χ., και βεβαίως ακόμα παλιότερα, οι άνθρωποι πήγαιναν απευθείας από το Κερκίνιο στις Φερές, από το Αρμένιο και τη λεκάνη της Αγιάς στην Κραννώνα κ.λπ. (βλ. εικ. 6).[37]

Ωστόσο, δεν πρέπει να αμφιβάλουμε για την αρχαία παράδοση, σύμφωνα με την οποία η Θεσσαλία απαλλάχθηκε από τα νερά και έγινε εύφορη πεδιάδα. Η παράδοση αυτή είναι γνωστή από κείμενα των οποίων η αρχαιότητα είναι σημαντική· ο Ησίοδος και ο Ηρόδοτος είναι οι καλύτεροι μάρτυρες.[38] Αυτή η μυθική παράδοση των

---

36. M. Sivignon, 1975.

37. Br. Helly, Le Dotion et les origines de Larisa, *Journal des Savants,* 1987, 127-158.

38. Br. Helly, La Grèce antique face aux phénomènes sismiques, *La protection des monuments archèologiques dans les zones* à *risque sismique,* PACT, αρ.18 (1987) 143-160· ο ίδιος, Les premiers agriculteurs de la Thessalie: mythe des origines à la lumière de la philologie, de l' archèologie et de la linguistique, *Rites et rythmes agraires,* σεμινάριο έρευνας υπό την διεύθυνση της Marie-Claire Cauvin, TMO αρ. 20 (1991) 135-147

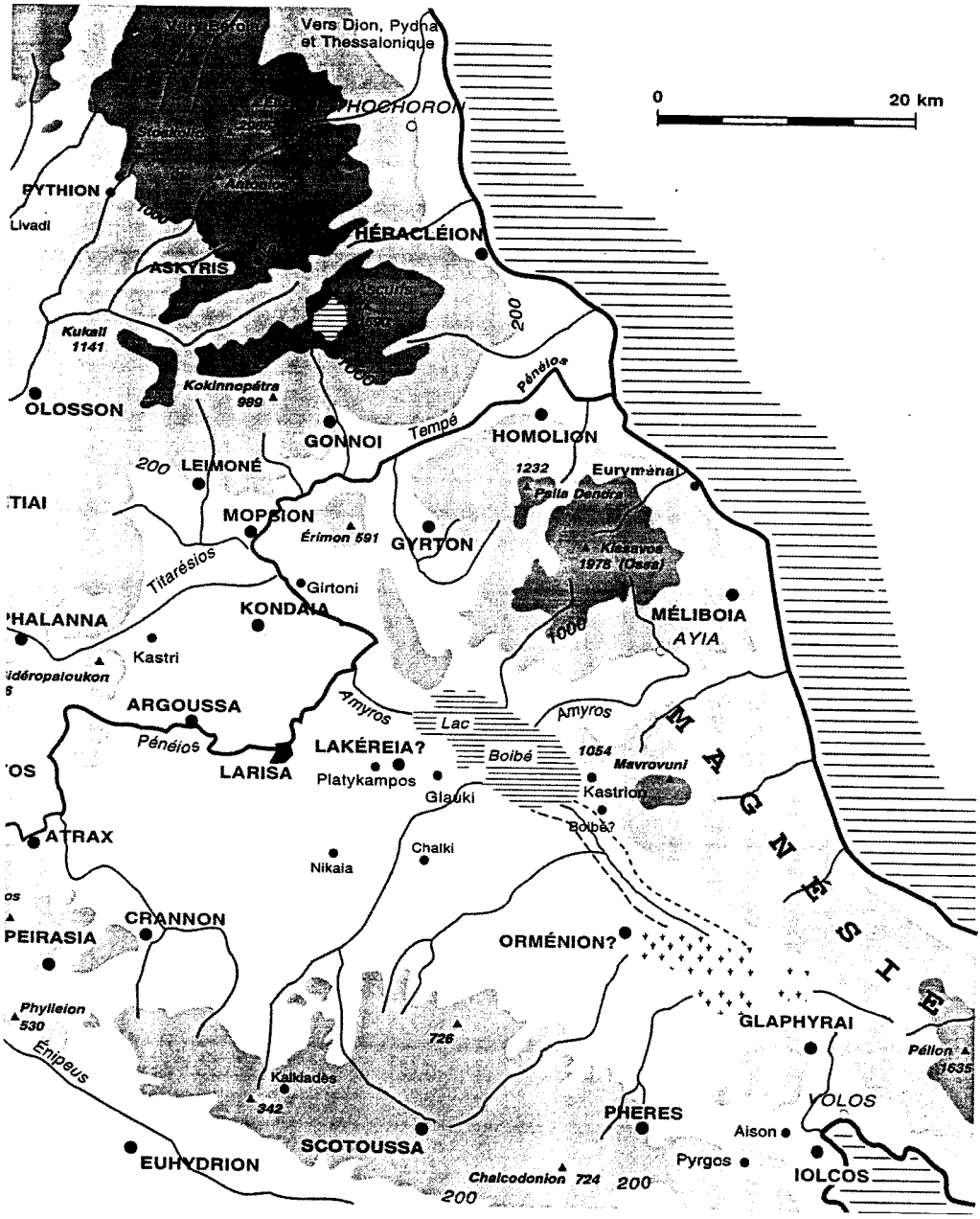

Εικ. 6. Η Βοιβηίδα στην εποχή του Ομήρου και του Ησίοδου

αρχαιότερων κατοίκων επιμένει σε δύο σημεία: στη διάνοιξη των Τεμπών, αφενός, η οποία αποδόθηκε στον Πετραίο Ποσειδώνα που σείει τη γη, δηλαδή όπως συμπέρανε, ήδη από τον 5ο αι. π.Χ. ο ορθολογιστής Ηρόδοτος, εξαιτίας ενός σεισμού, και αφετέρου στην κατάκτηση εύφορων γαιών που αποκαλύφθηκαν μετά την απόσυρση των νερών. Είναι η θεσσαλική πεδιάδα, την οποία οι Αρχαίοι ονόμαζαν Δώτιο Πεδίο ή πεδιάδα της Δήμητρας, εξαιτίας του πλούτου της σε δημητριακά,[39] κοντά στην αρχαία Λακέρεια, πιθανώς στα ανατολικά της Λάρισας όπου, όπως λένε, οι Πελασγοί επιχείρησαν να φυτέψουν εκτεταμένα δάση βαλανιδιάς, αφιέρωμα στη θεά Δήμητρα.[40] Θα δούμε ότι, στην πλειοψηφία τους, οι αρχαίες μαρτυρίες και όχι οι μύθοι μάς αποκαλύπτουν μία κατάσταση βασισμένη στις δύο αυτές συνισταμένες: παρουσία νερών και εκμετάλλευση των γαιών από τους ανθρώπους, μία περίπλοκη κατάσταση που μεταβάλλεται ανάλογα με τις εποχές.

Από την πρώτη κάλυψη της περιοχής με νερά, υπήρχαν στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα, σύμφωνα με τα αρχαία κείμενα, ζώνες ελεύθερες από τα νερά ή έλη, λίγο ή πολύ εκτεταμένα. Έτσι, η ύπαρξη της Βοιβηίδας επιβεβαιώνεται από τους αρχαίους συγγραφείς, ήδη από τον Όμηρο, στον κατάλογο των πλοίων, όταν απαριθμεί τα πλοία που έστειλε κάθε ελληνική πόλη στην τρωική εκστρατεία.[41] Σήμερα συμφωνούμε ότι «ο ομηρικός αυτός κατάλογος της Ελλάδας» συντάχθηκε ή παγιώθηκε κατά τον 8ο αι. π.Χ. και ότι μας δίνει μια εικόνα της περιοχής για μία εποχή (περίπου των δύο πρώτων αιώνων της πρώτης χιλιετίας π.Χ.), προγενέστερη της εμφάνισης των ελληνικών πόλεων κλασικού τύπου. Η μαρτυρία του καταλόγου των πλοίων μπορεί να μας χρησιμεύσει ως σημείο χρονολογικής εκκίνησης για σειρά άλλων μαρτυριών.

Η γνωριμία μας με την Βοιβηίδα εμπλουτίσθηκε, μάλιστα, με μία πρόσφατη μαρτυρία, αυτή του Ησιόδου (8ος αι. π.Χ.), ο οποίος αναφέρει όχι μόνο τη λίμνη Βοιβηίδα, αλλά και την πόλη Λακέρεια και επιπλέον τις συσχετίζει με τον ποταμό Άμυρο που εκβάλλει στη λίμνη. Ο Άμυρος είναι το αρχαίο όνομα ενός ρέματος το οποίο, με αρκετή βεβαιότητα, ταυτίζεται με τον χείμαρρο που αποστραγγίζει τη λεκάνη της Αγιάς και εκβάλλει στη θεσσαλική πεδιάδα, ανατολικώς της Λάρισας.[42] Αποσπάσματα άλλων συγγραφέων, πιο μεταγενέστερων, του Πινδάρου και των τραγικών δεν μας επιτρέπουν, αν όχι να ολοκληρώσουμε την πληροφόρησή μας, τουλάχιστο να ακολουθήσουμε τα ίχνη και να επιβεβαιώσουμε τη συνέχιση μιας παράδοσης που αναφέρεται στη λίμνη αυτή.[43]

---

39. Για τον ορισμό του Δώτιου Πεδίου, βλ., Br. Helly, 1988, 136.

40. Η παράδοση διασώθηκε από τον αλεξανδρινό ποιητή Καλλίμαχο (3ος αι. π.Χ.)· σχόλια στο Br. Helly 1988, 138.

41. Όμηρος, *Ιλιάδα* Β, 734-736.

42. Ησίοδος, απόσπασμα, το οποίο παρατίθεται και σχολιάζεται στο Br. Helly 1988, σημ. 28. Το όνομα του ποταμού Άμυρος είναι γνωστό από τον Φερεκύδη, απόσπ. 3 (στη συλλογή του Jacoby, *FGH,* 1, 3 F3) και από τον Απολλώνιο Ρόδιο (*Αργοναυτικά* Α, 596 και Δ, 617). Ταυτίζεται μόνο με το ποτάμι το οποίο, κατά την Τουρκοκρατία, ονομαζόταν Ντερές. Αυτό κατεβαίνει από το Πήλιο, διασχίζει τη λεκάνη της Αγιάς και εισέρχεται στην ανατολική πεδιάδα της Θεσσαλίας. Το κύριο χαρακτηριστικό του είναι ότι εκβάλλει στη Βοιβηίδα και αρδεύει τη Λακέρεια (βλ. επίσης, Πίνδαρος, *Πυθιονίκες* 3, 34), κάτι που συμβαίνει μόνο με τον Ντερέ.

43. Ο Πίνδαρος γνωρίζει, σύμφωνα με τον Ησίοδο, τον μύθο της Κορωνίδας, ο οποίος τοποθετείται ακριβώς στη Λακέρεια, στην όχθη της Βοιβηίδας.

Ωστόσο, υπάρχει μία δυσκολία. Η Βοιβηίδα του ομηρικού κειμένου εντοπίζεται στα νότια άκρα της θεσσαλικής λεκάνης, αναφορικώς με την αρχαία πόλη Φερές, ενώ η μαρτυρία του Ησιόδου συσχετίζει τη Βοιβηίδα με τον Άμυρο μεταφέροντάς μας στη βόρεια περιοχή της πεδιάδας. Οι σύγχρονοι δεν θέλησαν να δουν αυτές τις μαρτυρίες ως αντιφατικές, αφού η υπόθεση μιας ενιαίας λίμνης, η οποία κατείχε όλη τη λεκάνη, τους έδινε μία βολική λύση για να συνδέσουν τους μεν με τους δε. Η κατάσταση, όμως, δεν είναι τόσο απλή. Πράγματι, από την ελληνιστική εποχή συναντούμε δύο διαφορετικά ονόματα, *(Νεσσωνίς* και *Βοιβηίς)*, που χαρακτηρίζουν και τα δύο μία υδάτινη έκταση (λίμνη ή έλος) που βρίσκεται στην πεδιάδα.

Για μερικούς αρχαίους συγγραφείς, πρόκειται για δύο χωριστές λίμνες, για άλλους αντιθέτως, πρόκειται για μία και μόνο λεκάνη. Κατά τον ποιητή της ελληνιστικής εποχής Αρχίνο, συγγραφέα του έργου *Θεσσαλικά*, η Βοιβηίδα ονομάζεται επίσης και Νεσσωνίδα. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτόν, τα δύο ονόματα προσδιορίζουν μία μόνο λίμνη.[44] Από την πλευρά του ο γεωγράφος Στράβωνας, στην εποχή του Αυγούστου, κάνει γνωστή την ύπαρξη δύο λιμνών και όχι μόνο μιας, σε συνθήκες λίγο περίπλοκες τις οποίες πρέπει να αναλύσουμε λεπτομερώς.

Στην περιγραφή της Θεσσαλίας, ο Στράβωνας μνημονεύει μία λίμνη ονομαζόμενη Νεσσωνίδα, την οποία διακρίνει, χωρίς δισταγμό, από τη λίμνη Βοιβηίδα, στα νότια, κοντά στις Φερές, σύμφωνα με το ομηρικό κείμενο. Γράφει, λοιπόν, στα Γεωγραφικά του: *« Ὑπολείπεται δ' ὅμως ἥ τε Νεσσωνίς λίμνη μεγάλη καί ἡ Βοιβηίς ἐλάττων ἐκείνης καί πλησιεστέρα τῇ παραλίᾳ».*[45] Γίνεται σαφέστερος λίγο παρακάτω όταν περιγράφει την κεντρική πεδιάδα: *«Καί τά περί τήν Νεσσωνίδα λίμνην καί τήν Βοιβηίδα, ὧν ὁ ποιητής ὀλίγων μέμνηται διά τό μή οἰκισθῆναί πω τἆλλα ἢ φαύλως οἰκισθῆναι διά τούς κατακλυσμούς ἄλλοτ' ἄλλους γινομένους· ἐπεί οὐδέ τῆς Νεσσωνίδος μέμνηται λίμνης, ἀλλά τῆς Βοιβηίδος μόνον, πολύ ἐλάττονος οὔσης· ταύτης δέ μόνης μενούσης, ἐκείνης δέ, ὡς εἰκός, τοτέ μέν πληρουμένης ἀτάκτως, τοτέ δ' ἐκλειπομένης».*[46]

Ο αρχαίος γεωγράφος υπογραμμίζει, εξάλλου, τις δυσκολίες που συνάντησε στην ερμηνεία του ομηρικού κειμένου, με βάση τα δεδομένα της εποχής του. Στο βιβλίο Θ, λέει τα εξής: *« Ἡ δέ Βοιβηίς λίμνη πλησιάζει μέν ταῖς Φεραῖς, συνάπτει δέ καί τοῖς*

---

44. Αρχίνος, *FGH*, IV, 317, 1 (Σχόλια στον Πίνδαρο, *Πυθιονίκες* 3, 590. Ο Fr. Stählin (1924, 60) μετέφρασε εσφαλμένα την μαρτυρία αυτή ως επιβεβαίωση της ύπαρξης δύο λιμνών και όχι μόνο μιας, αλλά η έκφραση *«ἡ καί»* δεν αφήνει καμία αμφιβολία. Δείχνει την ύπαρξη ενός δεύτερου ονόματος και τίποτα παραπάνω.

45. Στράβωνας, Θ, 5, 2: «Παραμένουν (από τα νερά τα οποία στην προϊστορική εποχή κάλυπταν τη θεσσαλική λεκάνη) η Νεσσωνίδα, μία μεγάλη λίμνη, και η μικρότερή της Βοιβηίδα που βρίσκεται πιο κοντά προς την παραλία [του Παγασητικού]».

46. Στράβωνας, Θ, 5, 20: «Για τα εδάφη γύρω από τις λίμνες Νεσσωνίδα και Βοιβηίδα ο Όμηρος αναφέρει ελάχιστα. Αυτό οφείλεται, ως φαίνεται, στο γεγονός ότι τα χρόνια εκείνα η χώρα αυτή ήταν ακατοίκητη ακόμα ή τουλάχιστο λίγο κατοικημένη, εξαιτίας των πλημμυρών που προκαλούνταν εκεί παλιότερα. Ο Όμηρος, άλλωστε, δεν αναφέρει τη Νεσσωνίδα παρά μόνο τη Βοιβηίδα, η οποία όμως είναι λιγότερο σημαντική. Η Βοιβηίδα είναι μόνιμη ενώ η Νεσσωνίδα, όπως είναι λογικό να το σκεφθεί κανείς, άλλοτε πλημμύριζε και άλλοτε χάνονταν ξαφνικά τα νερά της». Το επιχείρημα μιας τέτοιας πιθανότητας κάνει να σκεφθούμε ότι ο Στράβωνας δεν αξιοποίησε προσωπικές παρατηρήσεις, αλλά συνέκρινε το κείμενο του Ομήρου με πληροφορίες τις οποίες άντλησε από μη αναφερόμενες πηγές.

ἀπολήγουσι τοῦ Πηλίου πέρασι καί τῆς Μαγνησίας. Βοίβη δέ χωρίον ἐπί τῇ λίμνῃ κείμενον».[47]

Σε ένα άλλο χωρίο του ο Στράβωνας παίρνει θέση στον εντοπισμό της Βοιβηίδας, την οποία τοποθετεί στα νοτιοανατολικά της πεδιάδας. Πράγματι, στο Θ, 5, 18 βλέπουμε ότι συγκρίνει τις αναφορές στον Όμηρο, της Υπέρειας και του Ορμενίου (ή Αρμενίου) που δεν αντιστοιχούν σε ό,τι γνωρίζει, αφού το ομηρικό έπος τοποθετεί, ειδικά τα δύο αυτά μέρη, όχι στη νοτιοανατολική περιοχή της πεδιάδας, όπως λένε οι συγγραφείς της Αρχαιότητας στην εποχή τους, αλλά σε μία περιοχή της Κεντρικής Θεσσαλίας, που αποδίδεται στον ήρωα Ευρύπυλο.[48] Ο Στράβωνας βεβαιώνει ότι *«τό μέν οὖν Ὀρμένιον νῦν Ὀρμίνιον καλεῖται, ἔστι δ' ὑπό τῷ Πηλίῳ κώμη κατά τόν Παγασητικόν Κόλπον τῶν συνωκισμένων εἰς τήν Δημητριάδα πόλεων, ὡς εἴρηται».*[49] Είναι, λοιπόν, απαραίτητο να θεωρήσουμε ότι η Βοιβηίδα είναι γειτονική, αφού η κώμη Βοίβη, όπως άλλωστε και το Ορμίνιο, ανήκε στις πόλεις-δορυφόρους της Δημητριάδας. Όσο για την Υπέρεια Κρήνη, αυτή βρίσκεται στο κέντρο των Φερών που ανήκουν στον Εύμηλο. Επομένως, είναι παράλογο να την αποδώσουμε στον Ευρύπυλο.

Έτσι, για τον Στράβωνα, η μαρτυρία (διορθωμένη) του Ομήρου, ως τοπωνύμιο των ταυτισμένων εγκαταστάσεων στην εποχή του, μας οδηγεί στο να τοποθετήσουμε την λίμνη Βοιβηίδα στη νοτιοανατολική περιοχή της λεκάνης, εκεί όπου οι γεωγραφικές παρατηρήσεις, τις οποίες μπορούσε να κάνει ή να χρησιμοποιήσει, εντόπιζαν μία κατακράτηση νερών. Είναι, όμως, επίσης πιθανό να έβγαλε λάθος συμπέρασμα ο Στράβωνας· ο εντοπισμός της Βοιβηίδας δεν μπορεί να προσδιορισθεί από την διφορούμενη μαρτυρία του Ομήρου αναφορικά με την Υπέρεια, η οποία μπορεί να τοποθετηθεί αλλού, εκτός από τις Φερές.[50]

Όσο για την Νεσσωνίδα, ο Στράβωνας από την πλευρά του μας δίνει αρκετά ακριβείς πληροφορίες για να μπορούμε να συμπεράνουμε, από ένα άλλο χωρίο του έργου του, ότι η λίμνη αυτή ήταν πιο κοντά στα γεωγραφικά όρια της Λάρισας, άρα στη βόρεια περιοχή της πεδιάδας: *«(...) Τήν δέ χώραν καί τούς ὑπολειφθέντας τῶν Περραιβῶν κατέσχον Λαρισαῖοι, πλησίον μέν οἰκοῦντες τοῦ Πηνειοῦ, γειτνιῶντες δ' ἐκείνοις, νομόμενοι δέ τά εὐδαιμονέστατα μέρη τῶν πεδίων, πλήν εἴ τι σφόδρα κοῖλον πρός τῇ λίμνῃ τῇ Νεσσωνίδι, εἰς ἣν ὑπερκλύζων ὁ ποταμός ἀφηρεῖτό τι τῆς ἀροσίμου τούς Λαρισαίους· ἀλλ' ὕστερον παραχώμασιν ἐπηνώρθωσαν Λαρισαῖοι».*[51]

---

47. Στράβωνας Θ, 5, 15: «Η λίμνη Βοιβηίδα είναι πολύ κοντά στις Φερές, αλλά εκτείνεται και προς τις τελευταίες πλαγιές του Πηλίου και προς τα όρια της Μαγνησίας. Στις όχθες της λίμνης υπάρχει ένα χωριό που λέγεται Βοίβη».

48. Όμηρος, *Ιλιάδα* Β, 734-735.

49. Στράβωνας, Θ, 5, 18: «Το Ορμένιο, λοιπόν, ονομάζεται σήμερα Ορμίνιο, είναι μία κώμη στους πρόποδες του Πηλίου, στον Παγασητικό Κόλπο, μία από τις πόλεις που συνοίκησαν τη Δημητριάδα».

50. Το τοπωνύμιο Υπέρεια, το οποίο χαρακτηρίζει κρήνες με άφθονα νερά, αναφέρεται και στην περιοχή της Μεσσήνης και θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και για άλλες θεσσαλικές πηγές εκτός από εκείνη που αναβλύζει στο κέντρο των Φερών. Υπέθεσαν, όχι χωρίς επιχειρήματα, ότι η αναφορά των Φερών στον ομηρικό κατάλογο των πλοίων δεν προέρχεται από το πρωτότυπο κείμενο αλλά ότι εισήχθη μετέπειτα για να δοξάσει αυτήν την πόλη. Βλ. V. Burr, *Neon Katalogos,* 1944, 101.

51. Στράβωνας Θ, 5, 19: «Οι Λαρισαίοι, οι οποίοι κατοικούν κοντά στον Πηνειό και είναι γείτονες των Περραιβών, καλλιεργούν τις ευφορότερες περιοχές της πεδιάδας, εκτός από το

Η μαρτυρία αυτή απηχεί εκείνη του φιλοσόφου Θεοφράστου, ο οποίος, ήδη στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., αναφέρει μία σημαντική υποχώρηση των νερών της περιοχής και στα εδάφη της Λάρισας: *«Τότε μέν γάρ ἐνεστηκότος ὕδατος πολλοῦ καί λελιμνωμένου τοῦ πεδίου παχύς ὁ ἀήρ ἦν καί ἡ χώρα θερμοτέρα· τούτου δ' ἐξαχθέντος καί ἐνίστασθαι κωλυθέντος ἥ τε χώρα ψυχροτέρα γέγονε καί ἐκπήξεις πλείους».*[52]

Αυτά τα κείμενα του Στράβωνα και του Θεοφράστου επισημαίνουν ήδη ότι τα τοπία της θεσσαλικής πεδιάδας ήταν πιο άνυδρα, γεγονός το οποίο δεν αναφέραμε αρκετά. Οι δύο, όμως, συγγραφείς ιστορούν την υποχώρηση των νερών χάρη στις ανθρώπινες επεμβάσεις. Αυτό θέτει ένα πρόβλημα, στο οποίο θα επανέλθουμε, αυτό του προσδιορισμού των πραγματικών συνεπειών των ανθρώπινων επεμβάσεων στο θεσσαλικό τοπίο.

Πράγματι, μπορούμε να υποθέσουμε κάλλιστα ότι, από την απώτατη Αρχαιότητα, οι άνθρωποι επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν την επέκταση των νερών της θεσσαλικής λεκάνης με αδιάλειπτες εργασίες που κατέληξαν στην αποξήρανση της Κάρλας στις αρχές του 1960. Μπορούμε, όμως, να δεχθούμε, χωρίς να έχουμε επιβεβαιωτικά στοιχεία, ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα κατόρθωσε να επιφέρει τόσο σπουδαίες κλιματολογικές και οικολογικές αλλαγές, όπως αυτές τις οποίες επεσήμανε ο Θεόφραστος; Ποιος ήταν ο ρόλος του κλίματος σ' αυτές τις μεταβολές; Είναι αυτά τα ερωτήματα στα οποία δεν μπορούν οι ιστορικοί να απαντήσουν μόνο με τα γραπτά στοιχεία τα οποία αναφέρουμε εδώ. Ας επιστρέψουμε όμως στη Νεσσωνίδα.

Οι σύγχρονοι ιστορικοί θέλησαν να ταυτίσουν την αρχαία Νεσσωνίδα με την ελώδη περιοχή που ονομάζεται Καρατσαΐρι και βρίσκεται βορείως της Λάρισας. Πρόκειται για την ζώνη την οποία διασχίζει ο αυτοκινητόδρομος και η σιδηροδρομική γραμμή που οδηγούσε, όπως και σήμερα, από την Αθήνα στα Τέμπη, στα τέλη του 19ου αι., σύμφωνα με τη μαρτυρία των περιηγητών. Η ταύτιση αυτή, όμως, δεν είναι πειστική. Η περιοχή της Λάρισας δεν βρισκόταν, προφανώς, σ' αυτόν τον τομέα (βλ. εικ. 6) που ανήκε μάλλον σε άλλη πόλη, στην Κονδαία.[53] Τα γεωγραφικά όρια της Λάρισας, στα βόρεια, δεν ξεπερνούσαν καν τη δίοδο της Χασάμπαλης,[54] αν δεν ορίζονταν από το Ασμάκι. Είναι ένα σημείο το οποίο θα εξετάσουμε λεπτομερώς πιο κάτω.

Μπορούμε, λοιπόν, να συμπεράνουμε τη συνεισφορά των αρχαίων Ελλήνων σε ό,τι αφορά την κατάσταση των νερών τα οποία έμειναν στάσιμα στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα, επισημαίνοντας τα ακόλουθα σημεία:

α) Οι παλιότεροι συγγραφείς (Όμηρος, Ησίοδος) γνωρίζουν μόνο μία λίμνη, με έ-

---

τμήμα που είναι πολύ κοίλο στην περιοχή της Νεσσωνίδας, το οποίο ο ποταμός πλημμυρίζοντας αποκλείει από κάθε καλλιέργεια των Λαρισαίων. Στη συνέχεια, όμως, οι Λαρισαίοι προστατεύουν τα εδάφη αυτά με αναχώματα».

52. Θεόφραστος, *Περί φυτών αιτών*, Ε, 14, 2. «Σ' αυτήν την εποχή, καθώς τα νερά επεκτείνονταν αρκετά, η πεδιάδα ήταν σε ελώδη κατάσταση, ο αέρας αραιότερος και η περιοχή ζεστότερη. Όταν, όμως, τα νερά αποτραβήχτηκαν και εμποδίσθηκε η επαναφορά τους, η περιοχή ψύχθηκε και οι παγετοί έγιναν περισσότεροι». Για την χρήση αυτής της μαρτυρίας βλ. Br. Helly, 1984. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε από τους κατοίκους της πεδιάδας στη δεκαετία του 1960, μετά την οριστική αποξήρανση της λίμνης.

53. Η πόλη Κονδαία βρισκόταν κοντά στα στενά της Ροδιάς.

54. Βλ. παραπάνω τη σημείωση 2.

να μόνο όνομα, την Βοιβηίδα. Το κείμενο του Ομήρου δεν μπορούμε να το χρησιμοποιήσουμε για να προσδιορίσουμε γεωγραφικώς αυτήν τη λίμνη. Ο Ησίοδος, αντιθέτως, συσχετίζει τη λίμνη οπωσδήποτε με τον ποταμό Άμυρο, γεγονός που τοποθετεί σαφώς την Βοιβηίδα στο βόρειο τμήμα της πεδιάδας.

β) Ένας συγγραφέας της ελληνιστικής εποχής γνωρίζει δύο ονόματα, Νεσσωνίδα και Βοιβηίδα, τα οποία αποδίδει στην ίδια λίμνη.

γ) Ο γεωγράφος Στράβωνας, στα τέλη της ελληνιστικής εποχής, διακρίνει σαφώς δύο λίμνες, τη Νεσσωνίδα που είναι συχνά άνυδρη και την Βοιβηίδα. Καθώς δεν διακρίνει καθαρά την κατάσταση της Βοιβηίδας στον Όμηρο, χρησιμοποιεί επιχειρήματα προερχόμενα από το τοπωνύμιο της εποχής του για να εντοπίσει την Βοιβηίδα στα νοτιοανατολικά της θεσσαλικής πεδιάδας. Τα *Γεωγραφικά* του είναι η κύρια πηγή πληροφοριών για τους σύγχρονους γεωγράφους και ιστορικούς. Φαίνεται, μάλιστα, ότι αυτοί παρέλειψαν άλλες αρχαίες μαρτυρίες, οπωσδήποτε πιο αμφίβολες και δύσκολες να επιβεβαιωθούν, τις οποίες όμως οφείλουμε να προσθέσουμε σ' αυτήν την έρευνα.

BR. HELLY - J. - P. BRAVARD - R. CAPUTO

Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΚΗ ΠΕΔΙΑΔΑ

ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΤΟΠΙΩΝ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΧΩΜΑΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

Μετάφραση από τα γαλλικά
ΚΩΣΤΑΣ ΣΑΜΑΡΑΣ

2ο

2.3. Γραπτές μαρτυρίες αναφερόμενες στον Άμυρο και στον Πηνειό (Απολλώνιος, Τίτος Λίβιος, Προκόπιος)

Οι δυσκολίες ερμηνείας, τις οποίες συναντούμε στον επαναπροσδιορισμό της αρχαίας θέσης του Δώτιου Πεδίου, μπορούν να επιβεβαιωθούν και από άλλες μαρτυρίες. Αυτές προέρχονται από αρχαίους συγγραφείς που κάνουν λόγο για τους ποταμούς Άμυρο και Πηνειό και όχι για τις λίμνες Βοιβηίδα και Νεσσωνίδα· από τις μαρτυρίες αυτές μπορούμε να αποκαταστήσουμε μία απόλυτη σχέση μεταξύ των μεν και των δε.

Πράγματι, τα κείμενα αυτά δεν αναφέρουν ευθέως μία υδάτινη έκταση με συγκεκριμένα όρια σ' αυτές τις εκτεταμένες πεδιάδες οι οποίες υπόκεινται, κατά διαστήματα, σε πολλαπλές μεταβολές. Τα στοιχεία, λοιπόν, αυτά παρουσιάζουν σημεία τα οποία είναι εύκολο να επισημάνουμε πάνω στο έδαφος, μολονότι στις περιγραφές εμφανίζονται αρκετά σύντομα ή και πολύ υπαινικτικά. Εξάλλου, όπως για τη Νεσσωνίδα έτσι και για τη Βοιβηίδα, στην ερμηνεία βρισκόμαστε αντιμέτωποι με αυτές τις μαρτυρίες και τα αμφίβολα προβλήματα των τοπωνυμίων. Θα δούμε, πράγματι, ότι τα τοπωνύμια του Πηνειού ή του Αμύρου μπορούν να αντιστοιχούν και σε ποτάμια τα οποία δεν ανταποκρίνονται καθόλου στην ιδέα που έχουμε για τα ποτάμια που είναι γνωστά σήμερα με αυτό το όνομα.

Από τους αρχαίους συγγραφείς γνωρίζουμε ότι ό Άμυρος πηγάζει από τα βουνά που βρίσκονται ανατολικά της θεσσαλικής πεδιάδας. Γι' αυτό τον ταυτίζουμε σήμερα με το ποτάμι που σχηματίζεται, στη λεκάνη της Αγιάς, από τους χειμάρρους οι οποίοι έρχονται από τις νότιες πλευρές της Όσσας και από τά βόρεια αντερίσματα του Μαυροβουνίου, που είναι η προέκταση του Πηλίου προς το Βορά. Σύμφωνα με τα αρχαία κείμενα, ο Άμυρος διασχίζει τη θεσσαλική πεδιάδα και εκβάλλει στη λίμνη Βοιβηίδα. Εάν δεχθούμε ότι η Βοιβηίδα δεχόταν όλα τα νερά της ανατολικής πεδιάδας, όπως γινόταν στην εποχή μας με την Βοιβηίδα - Κάρλα, οι σύγχρονοι μελετητές θα πουν ότι το ζήτημα της ταύτισης του Αμύρου ρυθμίσθηκε. Ο Άμυρος είναι ένα ποτάμι του Δώτιου Πεδίου, τα νερά του οποίου χύνονται, ανέκαθεν, στη θεσσαλική λεκάνη, χωρίς ο ίδιος να εκβάλλει στη θάλασσα. Έτσι θέλουμε να πιστεύουμε, ότι ο Άμυρος ήταν πάντα ανεξάρτητος του υδρογραφικού συστήματος το οποίο διακλαδίζεται από τον Πηνειό, που αποτελεί τη μόνη διέξοδο προς τη θάλασσα, αλλά μόνο για ένα μέρος των νερών της πεδιάδας.

Ωστόσο, φιλόλογοι και ιστορικοί συναντούν δυσκολίες σε τρία κείμενα με τα οποία θέλουν να αναπαραστήσουν, με τον τρόπο τους, το αρχαίο τοπίο, αλλά δεν μπορούν να τα ερμηνεύσουν κατά τρόπο ικανοποιητικό. Πρόκειται για τα εξής κείμενα:

α) Για έναν στίχο του Απολλωνίου στα *Αργοναυτικά* (Α), όπου μνημονεύεται η εκβολή του Αμύρου στη θάλασσα. Πρόκειται για μία παράδοξη μαρτυρία εκ μέρους αυτού του αλεξανδρινού συγγραφέα του 3ου αι. π.Χ., που μας έχει δώσει αναρίθμητες γεωγραφικές πληροφορίες οι οποίες, πολλές φορές, όπως διαπιστώθηκε, είναι έγκυρες και ακριβείς.

β) Για την *Ιστορία* (βιβλίο 42ο) του Τίτου Λιβίου, στην αφήγηση της εκστρατείας του έτους 171 π.Χ., κατά το πρώτο έτος του τρίτου μακεδονικού πολέμου. Ο Πηνειός εμφανίζεται ως ένα σημαντικό στοιχείο των επιχειρήσεων, αλλά οι σύγχρονοι ιστορικοί είναι αρκετά επιφυλακτικοί όταν πρόκειται να αναπαραστήσουν αυτές τις επιχειρήσεις στο έδαφος μόνο σε σχέση με τον ρου του σημερινού Πηνειού.

γ) Για μία περιγραφή του Πηνειού από τον Προκόπιο, βυζαντινό συγγραφέα του 6ου αι. μ.Χ., ο οποίος, κατά έναν τρόπο, φαινομενικώς ανεξήγητο, παρουσιάζει τον Πηνειό να έρχεται από τη λεκάνη της Αγιάς και από τό Πήλιο.

Οι μαρτυρίες αυτές έρχονται σε αντίθεση με την εικόνα την οποία έχουμε για το υδρογραφικό σύστημα της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας. Γι' αυτό δυσκολευόμαστε και πρέπει να τις διερευνήσουμε με προσοχή.

α) Η ροή του Αμύρου κατά τον Απολλώνιο Ρόδιο

Αργοναυτικά Α, 592-600 (εικ. 7)

Η μαρτυρία του Απολλωνίου Ροδίου βρίσκεται στην περιγραφή, την οποία αφιέρωσε ο ποιητής στο ταξίδι του πλοίου «Αργώ» κατά μήκος της θεσσαλικής ακτής.

Ἔνθεν δέ προτέρωσε παρεξέθεον Μελίβοιαν,
ἄκτην τ' αἰγιαλόν τε δυσήνεμον εἰσορόωντες
Ἠῶθεν δ' Ὁμόλην αὐτοσχεδόν εἰσορόωντες
πόντῳ κεκλιμένην παρεμέτρον· οὐδ' ἔτι δηρόν
μέλλον ὑπέκ ποταμοῖο βαλεῖν Ἀμύροιο ῥέεθρα.
Κεῖθεν δ' Εὐρυμενάς τε πολυκλύστους τε φάραγγας
Ὄσσης Οὐλύμποιο τ' ἐσέδρακον· αὐτάρ ἔπειτα
κλείτεα Παλλήναια Καναστραίην ὑπέρ ἄκρην
ἤνυσαν ἐννύχιοι, πνοιῇ ἀνέμοιο θέοντες.

«Από κει, συνεχίζοντας την πορεία, πέρασαν μπροστά από τη Μελίβοια, της οποίας έβλεπαν τη βραχώδη ακτή και τόν ανεμόδαρτο αιγιαλό. Την αυγή είδαν και παρέπλευσαν την Ομόλη, που βρισκόταν στη θάλασσα, και λίγο μετά προσπέρασαν το ρεύμα του ποταμού Αμύρου. Από κει διέκριναν τις Ευρυμενές με τα θαλασσοδαρμένα φαράγγια της Όσσας και του Ολύμπου. Κατόπιν πέρασαν νύχτα μπροστά από τις πλαγιές της Παλλήνης και το ακρωτήριο Καναστραίο, σπρωγμένοι από την πνοή του ανέμου».[55]

---

55. Η μετάφραση του χωρίου του Απολλωνίου είναι του F. Vian, στις εκδόσεις Budé, Παρίσι 1974-1982.

Για την ερμηνεία του παραπάνω χωρίου προσκρούουμε σε δύο αθροιστικές δυσκολίες: α) Όπως πολύ σωστά έγραψε ο εκδότης του Απολλωνίου F. Vian, διαβάζοντας τον στίχο 596, «όλοι αντιλαμβανόμαστε ότι ο Άμυρος εκβάλλει στη θάλασσα», πράγμα όμως, συμπλήρωσε ο σχολιαστής, που δεν είναι αποδεκτό, αφού ο Άμυρος εκβάλλει στη θεσσαλική πεδιάδα. β) Η γεωγραφική σειρά των πόλεων είναι εσφαλμένη, αφού η Μελίβοια, η Ομόλη και οι Ευρυμενές αναφέρονται πριν από τον Άμυρο, επομένως νοτίως της Όσσας, ενώ όλοι γνωρίζουμε ότι οι δύο τελευταίες, τουλάχιστο, πόλεις βρίσκονται κοντά στα Τέμπη. Για την άρση αυτών των δυσκολιών, οι εκδότες υπέθεσαν είτε μία παρεμβολή των στίχων αυτών είτε δύο διαφορετικές καταγραφές του κειμένου ή, τέλος, μία ιδιαίτερη σημασία του ρήματος *ὑπεκβαλεῖν,* το οποίο θα σήμαινε «προσπερνώ», «περνώ κάτω».[56] Ωστόσο, το κείμενο είναι σαφές αν θέλουμε να κατανοήσουμε τα στοιχεία που διαθέτουμε.

Έχουμε τη γνώμη ότι, σε έναν άλλο στίχο,[57] ο Απολλώνιος αναφέρει μία φορά ακόμα τις εκβολές του Αμύρου στη θάλασσα. Πράγματι, σ' αυτόν το στίχο ο ποιητής κάνει λόγο για νερά *(προχοῆς)* του Αμύρου, όπως το έθεσε ο F. Vian[58] και δεν πρέπει να μεταφράσουμε τη λέξη αυτή ως εκβολή, όπως το πράττουμε συνήθως. Ο Απολλώνιος, στην αφήγησή του, αναφέρει μόνο την πόλη στην οποία γεννήθηκε η Κορωνίδα, τη Λακέρεια, η οποία βρισκόταν κοντά στον Άμυρο, στις όχθες της λίμνης Βοιβηίδας. Αντιθέτως, όλοι δέχονται ότι στον στίχο Α, 596 ο ποιητής αναφέρεται μεν σαφώς, αλλά εσφαλμένα, μπορούμε να πούμε, στις εκβολές του Αμύρου

---

56. Κατά τον F. Vian (*Argonautiques,* τ. I, 256), με παραπομπή στον E. Delage (*La géographie dans les Argonautiques d' Apollonios,* 1930, 82-83), «η γεωγραφική διάταξη δημιουργεί προβλήματα στους στίχους 594-596». Για τους δύο αυτούς επιστήμονες «ο ποιητής τοποθέτησε την Ομόλη και τις Ευρυμένες νοτίως της Όσσας, ενώ βρίσκονταν στις βόρειες υπώρειές της (βλ. Στράβωνας, Θ, 5, 22), ενώ αμφιβάλλει για τον εντοπισμό των Ευρυμενών». Για μερικούς εκδότες, η αναφορά στη Μελίβοια στους στίχους 592-593 πρέπει να μετατεθεί μετά την αναφορά στις Ευρυμενές στον στίχο 598. Για άλλους πάλι, οι δύο αυτοί στίχοι προήλθαν από μία άλλη καταγραφή, καθώς ο Βαλέριος Φλάκκος και ο Ψευδο-Ορφέας, κατά τον F. Vian, τις αγνοούν. Δεν μπορούμε να δεχθούμε, παρά το κύρος του F. Vian και του E. Delage, ότι υπάρχει γεωγραφικό λάθος στην παρουσίαση του Απολλωνίου. Θα δούμε, από την ερμηνεία που δίνουμε για τον ποταμό Άμυρο, τον οποίο βρίσκουμε πάλι στην απαρίθμηση του Απολλωνίου, την ακριβή θέση των δύο πόλεων βορείως της Μελίβοιας. Συνεπώς, αντίθετα με την ερμηνεία των συγχρόνων, μπαίνουμε στον πειρασμό να εμπιστευθούμε τον Απολλώνιο για να τοποθετήσουμε πρώτα το Ομόλιο και μετά βορειότερα τις Ευρυμενές, με δεδομένη την αβεβαιότητα της μαρτυρίας του Στράβωνα στον εντοπισμό των Ευρυμενών. Η μαρτυρία του Απολλωνίου, αντιθέτως, μας παρέχει ένα σημαντικό στοιχείο: οι Ευρυμενές πρέπει να βρίσκονταν κοντά στην είσοδο των Τεμπών. Ο Br. Helly θα επανέλθει αλλού σ' αυτό το θέμα.

57. Απολλώνιος, Δ, 616-617:

(...)Χωόμενος περί παιδί τόν ἐν λιπαρῇ Λακερείῃ
δῖα Κορωνίς ἔτικτεν ἐπί προχοῆς Ἀμύροιο.

[που ήταν οργισμένος για το γιο του, τον οποίο γέννησε στην όμορφη Λακέρεια η θεϊκή Κορωνίδα, στις εκβολές του ποταμού Αμύρου].

58. Βλ. στις εκδόσεις «Les Belles Lettres», τ. 3, 96, σημ. 3.

στη θάλασσα. Οι Αργοναύτες, ανεβαίνοντας την ακτή της Μαγνησίας, πλέουν ανοιχτά της Μελίβοιας και της Ομόλης, όπου έπρεπε να συναντήσουν τα νερά του Αμύρου. Τέλος από εκεί «διέκριναν τις Ευρυμενές και τα θαλασσοδαρμένα φαράγγια της Όσσας και του Ολύμπου».[59]

Βρίσκουμε, λοιπόν, τους λόγους για τους οποίους ο στίχος αυτός δυσκόλεψε τους εκδότες. Η κατεύθυνση της κίνησης των Αργοναυτών επιβεβαιώνεται, αλλά οι λέξεις και οι θέσεις είναι εσφαλμένες. Ελλείψει, λοιπόν, καλύτερης εξήγησης, οι σύγχρονοι σχολιαστές φαντάζονται μία μόνο κατάσταση που να αποδίδει την περιγραφή αυτή του Απολλωνίου, αλλά δικαιολογημένα θα την απορρίψουμε ως απίθανη. Ο Απολλώνιος περιγράφει έναν ποταμό Άμυρο ο οποίος θα άφηνε τη λεκάνη της Αγιάς ρέοντας κατευθείαν προς τα ανατολικά, προς την ακτή του Αιγαίου και τη Μελίβοια.

Η άποψη αυτή, όμως, βρίσκεται σε αντίθεση με τη γνώση που είχε ο Απολλώνιος για τον Άμυρο. Όπως το βεβαιώνει ο στίχος Δ, 617, ο ποιητής γνώριζε ότι ο Άμυρος χυνόταν στη θεσσαλική πεδιάδα. Η δεύτερη αυτή αναφορά τού Αμύρου μας δυσκολεύει να υποστηρίξουμε την υπόθεση ότι ο ποιητής αναφέρεται σε δύο διαφορετικούς Αμύρους. Άλλωστε, είναι προφανές ότι μία τέτοια θέση του ποταμού, εάν ήταν αυτή που του αποδίδει ο Απολλώνιος, θα ήταν εντελώς εξωπραγματική. Ανάμεσα στη λεκάνη της Αγιάς και στη θάλασσα, υπάρχει μία διαχωριστική γραμμή την οποία δεν μπορεί να υπερπηδήσει κανένα ποτάμι, εκτός κι αν κυλάει ανεβαίνοντας τη φυσική πλαγιά τού ανάγλυφου που επιβάλλει τον ρου προς τα δυτικά, δηλαδή προς τη θεσσαλική πεδιάδα. Άλλωστε, αυτή η ερμηνεία είναι η χειρότερη που μπορεί να διατυπωθεί, διότι μας υποχρεώνει να δεχθούμε εσφαλμένη χρήση του *ὑπεκβαλεῖν* και εμφανή σύγχυση στην αφήγηση των σημείων αναγνώρισης της ακτής. Αντίθετα, η ορθή ερμηνεία επιτρέπει να αρθούν όλες οι δυσκολίες του κειμένου και όχι μόνο η μία ή η άλλη.

Υπάρχει μία εκδοχή η οποία πληροί αυτές τις προϋποθέσεις. Εάν, δηλαδή, θεωρήσουμε ότι για τον ποιητή ο Άμυρος, από τη φυσική του κοίτη, και ο Πηνειός από τον ρου του, μέσω της θεσσαλικής πεδιάδας, μέχρι τη θάλασσα, αποτελούν έναν μόνο ποταμό. Φαίνεται εντελώς απλό να καταλάβουμε ότι σ' αυτόν το στίχο ο Απολλώνιος προσδιορίζει απλώς την εκβολή του Πηνειού στην έξοδο των Τεμπών. Αν υποθέσουμε αυτό, μπορούμε να μεταφράσουμε τους στίχους Α, 595-596, ως εξής: «Δεν ήταν μακριά από το σημείο όπου θα έπρεπε[60] να διασχίσουν *(ὑπεκβαλεῖν)* τα ρεύματα *(ῥέεθρα)* του Αμύρου. Από το σημείο που βρίσκονταν διέκριναν τις Ευρυμενές και τα θαλασσοδαρμένα φαράγγια της Όσσας και του Ολύμπου. Συνέχισαν, λοιπόν, την πορεία τους τη νύχτα για να παραπλεύσουν τους λόφους της Παλλήνης, πέρα από το ακρωτήριο Καναστραίον».

Η «Αργώ» δεν βρίσκεται πια κοντά στη Μελίβοια, στην ευθεία της λεκάνης της Αγιάς. Παραπλέει την αιγαιοπελαγίτικη ακτή, κάτω από την Όσσα, όπου βρίσκεται η Ομόλη, πλέοντας ήδη νοτίως των Τεμπών. Αν κρατούσε τη ρότα της κατά μήκος

---

59. Βλ. F. Vian, *ό.π.*, και *REA,* 72 (1970) 89-90 που αναφέρεται από τον Br. Helly στο *Journal des Savants,* 1988, 137 αναφορικά με την Λακέρεια.

60. «Θα έπρεπε, αλλά δεν το έκαναν» είναι η έννοια της λέξης *μέλλον.* Ευχαριστούμε τον συνάδελφό μας L. Basset που μας επισήμανε αυτό το σημείο.

της ακτής (αυτή που οδηγεί σήμερα στη Θεσσαλονίκη) έπρεπε να περάσει μπροστά από την εκβολή του Αμύρου, κατά τον ποιητή, δηλαδή στην πραγματικότητα στο δέλτα του Πηνειού, στην έξοδο των Τεμπών. Εδώ είναι δύσκολο πέρασμα διότι, στα ανοιχτά των εκβολών του Πηνειού, τα νερά δημιουργούν δυνατά ρεύματα στη θάλασσα, σε μήκος πολλών χιλιομέτρων, μεταφέροντας συχνά διάφορα επιπλέοντα αντικείμενα, κορμούς δέντρων και άλλα υλικά, καθιστώντας τα θανάσιμους κινδύνους για τα πλεούμενα. Είναι αυτό που φοβούνται πάντοτε όλοι οι ναυτικοί, σε όλες τις ακτές.

Οι εκβολές του Πηνειού θεωρούνταν επικίνδυνες από τους παλιούς ναυτικούς, όπως και οι εκβολές των μεγάλων ποταμών, που χύνονται στους ωκεανούς, από τους σύγχρονους. Το πιστοποιούν αυτό δύο επιγράμματα της *Παλατινής Ανθολογίας*. Το ένα αποδίδεται στον Αντίπατρο Θεσσαλονικέα,[61] ο οποίος διηγείται την κακοτυχία κάποιου Ανθέα ο οποίος σώθηκε, πάνω σε μία εύθραυστη σανίδα, από τα κύματα, κολυμπώντας. Ωστόσο, όμως, ένας άγριος λύκος όρμησε ξαφνικά από τους θάμνους και τον κατασπάραξε:

Ἀνθέα τόν ναυηγόν ἐπί στόμα Πηνειοῖο
νυκτός ὑπέρ βαιῆς νηξάμενον σανίδος
μούνιος ἐκ θάμνοιο θορών λύκος, ἄσκοπον ἄνδρα,
ἔκτανεν, ὦ γαίης κύματα πιστότερα.[62]

Ο ποιητής συμπεραίνει ότι «η γη φάνηκε πιο άπιστη και από τα κύματα» *(γαίης κύματα πιστότερα).*[63]

Το άλλο επίγραμμα, το οποίο είναι του Λεωνίδα Αλεξανδρινού, εντοπίζει την ίδια θέση, την οποία τοποθετεί στο ίδιο σημείο, γεγονός που σημαίνει πολύ καλά ότι ο κίνδυνος των εκβολών του Πηνειού πρέπει να ήταν γνωστός σε όλους.[64] «Ο ναυαγός Ανθέας, απομακρυνόμενος από τις απειλές του γλαυκού Τρίτωνα, δεν μπορεί να ξεφύγει από τα δόντια ενός τρομερού λύκου της Φθιώτιδας κι έτσι πεθαίνει κοντά στα κύματα του Πηνειού» από τα οποία μόλις είχε γλιτώσει.[65]

Με αυτήν, λοιπόν, την ερμηνεία δίνουμε στο *«ὑπεκβαλεῖν»* την πραγματική του έννοια, τη μόνη που του αρμόζει σε όλες αυτές τις χρήσεις, αυτή δηλαδή του «υπερ-

---

61. Αντίπατρος ο Θεσσαλονικέας ή Μακεδόνας· επιγραμματοποιός που έζησε γύρω στο 30 μ.Χ.

62. Τη μετάφραση αυτού του επιγράμματος βλ. Βασ. Ι. Λαζανάς, Αρχαία ελληνικά επιγράμματα εμπνευσμένα από τη Θεσσαλία· εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια, *Θεσσαλικό Ημερολογιο,* 2 (1981) 41.

63. Βλ. *Ελληνική Ανθολογία,* 7, 289. Ευχαριστούμε τον G. Lucas που μας υπέδειξε τα δύο αυτά κείμενα.

64. Οι ειδικοί διερωτήθηκαν εάν πρόκειται για τον Πηνειό της Ήλιδας ή της Θεσσαλίας (βλ. Gow - Page, *The Greek Anthology,* The Garland of Philip, τ. 2, 42). Πρέπει, όμως, να σημειώσουμε ότι ο Αντίπατρος ήταν από τη Θεσσαλονίκη και η αναφορά στην ισοψηφική ερμηνεία του Λεωνίδα, ενός «λύκου της Φθιώτιδας» (ποιητική έκφραση αναφερόμενη στη θεσσαλική γη, στην ευρύτερή της έννοια και όχι μόνο στη μικρή περιοχή που είχε αυτό το όνομα) μας παραπέμπει οπωσδήποτε στη Θεσσαλία.

65. Βλ. *Ελληνική Ανθολογία,* 7, 550.

πηδώ ένα εμπόδιο, απαλλάσσομαι από έναν κίνδυνο».[66] Έτσι αποδίδουμε και τη σωστή ορολογία της ναυσιπλοΐας. Διότι, «με θέα τις εκβολές του Πηνειού» περιγράφεται ακριβώς η στιγμή κατά την οποία η «Αργώ» άλλαξε πλώρη. Είναι αυτό, ακριβώς, το σημείο που έφθασαν στα Τέμπη, ανοιχτά της Ομόλης, όπου ακολούθησαν τη συντομότερη πορεία για να διασχίσουν το Θερμαϊκό Κόλπο προς τα ανατολικά, δηλαδή προς τη Χαλκιδική, όπως το πιστοποιεί ο Απολλώνιος στα *Αργοναυτικά* του.[67] Οι Αργοναύτες, λοιπόν, απομακρύνθηκαν από την ακτή, ξέκοψαν, κατά τη γλώσσα των ναυτικών, από τις εκβολές του Αμύρου, αλλά την τελευταία στιγμή. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο αναφέρει ο ποιητής ότι αντιλαμβάνονται, μόνο από μακριά, τις Ευρυμενές και τις πλαγιές του Ολύμπου και της Όσσας, δηλαδή ένα τμήμα του εσωτερικού της Κοιλάδας των Τεμπών.

Η ερμηνεία αυτή των στίχων του Απολλωνίου αντιτίθεται ολωσδιόλου στην αντίληψη που έχουμε για τον Άμυρο. Πράγματι, χάρη σ' αυτήν τη μαρτυρία, συναντούμε την παρουσία ενός ποταμού, ο οποίος θεωρείται ο μοναδικός στη λεκάνη της Αγιάς μέχρι τη θάλασσα στην οποία εκβάλλει μέσω των Τεμπών. Επιπλέον, αυτό είναι ένα ενδιαφέρον σημείο διότι το ποτάμι αυτό παρουσιάζεται κάτω από ένα όνομα το οποίο μας απομακρύνει από αυτό του Πηνειού προς όφελος του Αμύρου. Πρέπει εδώ να εξηγήσουμε ότι δεν πρόκειται για μία εφεύρεση του ποιητή. Αντιθέτως, μπορούμε να υποθέσουμε ότι βρισκόμαστε μπροστά στην έκφραση μιας αντίληψης της γεωγραφικής πραγματικότητας των δύο αυτών ποταμών, διαφορετικής από αυτήν που συνηθίσαμε, μιας αντίληψης δηλαδή ότι ο Απολλώνιος θα ήταν μάρτυρας ή ότι ηθελημένα την επέλεξε. Ο F. Vian υπενθυμίζει ότι η μνεία τού Αμύρου θα μπορούσε να υπαγορεύεται από αργοναυτικές παραδόσεις, ίχνη των οποίων μπορούμε να βρούμε στο Στέφανο Βυζάντιο: «*Ἄμυρος, ἀπό ἑνός τῶν Ἀργοναυτῶν*», ίσως κατά τον ιστορικό Σουίδα, συγγραφέα των *Θεσσαλικών*.[68] Μπορούμε, εν πάση περιπτώσει, να βρούμε εδώ την έκφραση της άποψης των Μαγνήτων, δηλαδή την άποψη των κατοίκων των υπωρειών της Όσσας και της λεκάνης της Αγιάς, οι οποίοι μπορούσαν, κάλλιστα, να υποθέσουν ότι ο «δικός» τους ποταμός έφθανε μέχρι τη θάλασσα.

Η εξήγηση του προβλήματος, λοιπόν, είναι πολύ απλή, αρκεί να δεχθούμε το γεγονός ότι ο ποιητής διηγείται, χωρίς καμία αμφιβολία, την εκβολή του Αμύρου στη θάλασσα μέσω των Τεμπών. Αν διαβάσουμε το κείμενο, χωρίς εκ των προτέρων να γνωρίζουμε τι λέει ο Απολλώνιος προς αυτήν την κατεύθυνση, δεν παρουσιάζει πραγματική δυσκολία στην ερμηνεία. Προφανώς, για να γίνει αυτό πρέπει να πάρουμε αντίστροφα τις παρατηρήσεις που κάνουν οι σύγχρονοι. Το κείμενο, όμως, του Απολλωνίου είναι σαφές σχετικά με αυτό. Ο Απολλώνιος περιγράφει μία κατάσταση κατά την οποία ο Άμυρος κυλούσε προς τα δυτικά, προς τη Λάρισα και προς τον Πηνειό. Θεωρούσε ότι ο Άμυρος, στον παραδοσιακά αναγνωρισμένο ρου του,

---

66. Ο F. Vian [*REA,* 72 (1970) 90] επιμένει στην κοινή έννοια αυτής της λέξης: «διαφεύγω έναν κίνδυνο», με την έννοια ξεπερνώ και όχι αποφεύγω.

67. Πρόκειται για πολύ σπουδαίο και παλιό θαλάσσιο δρόμο, αυτόν τον ίδιο που ακολουθούσαν οι Χαλκιδαίοι και οι Ευβοείς, γενικά, για να πάνε να ιδρύσουν τις αποικίες τους στη Χαλκιδική. Ο Br. Helly θα επανέλθει στο θέμα αυτό σε κάποια άλλη μελέτη του.

68. Βλ. *FGH,* 3, 602, απ. 4. Ένα σχόλιο στα *Αργοναυτικά* (A, 596) αναφέρει τον Άμυρο ως όνομα ενός ποτάμιου θεού. Βλ. Tümpel, *RE,* λήμμα «Amyros», σημ. 4.

μέχρι την έξοδο της λεκάνης της Αγιάς, και ο Πηνειός, στον ρου του μέσω της πεδιάδας της Λάρισας, ενώνονταν και σχημάτιζαν μία μόνο εκροή τής οποίας τα νερά εκβάλλουν στη θάλασσα μέσω των Τεμπών. Η απλή αυτή ανασύνθεση της γεωγραφικής αναπαράστασης, όσο παράδοξη κι αν φαίνεται σήμερα, έχει κάτι το θετικό όσον αφορά στην αξιοπιστία αυτού του στίχου του Απολλωνίου. Όχι μόνο αποκαθιστά την έννοια του στίχου, αλλά μπορούμε κιόλας να προσδιορίσουμε και τη σωστή γεωγραφική θέση των οικισμών της ακτής του Αιγαίου την οποία αναφέρει ο ποιητής.

Η μαρτυρία του Απολλωνίου παρέχει μία πληροφορία πρώτης σημασίας. Στην Αρχαιότητα περιέγραφαν ένα ποτάμι το οποίο αναγνωρίζουμε, αναμφίβολα, σήμερα και το οποίο αποστράγγιζε τα νερά των χειμάρρων που σχηματίζονταν περιμετρικά της λεκάνης της Αγιάς, δηλαδή στις νότιες υπώρειες της Όσσας και στα βόρεια αντερίσματα του Πηλίου. Εξερχόμενο από τη λεκάνη της Αγιάς, στα βόρεια της ανατολικής πεδιάδας, το ποτάμι αυτό εισέρχεται στη Βοιβηίδα. Αυτό το βεβαιώνει και η μαρτυρία του Ησιόδου και μερικών άλλων συγγραφέων. Γνωρίζουμε, όμως, τώρα από τη μαρτυρία του Απολλωνίου ότι αυτό το ποτάμι φαίνεται πως έφθανε μέχρι τη θάλασσα.[69] Η μαρτυρία αυτή μας επιβάλλει να κατανοήσουμε ότι από το σημείο αυτό ή πέρα από τα στενά της Χασάμπαλης ο Άμυρος ενώνει τα νερά του με τα νερά ενός άλλου ποταμού που ερχόταν και έρχεται ακόμα και σήμερα από τη Λάρισα, τα Τρίκαλα και την Πίνδο, αυτού που ονομάζεται Πηνειός.

Στην έξοδό του από τη πεδιάδα, ο ποταμός αυτός εισερχόταν στα στενά της Ροδιάς και μετά στην Κοιλάδα των Τεμπών, για να χυθεί τελικώς στη θάλασσα. Έτσι παρουσιαζόταν στα μάτια του Απολλωνίου η κατάσταση του ποταμού, τον οποίο περιγράφει με τό όνομα Άμυρος διηγούμενος τον απόπλου των Αργοναυτών. Μυθικές εποχές, άρα γεωγραφική μαρτυρία πλασμένη από τη φαντασία; Όχι, αλλά πρέπει να το εξακριβώσουμε. Μπορούμε, κάλλιστα, να φαντασθούμε ένα τέτοιο ποτάμι, που περιγράφεται ξεκάθαρα σ' αυτήν την αρχαία μαρτυρία, από τις πηγές του μέχρι τις εκβολές του. Οδηγούμαστε άλλωστε εκεί και από άλλες μαρτυρίες, τις οποίες θα δούμε παρακάτω.

β) Ένας βραχίονας του Πηνειού ανατολικώς της Λάρισας κατά τον Τίτο Λίβιο (εικ.7)

Η μελέτη των στρατιωτικών επιχειρήσεων του έτους 171 π.Χ., γνωστές από τη λεπτομερή αφήγηση του Τίτου Λιβίου, ο οποίος επαναλαμβάνει, οπωσδήποτε, τον έλληνα ιστορικό Πολύβιο, σύγχρονο των γεγονότων, θέτει ένα πρόβλημα της ίδιας κατηγορίας το οποίο μας οδηγεί σε ανάλογο συμπέρασμα, ότι ένα ποτάμι διέσχιζε τη βορειοανατολική περιοχή της θεσσαλικής πεδιάδας, από την είσοδο της λεκάνης της Αγιάς, προς τα στενά της Χασάμπαλης, μέχρι τη λεκάνη η οποία εκτείνεται βορείως της Λάρισας. Πρόκειται ακριβώς για την περιοχή που έγινε το θέατρο των

---

69. Είναι το συμπέρασμα το οποίο προκύπτει από τον συνδυασμό των δύο κυριότερων πηγών· ο Άμυρος εκβάλλει στη Βοιβηίδα (κατά τον Ησίοδο και Απολλώνιο), φθάνει μέχρι τη θάλασσα (κατά τον Απολλώνιο). Δεν πρέπει, φυσικά, να περιμένουμε από αυτές τις μαρτυρίες πλήρη περιγραφή αυτού του ποταμού Αμύρου - Πηνειού.

επιχειρήσεων κατά τη διάρκεια των οποίων οι Μακεδόνες και οι Ρωμαίοι εισέβαλαν σ' αυτήν, κατά το θέρος του 171 π.Χ.

Η αναπαράσταση των πρώτων επιχειρησιακών κινήσεων, κατά τη διάρκεια αυτής της εκστρατείας, μας οδηγεί στο να ταυτίσουμε με ακρίβεια τα αλλεπάλληλα σημεία εγκατάστασης των δύο στρατευμάτων, σημεία τα οποία είναι αναγνωρίσιμα σε σχέση με ένα ποτάμι που λέγεται Πηνειός, κατά τον ιστορικό, το οποίο όμως δεν θα μπορούσε να είναι ο σημερινός Πηνειός, ούτε στα δυτικά ούτε στα βόρεια της Λάρισας. Μπορούμε, πράγματι, να σχηματίσουμε σωστή εικόνα της διήγησης του Τίτου Λιβίου που μας επιτρέπει να εντοπίσουμε αυτό το ποτάμι στα ανατολικά της Λάρισας, λαμβάνοντας υπόψη τη νέα ταύτιση την οποία πρέπει να προτείνουμε για το βασικό στρατόπεδο του Περσέα, στην αρχαία πόλη Συκούριον,[70] και ό,τι ελέχθη για την κατάσταση του ρωμαϊκού στρατοπέδου. Ας παρακολουθήσουμε, λοιπόν, τη διήγηση των επιχειρήσεων σε μερικές λεπτομέρειες, διότι η κατάσταση δεν είναι εύκολο να αποσαφηνιστεί μετά από διακόσια χρόνια φιλολογικής κριτικής.

Εντοπισμός του Συκουρίου στους Νερόμυλους της Αγιάς

Την άνοιξη του 171 π.Χ. ο Περσέας οδήγησε τα στρατεύματά του από τη Μακεδονία στη Θεσσαλία. Την είσοδό του στη Μακεδονία την προσδιόρισαν χρονικώς το μήνα Απρίλιο.[71] Από τον Τίτο Λίβιο γνωρίζουμε τη διαδρομή την οποία αυτός επέλεξε: κοιλάδα του Αλιάκμονα, αυχένας του Σαρανταπόρου, στα δυτικά της Ελασσόνας, κοιλάδα του Τιταρησίου.

Η διαδρομή αυτή οριοθετείται από τις πόλεις της περραιβικής Τρίπολης Άζωρο, Δολίχη, Πύθιο, και πρώτα από μία πόλη της οποίας ο ιστορικός δεν συγκράτησε το όνομα στο χειρόγραφο. Κατόπιν πέρασε από τις Χυραιτίες, τις Μύλες και τη Φάλαννα, πόλεις διατεταγμένες βεβαίως κατά μήκος του ρου του Τιταρησίου, και τέλος πέρασε από τη Γυρτώνη, την Ελάτεια και τους Γόννους, οι οποίοι γνωρίζουμε ότι βρίσκονται κοντά στα Τέμπη.[72] Η εικόνα της πορείας είναι εύκολο να αποκατασταθεί σύμφωνα με τις πληροφορίες αυτής της πηγής: τρεις μέρες πορεία μέχρι την Τρίπολη και μία μέρα για να πάνε από τη μία πόλη στην άλλη, εκτός από τις Μύλες

---

70. Δεν πρέπει να συγχέουμε το αρχαίο Συκούριο με το σημερινό, το οποίο δεν βρίσκεται στη λεκάνη της Αγιάς, αλλά σ' αυτήν της Γυρτώνης, δυτικά και όχι νοτίως της Όσσας. Ο σημερινός οικισμός, γνωστός από την οθωμανική εποχή με το όνομα Μεγάλο Κεσερλί, οφείλει το νέο όνομά του στους ιστορικούς του 19ου αι., οι οποίοι, βασιζόμενοι σε υποθέσεις, εντόπισαν εκεί την αρχαία πόλη Συκούριο.

71. Η εκτίμηση της χρονολογίας είναι του J. Kromayer (*Antike Schlachtfelder in Griechenland,* Βερολίνο 1907, II, 234). Καμία αναφορά στον P. Meloni, *Perseo e la fine della monarcia macedonica,* 1953, 223-224.

72. Βλ. Br. Helly, *Gonnol,* Άμστερνταμ 1973, I. Η συμμετοχή της περραιβικής Τρίπολης συζητήθηκε από τους ειδικούς οι οποίοι δεν μπόρεσαν να λάβουν υπόψη τους το γεγονός ότι η κατάσταση εξελίχθηκε ανάλογα με τις εποχές. Έτσι, η Τρίπολη κατεχόταν από τη Μακεδονία, από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. και ήταν αποκομμένη από την Περραιβία. Στην Περραιβία ανήκε, αντιθέτως, από το 196 π.Χ. Βλ. Br. Helly (μετ. Β. Χατζηαντωνίου), Ένας κατάλογος των πόλεων της Περραιβίας στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ., *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* 7 (1984) 164-166.

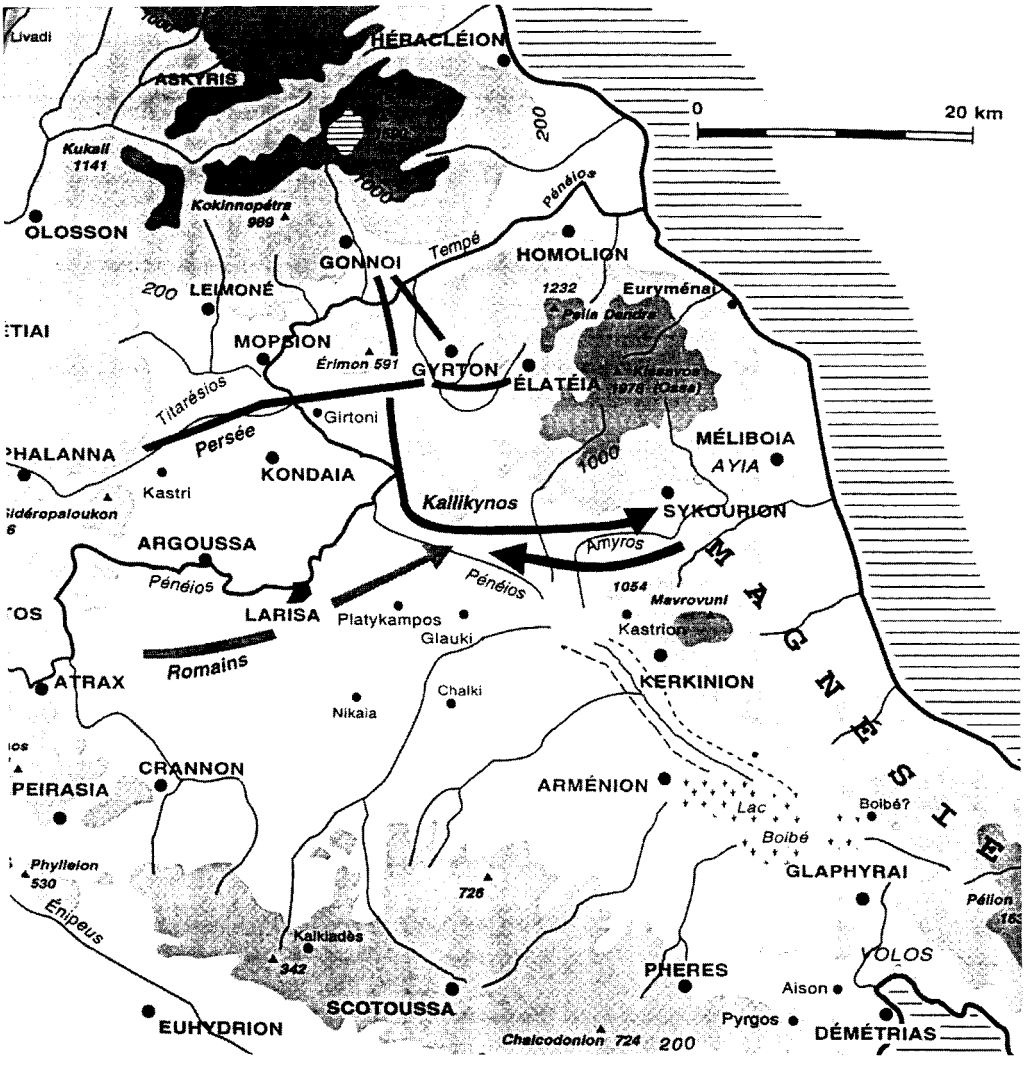

Εικ. 7. Η λίμνη Βοιβηίδα κατά το 171 π.Χ.: η διαδρομή του Περσέα και των Ρωμαίων, η μάχη του Καλλινίκου.

στις οποίες για να φθάσουν χρειάσθηκαν τέσσερες μέρες.[73]

Το κείμενο παρουσιάζει, χωρίς αμφιβολία, ένα κενό στο βιβλίο 42, 53, 8, στη μνεία της πρώτης περραιβικής πόλης που υποτάχθηκε στον Περσέα. Πρέπει να συμπληρώσουμε εδώ το όνομα της Μάλλοιας, μιας πόλης που βρισκόταν κοντά στον Τιταρήσιο, στον σημερινό Σαραντάπορο, ανάμεσα στην Άζωρο, στα βόρεια, και στις Χυρετίες, στα νότια, πάνω δηλαδή στο στρατιωτικό δρόμο που ακολουθούσε κατά μήκος του ρεύματος αυτού του ποταμού.[74] Η Μάλλοια θα κυριευθεί ξανά από τους Ρωμαίους, το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς, όπως το βλέπουμε στο τέλος της διήγησης των επιχειρήσεων.

Η συνέχεια της διαδρομής θέτει τρία προβλήματα. Το πρώτο αφορά στον ακριβή εντοπισμό της Φάλαννας, αλλά δεν θα ασχοληθούμε εδώ. Αρκεί να διευκρινίσουμε ότι η πόλη βρισκόταν στον ρου του μέσου Τιταρησίου (του σημερινού Ξεριά) στα ανάντι των πόλεων που απαριθμήσαμε παραπάνω και ότι είναι η τελευταία περραιβική πόλη πριν από τις θεσσαλικές πόλεις της πεδιάδας. Το δεύτερο πρόβλημα είναι η αποσιώπηση της πόλης Μόψιον, την οποία θα περιμέναμε να συναντήσει στη διαδρομή του ο Περσέας. Το τρίτο πρόβλημα αφορά στο τέλος της διαδρομής, από τους Γόννους στο Συκούριο. Μας εκπλήσσει, εκ πρώτης όψεως, ότι στη διαδρομή του Περσέα δε γίνεται μνεία του Μοψίου ανάμεσα στις θεσσαλικές πόλεις, το οποίο έπρεπε κανονικά να είχε περιέλθει στον έλεγχο του Περσέα και για έναν παραπάνω λόγο, ότι δηλαδή εάν θέλουμε να επαναπαυθούμε στους εντοπισμούς που ήδη προτάθηκαν γι' αυτήν την πόλη από τους ειδικούς, ο βασιλιάς της Μακεδονίας θα έπρεπε να είχε συναντήσει την πόλη αυτή στο δρόμο του.[75] Οι εντοπισμοί αυτοί,

---

73. Βλ. Τίτος - Λίβιος, 53, 6-54, 6· πρβ. J. Kromayer, *ό.π.,* σ. 237, σημ. 1, σύμφωνα με τον οποίο ο μακεδονικός στρατός πορευόταν 40 χλμ. περίπου την ημέρα κατά τη διαδρομή από τη Μακεδονία μέχρι την Τρίπολη. Ο W. M. Leake, στις αρχές του 19ου αι., διέτρεξε ένα μέρος αυτής της διαδρομής κατά διαστήματα των 5 χλμ. ημερησίως (δηλαδή 35-40 χλμ.) από τα Σέρβια μέχρι το Λιβάδι, από το Λιβάδι μέχρι την Ελασσόνα και από την Ελασσόνα μέχρι τον Τύρναβο (3 ώρες και 35' από τον αυχένα της Μελούνας). Βλ. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece,* Λονδίνο 1835, III, 334 και εξής.

74. Σ' αυτήν την οδό επικοινωνίας, την οποία έπαιρναν όλες οι στρατιές και η οποία ακολουθεί την κοίτη του Σαραντάπορου, παρακάμπτοντας την Ελασσόνα. Βλ. G. Lucas, *Les cités antiques de la haute vallée du Titarèse,* Λυών 1922. Ο εντοπισμός της Μάλλοιας στη δεξιά όχθη του Σαραντάπορου, πάνω από τα στενά, αντίθετα με τον W. M. Leake (*ό.π.,* 4, 313), ο οποίος μιλάει για μία θέση στην ανατολική όχθη, ακολουθείται από τον Fr. Stählin [*Θεσσαλινό Ημερολόγιο,* 6 (1984) 39-40], και βεβαιώνεται τώρα από τους J.-C. Decourt και L. Darmezin που ερεύνησαν το τοπίο του 1911 συνοδευόμενοι από τον αρχαιολόγο Γ. Τουφεξή.

75. Εάν υιοθετήσουμε την υπόθεση του W. M. Leake, την οποία επανέλαβε ο Fr. Stählin (1924) ή την υπόθεση του Fr. Stählin (1934). Για τον W. M. Leake *(Travels...)* το Μόψιο βρισκόταν στο ανατολικό κράσπεδο της διόδου του Μακρυχωρίου (γι' αυτό δόθηκε το όνομα Μόψιο, τον 19ο αι., στο βουνό που πλαισιώνει αυτή τη δίοδο στα ανατολικά). Για τον Fr. Stählin (*RE,* 1934), στις τελευταίες προσπάθειές του να εντοπίσει αυτήν την πόλη, το Μόψιο βρισκόταν στον οικισμό Γυρτώνη, στους λόφους όπου εντόπισε τα ίχνη ενός οχυρώματος, αλλά η περιοχή της Γυρτώνης δεν είναι μία κεντρική θέση (βλ. τις παρατηρήσεις σ' αυτό το σημείο στον Br. Helly, 1993). Εάν δεχθούμε ότι το Μόψιο βρισκόταν εκεί τότε είναι δυσκολότερο να εξηγήσουμε ότι ο Περσέας δεν πέρασε από αυτό πηγαίνοντας από το στενό του Τυρνάβου στους Γόννους μέσω της διόδου του Μακρυχωρίου. Εάν η πόλη ήταν εκεί, μας εκπλήσσει, επίσης, το γεγονός ότι δεν την αναφέρει ο Τίτος Λίβιος και η πηγή του, ο Πολύβιος.

όμως, δεν ευσταθούν. Στο εξής μπορούμε να εντοπίσουμε, δικαιολογημένα, το Μόψιο στο δυτικό άκρο τής διόδου της Ροδιάς και όχι κάπου στα νότια του περάσματος του Μακρυχωρίου.[76]

Αυτό βοηθάει στον προσδιορισμό της διαδρομής την οποία ακολούθησε ο Περσέας, διαδρομή που δέν μπορεί να διασχίζει τη λεκάνη του Τυρνάβου με βορειοδυτική κατεύθυνση. Πράγματι, σε μία διαδρομή η οποία οδηγεί απευθείας από τα στενά του Τιταρησίου, από την πεδιάδα δηλαδή προς τα Τέμπη, θα περιμέναμε να δούμε το Μόψιο να είναι η πρώτη θεσσαλική πόλη που θα συναντούσε κάποιος στο δρόμο του, διότι αυτός ο δρόμος, μεταξύ της Φάλαννας και των Τεμπών, οδηγούσε κατευθείαν στα στενά της Ροδιάς και συναντούσε, υποχρεωτικά τον έναν από τους δύο δρόμους, τους σημαντικότερους σε όλη τη Βόρεια Θεσσαλία, αυτόν που οδηγούσε από τη Λάρισα στα Τέμπη, περνώντας από τα ίδια στενά. Η οδός αυτή δεν αντιστοιχούσε στην οδό που συνδέει σήμερα τον Τύρναβο με τη Ροδιά και τους Γόννους, στην αριστερή όχθη του Πηνειού, πριν φθάσει στους Γόννους και μετά στα Τέμπη.[77] Στην Αρχαιότητα και, προφανώς, μέχρι τα τελευταία χρόνια, ακολουθούσαν απλά τα ίδια στενά, περνώντας από τη μία όχθη του Πηνειού στην άλλη, όταν ο ποταμός κυλούσε κάτω από τις απόκρημνες όχθες που καθιστούσαν αδύνατο το πέρασμα από τη μία στην άλλη όχθη. Μία τοπική παράδοση συγκράτησε τη θύμηση μιας τέτοιας διάβασης και μιας μονότοξης γέφυρας η οποία υπήρχε στα μισά της διαδρομής. Μη μπορώντας να εντοπίσουμε τα ίχνη της περραιβικής αυτής γέφυρας του Βερνεζίου, παρατηρήσαμε, στα στενά αυτά, ορατά ίχνη μιας πλακόστρωτης οδού, ενός καλντεριμιού.[78] Θα περιμέναμε, λοιπόν, να δούμε τον Περσέα να πηγαίνει κατευθείαν από τη Φάλαννα στο Μόψιο και να περνά τα στενά για να φθάσει στους Γόννους. Θα του ήταν τότε πολύ ευκολότερο να διασχίσει τον Πηνειό σ' αυτό το σημείο για να πορευθεί προς την Ελάτεια και τη Γυρτώνη.

Η απαρίθμηση, όμως, την οποία έκανε ο Τίτος Λίβιος δίνει ακριβώς τις τρεις αυτές πόλεις με την αντίστροφη σειρά (Γυρτώνη, Ελάτεια και τέλος Γόννοι), γεγονός που δείχνει ότι ο Περσέας δεν πήρε τον ίδιο δρόμο που διερχόταν από το Μόψιο κι έτσι εξηγείται ο λόγος για τον οποίο ο ιστορικός δεν κατονομάζει αυτήν την πόλη. Ο Περσέας ακολούθησε έναν άλλο δρόμο τον οποίο μπορούμε να αναπαραστήσουμε με αρκετή βεβαιότητα. Βγαίνοντας από την κοιλάδα του Τιταρησίου, πρέπει να πήρε το δρόμο που διέσχιζε την πεδιάδα με κατεύθυνση προς τα ανατολικά, δηλαδή προς τον Πηνειό. Όφειλε, λοιπόν, να διαβεί οπωσδήποτε τον Πηνειό μερικά χιλιόμετρα πάνω από τον παραπόταμό του Τιταρήσιο, πολύ κοντά στη σημερινή Γυρτώνη. Εδώ, άλλωστε, βρίσκεται το νοτιότερο σημείο διάβασης το οποίο μπορούσε να χρησιμοποιήσει, διότι έπρεπε να πλησιάσει χωρίς να παρακάμψει τη γεωλογική ταράτσα που καταλαμβάνει η Γυρτώνη.[79]

---

76. Για τον εντοπισμό του Μοψίου στα στενά της Ροδιάς, σε απόσταση ενός χιλιομέτρου από τη δυτική είσοδό τους, βλ. Br. Helly, 1993.

77. Βλ. Br. Helly, *Gonnoi...*, τ. I, 9.

78. Είναι μία από τις δύο οδούς από τη Λάρισα στα Τέμπη, για την οποία κάνει λόγο ο Τίτος Λίβιος. Στις οδούς αυτές ο Br. Helly θα επανέλθει σε άλλη μελέτη του.

79. Είναι ακριβώς το σημείο της διόδου το οποίο περιγράφει ο W. M. Leake (*Travels...*, τ. 3, 359-360) και επισημάναμε εμείς, διότι εντοπίσθηκε σε σχέση με τον μεγάλο οδικό άξονα Λάρισας - Τεμπών: «Αυτό το πέρασμα βρίσκεται στη μέση της απόστασης προς το βόρειο πέρας της λίμνης Καρατσαΐρι ή Νεσσωνίδα, όπου ο δρόμος συναντιέται με έναν άλλο δρόμο κατευθυνόμενο από τη Λάρισα προς τον Μπαμπά [Τέμπη] και διαπερνά ένα άνοιγμα στη βραχώδη ράχη

Η αναβαθμίδα αυτή προεκτείνεται σήμερα κατά μήκος της βόρειας πλαγιάς του Έρημου όρους,[80] το οποίο αποτελεί τη βόρεια ορεινή παραφυάδα της Λάρισας. Ανάμεσα σ' αυτήν τη γεωλογική αναβαθμίδα και στη Λάρισα, οι σύγχρονοι ιστορικοί και γεωγράφοι βλέπουν μία ζώνη λιγότερο εύχρηστη στις καλλιέργειες, όπου άλλοτε εκτείνονταν έλη και εκτάσεις υποταγμένες στις πλημμύρες του Πηνειού, κοντά στη Λάρισα, στην περιοχή που λέγεται Καρατσαΐρι ή Μαυρόλιμνη ή ακόμα Γκιούλμπερη.[81] Εδώ, στη βορειοανατολική γωνία αυτής της πεδιάδας, τοποθετούν την αρχαία λίμνη Νεσσωνίδα. Δεν είμαστε, όμως, βέβαιοι ότι έχουν δίκιο, όπως θα αποδείξουμε παρακάτω.

Όπως κι αν είναι τα πράγματα, ο Περσέας εγκαθίσταται στην αναβαθμίδα της Γυρτώνης και τον ακολουθούμε, χωρίς καμία δυσκολία, ώσπου να ξαναβρεί τη δίοδο του Μακρυχωρίου, από την οποία περνούμε στην Κοιλάδα των Τεμπών. Εξετάζοντας έτσι προσεκτικά αυτόν το δρόμο, πολλοί σύγχρονοι μελετητές συμπέραναν ότι μπορούν, σύμφωνα με τις έρευνές τους, να εντοπίσουν την αρχαία Γυρτώνη στον σημερινό ομώνυμο οικισμό. Έσφαλαν, όμως, ως προς τη σημασία των αρχαιολογικών ευρημάτων. Για τον ίδιο λόγο ο Fr. Stählin θα ήθελε να ταυτίσει τη θέση αυτή με το Μόψιο.

Βλέπουμε, λοιπόν, πολύ καλά ότι ούτε με τη μία, ούτε με την άλλη ερμηνεία μπορούμε να αποδώσουμε ικανοποιητικά το κείμενο του Τίτου Λιβίου, ούτε με τις αρχαιολογικές παρατηρήσεις. Αντίθετα με τη γνώμη του Fr. Stählin, οφείλουμε να διαπιστώσουμε ότι η διαδρομή του Περσέα είναι εκείνη που του επέτρεπε να παρακάμψει το Έρημον όρος από τα νότια και ότι το Μόψιον δεν μπορεί να συμπεριληφθεί σ' αυτήν την πορεία. Αντίθετα με αυτούς που θέλησαν να δουν μία αρχαία πόλη στον σημερινό οικισμό Γυρτώνη, πρέπει να αποσαφηνίσουμε ότι οι παρατηρήσεις που έγιναν στο έδαφος δεν επιτρέπουν να θεωρήσουμε ως μία κεντρική εγκατάσταση τις οχυρώσεις, ούτε τον οικισμό που παρατηρούν εκεί.

Δεν υπήρξε αρχαία πόλη στη σημερινή Γυρτώνη και δεν υπάρχει ούτε κεντρική θέση για ένα εδαφικό δίκτυο το οποίο θα μπορούσε να ενταχθεί, λογικά, στο δίκτυο των εδαφών από τότε που τα ίχνη ερειπίων στη Ροδιά παρουσιάζουν όλα τα απαραίτητα χαρακτηριστικά που αντιπροσωπεύουν το κέντρο της περιοχής που ερευνούμε. Στην πραγματικότητα, η διαδρομή του Περσέα από τη Γυρτώνη και τη δίοδο του Μακρυχωρίου είναι ένα καλό παράδειγμα σ' αυτό που ονομάσαμε «περιφερειακοί δρόμοι επικοινωνίας» που επιτρέπουν να αποφύγει κάποιος τη διέλευση από τα εδάφη των πόλεων και μένοντας αντίθετα στην περιφέρεια τους δίνουν τη δυνατότητα να τις παρακάμψουν.

Στην περίπτωση που μας απασχολεί, το δρομολόγιο αυτό παρεμβάλλεται ανάμεσα στα εδάφη της Άργισσας, της Κονδαίας, του Μοψίου και της Λάρισας, ακολουθώντας μία πορεία κατά μήκος του Τιταρησίου και της ζώνης πολλών πόλεων: του Μομψίου, της Γυρτώνης, της Κονδαίας και της Λάρισας.[82] Ο προσδιορισμός αυτός

η οποία κλείνει στο σημείο αυτό την πεδιάδα του Πηνειού και την χωρίζει από την κοιλάδα του Κεσερλίου [Συκουρίου], στους πρόποδες της Όσσας. Ο δρόμος ακολουθεί αυτήν την κοιλάδα χωρίς πια κάποια άλλη διακοπή από υψώματα μέχρι τον Μπαμπά».80. Έρημον όρος· η Καρακόπετρα του Μακρυχωρίου της Λάρισας.

80. Έρημον όρος· η Καρακόπετρα του Μακρυχωρίου της Λάρισας.

81. Γκιούλμπερη· ο σημερινός μικροοικισμός Αμφιθέα της Λάρισας.

82. Βλ. Br. Helly, 1993.

επιτρέπει να επισημάνουμε το ενδιαφέρον που είχε αυτό το δρομολόγιο για τον Περσέα: να αποφύγει την κάθοδο πολύ νότια, προς τη Λάρισα, να μην ενοχλήσει πολύ τους κατοίκους του Μοψίου, οι οποίοι μπορούμε να υποθέσουμε ότι είχαν συμμαχήσει από μόνοι τους με τον μακεδόνα βασιλιά, καθώς μαθαίνουμε λίγο παρακάτω στην εξιστόρηση, ότι σ' αυτό θα εγκαταστήσει ένα από τα στρατόπεδά του, και τελικά να συντομεύσει τη διαδρομή, για να ασχοληθεί ουσιαστικά με την περιοχή των πόλεων που φύλαγαν την είσοδο των Τεμπών. Παρουσιάσθηκε, λοιπόν, διαδοχικά σ' αυτήν την περιοχή, μπροστά στις τρεις πόλεις, Γυρτώνη, Ελάτεια και Γόννους που βρίσκονταν πολύ κοντά η μία με την άλλη. Δεν έχασε, όμως, το χρόνο του, συγκεκριμένα στη Γυρτώνη, της οποίας η άμυνα, ακόμα και την ημέρα της άφιξής του, ενισχύθηκε από ρωμαϊκά και θεσσαλικά στρατεύματα, σταλμένα από τη Λάρισα.

Μετά τους Γόννους, το κείμενο αναφέρει το σημείο άφιξης της διαδρομής αυτής το οποίο είναι το Συκούριο: «*ipse* (Perseus) *ad Sykourion progressus opperiri ibi hostium adventum statuit*».[83] Το κείμενο είναι αρκετά ελλειπές σ' αυτήν την παράγραφο, αφού δεν αναφέρει τίποτα για τη διαδρομή που ακολούθησε ο Περσέας από τους Γόννους στο Συκούριο. Αφήνει μόνο να εννοήσουμε ότι ο Περσέας ήταν ήδη κυρίαρχος της διόδου των Τεμπών, η οποία του εξασφάλιζε την επικοινωνία με τις βάσεις του στη Μακεδονία, και ότι είχε επιλέξει μία στάση αναμονής εγκαταστημένος στο Συκούριο. Στην προκειμένη περίπτωση, ο λατίνος ιστορικός κατονομάζει τη γεωγραφική θέση αυτής της θεσσαλικής πόλης, η οποία αναφέρεται μόνο από τον Πολύβιο και από τον ίδιο: «*Sycurium est sub radicibus Ossae montis, qua in meridien vergit; subjectos habet Thessaliae campos, ab tergo macedoniam atque Magnesiam*».[84]

Ο ακριβής εντοπισμός του Συκουρίου, για το οποίο οι ιστορικοί έκαναν διάφορες υποθέσεις που αποδείχθηκαν όλες μη ικανοποιητικές,[85] μπορεί να προσδιορισθεί εδώ με βάση την πληροφορία την οποία μας παρέχει ο Τίτος Λίβιος και η οποία

---

83. Βλ. Τίτος Λίβιος, 42, 54, 9. Ο τύπος *Συκύριον* αναφέρεται στον Πολύβιο (KZ, 8, 15). Τα χειρόγραφα του Τίτου Λιβίου δίνουν τους τύπους Sucurium και Sicurium. Βλ. Weissenborn, σχόλια στον Τίτο Λίβιο (42, 54,10).

84. Βλ. Τίτος Λίβιος, *ό.π.* Η επανόρθωση που προτάθηκε από τον Madvig (*Emendationes livianae iterum auctiores editae,* 2η έκδοση 1877), *<is> qua...* δεν επιβλήθηκε. Δικαιολογείται μόνο με την πρόθεση να φέρει στο *mons Ossa* το αναφορικό *subjectos habet* κ.λπ. Η διόρθωση αυτή δείχνει ότι οι σχολιαστές δεν ήξεραν πού ακριβώς να εντοπίσουν το Συκούριο, επειδή στις γεωγραφικές τους υποθέσεις το αναφορικό *qua...* (αναφορικό επίρρημα) δεν έχει νόημα εάν θα έπρεπε να το προσάψουν στο Συκούριο. Θέλησαν, λοιπόν, να την συνδέσουν στο *mons Ossa.* Θα πούμε, όμως, στον ιστορικό μία κοινοτυπία (το βουνό δεσπόζει στην πεδιάδα, στα νότια, και φράσσει την είσοδο της ακτής της Μαγνησίας και της Μακεδονίας), ότι αυτό χαρακτηρίζει τα πλεονεκτήματα που οδήγησαν τον Περσέα να εγκατασταθεί στο Συκούριο. Για να υπογραμμίσουμε το σωστό νόημα επιλέξαμε την εισαγωγή ενός διάκενου ανάμεσα στη λέξη *vergit* και στη συνέχεια, θεωρώντας ότι το *habet* πρέπει να έχει ως υποκείμενο το Συκούριο.

85. Ολόκληρο τον φάκελλο για το Συκούριο θα παρουσιάσει ο Br. Helly σε κάποια άλλη μελέτη του που ολοκληρώνεται προσεχώς και αναφέρεται στις αρχαίες πόλεις της λαρισινής πεδιάδας.

είναι ουσιαστική. Πρέπει να αναζητήσουμε το Συκούριο σε μία πλαγιά της Όσσας από την πλευρά της θεσσαλικής πεδιάδας. Οι πρόποδες του όρους αυτού, στα δυτικά και στα νότια, επιτρέπουν να αναπτυχθούν μόνο τρία γεωγραφικά εδάφη πόλεων.[86] Από τα Τέμπη μέχρι τη Μαρμαρίνη βρίσκουμε μόνο δύο περιοχές, της Ελάτειας και της Γυρτώνης. Επομένως, η τρίτη πόλη θα μπορούσε να βρισκόταν μόνο στη λεκάνη της Αγιάς, ακριβώς στους Νερόμυλους, οικισμό που βρίσκεται 2 χλμ. δυτικώς της Αγιάς.[87]

Εδώ, ένας από εμάς αναγνώρισε μία σπουδαία αρχαία εγκατάσταση την οποία δεν γνώριζαν οι προγενέστεροί μας. Ο Br. Helly προτείνει να ταυτισθεί η εγκατάσταση αυτή με το αρχαίο Συκούριο, δείχνοντας έτσι με αυτήν την ταύτιση, και μόνο με αυτήν, ότι μπορούμε να καταλήξουμε σε μία ικανοποιητική ερμηνεία των αρχαίων φιλολογικών πηγών και να αποκαταστήσουμε, όπως αρμόζει, τη γεωγραφία των στρατιωτικών επιχειρήσεων του Περσέα και των Ρωμαίων, κατά τη διάρκεια αυτής της εκστρατείας το 171 π.Χ.[88] Ο νέος αυτός εντοπισμός του Συκουρίου μας επιτρέπει, επίσης, να προσδιορίσουμε, σεβόμενοι όλες τις πληροφορίες που μας παρέχει το κείμενο του Τίτου Λιβίου, τον ακριβή εντοπισμό του στρατοπέδου, το οποίο εγκατέστησε κοντά στη Λάρισα ο ρωμαϊκός στρατός, αμέσως μετά την άφιξή του στην Ανατολική Θεσσαλία, για να πολιορκήσει τον βασιλιά της Μακεδονίας.

Η πορεία του ρωμαϊκού στρατού το 171 π.Χ. μέχρι τα βορειοδυτικά της Λάρισας: η ταύτιση της λαρισαϊκής Τρίπολης

Ενώ ο Περσέας στρατοπέδευσε στο Συκούριο, στο άλλο άκρο της περιοχής, ο ρωμαίος ύπατος και τα στρατεύματά του, αφού διέσχισαν την Πίνδο με δυσκολίες, προέλασαν στη Θεσσαλία: *«ibi* (Gomphoi) *consul... paucos ad requiem moratus dies, cum audiret vagari Macedones effusos per Thessalian vastarique sociorum agros... satis jam refectum militem ad Larisam ducit»*.[89]

Η διαδρομή από τους Γόμφους μέχρι τη Λάρισα δεν αναφέρεται. Υποτίθεται, συνήθως, ότι οι Ρωμαίοι ακολούθησαν τον ίδιο περίπου δρόμο που οδηγεί σήμερα από την Καρδίτσα στον Παλαμά και από κει, μέσω του Βλοχού, συναντά τον παραπόταμο του Πηνειού Ενιπέα, όπου βρίσκεται ο μεγάλος συγκοινωνιακός άξονας που

---

86. Εφαρμόζοντας τις αρχές, τις οποίες θέσαμε για τα γεωγραφικά πρότυπα τα οποία χρησιμοποιούμε εδώ και 15 χρόνια στη Θεσσαλία, μπορούμε να σχηματίσουμε μόνο τρεις εδαφικούς κρίκους (μέσο θεωρητικό έδαφος κυκλικό ή θεωρητικό ατομικό, βασισμένο στη λεγόμενη δομή των πολυγώνων του Thiessen) επικεντρωμένους στις εκτάσεις των γεωργικών εκμεταλλεύσεων στις παρυφές της Όσσας: η λεκάνη της Γυρτώνης και του Συκουρίου, ο βορειοανατολικός τομέας της λαρισινής πεδιάδας (ζώνη του Ελευθερίου και της Μαρμαρίνης) και η λεκάνη της Αγιάς. Για τη χρήση αυτών των προτύπων βλ. Br. Helly κ.ά., 1992.

87. Πρέπει να εκφράσουμε εδώ τις ευχαριστίες μας στον Αθ. Τζιαφάλια, έφορο αρχαιοτήτων της Λάρισας, για τη συστηματική εργασία εξερεύνησης της περιοχής της Αγιάς με τον μακαρίτη πια Δημ. Αγραφιώτη, φιλόλογο και προϊστάμενο των ΓΑΚ (+1999).

88. Ο Br. Helly εκθέτει το σύνολο των επιχειρημάτων, τα οποία στηρίζουν αυτόν το νέο εντοπισμό, στο έργο που αναφέρουμε παραπάνω στη σημείωση 84.

89. Βλ. Τίτος Λίβιος, 42, 55, 5-6.

συνδέει τα Τρίκαλα με τη Λάρισα, προσεγγίζοντας την πόλη αυτή από τα δυτικά. Μία άλλη υπόθεση είναι εξίσου αποδεκτή: από τον Παλαμά πηγαίνει κάποιος απευθείας στη Λάρισα διασχίζοντας τα Ρεβένια από το στενό των Συκεών, προς την κατεύθυνση της Κραννώνας, προσεγγίζοντας έτσι τη Λάρισα από τα νοτιοδυτικά.[90]

Οι πραγματικές δυσκολίες στην ερμηνεία, ωστόσο, αναφύονται στο πρόβλημα εντοπισμού του ρωμαϊκού στρατοπέδου, το οποίο εγκαταστάθηκε στο σημείο της άφιξής του. Η ανάγνωση του Τίτου Λιβίου οδήγησε πολλούς ιστορικούς στο εξής συμπέρασμα: ο ρωμαίος ύπατος δεν πήγε μέχρι τη Λάρισα, αλλά στρατοπέδευσε 3 περίπου μίλια (4,5 χλμ.) πριν φθάσει σ' αυτήν. Εδώ, χωρίς να μετακινηθεί, περίμενε τις επιθέσεις των Μακεδόνων οι οποίοι εφορμούσαν καθημερινώς από το Συκούριο.[91] Αυτή, όμως, η ερμηνεία δεν είναι απόλυτα ικανοποιητική. Σε καμία περίπτωση δεν συμφωνεί με τη λογική τής στρατηγικής και της τακτικής που όφειλαν να σεβαστούν οι δύο αντίπαλοι.

Πράγματι, όποια κι αν είναι η ταύτιση που δίνουμε για το Συκούριο, φαίνεται πως η ανάγκη για τη ρωμαϊκή διοίκηση να καλύψει τη Λάρισα επιβαλλόταν ως η πιο επείγουσα υποχρέωση. Ο ευρισκόμενος Περσέας κάπου στα νοτιοανατολικά ή ανατολικά της Λάρισας (λαμβάνουμε εδώ υπόψη μας όλες τις ερμηνείες που υποστηρίχθηκαν μέχρι σήμερα για τη θέση του Συκουρίου και οι οποίες συμφωνούν όλες σ' αυτό το σημείο), η αναγκαιότητα να υπερασπιστεί τη Λάρισα, θα πρέπει να οδήγησε τα ρωμαϊκά στρατεύματα όχι να μείνουν εκτός της Λάρισας, όπου η παρουσία τους δεν θα χρησίμευε σε τίποτε, αλλά αντίθετα, να προχωρήσουν πέρα από αυτήν, δηλαδή στην ανατολική πεδιάδα της Θεσσαλίας. Επιπλέον, το γεγονός της κάλυψης της Λάρισας, εξασφάλιζε συγχρόνως τα νώτα του ρωμαϊκού στρατού, επιτρέποντάς τον να στηριχθεί σε ένα οργανωμένο και καλά ανεφοδιασμένο πεδίο, απ' όπου μπορούσαν να φθάσουν ενισχύσεις και ανεφοδιασμοί, καθώς διατηρούσε επαφή με τη Δυτική Θεσσαλία.

Μη λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη την επιτακτική αυτή ανάγκη, την οποία επέβαλαν στους Ρωμαίους η γεωγραφία και οι συνθήκες τακτικής, οι ιστορικοί σίγουρα παραπλανήθηκαν. Τοποθετώντας τον ρωμαϊκό στρατό στα δυτικά ή στα νοτιοδυτικά της Λάρισας, είναι υποχρεωμένοι να διαπιστώσουν ότι τίποτα δεν «κολλάει» στη συνέχεια της διήγησης, διότι δυσκολεύονται να λάβουν υπόψη τις ενδείξεις του κειμένου για να εντοπίσουν το Συκούριο, καθώς και τον οικισμό που ονομάζεται Τρίπολη Σκαιά, γειτονικό του ρωμαϊκού στρατοπέδου. Στις ερμηνείες τους, όλες οι

---

90. Τη διαδρομή αυτή περιέγραψε ο J.-C. Decourt, *[Les cités de la vallée de l' Enipeus,* BCH, Suppl. 21 (1990) 177 και σημ. 91]. Ο P. Meloni (*ό.π.,* σ. 229) δεν δίνει καθόλου λεπτομέρειες για το τμήμα αυτό της διαδρομής που ακολούθησαν οι Ρωμαίοι.

91. Οι ερμηνείες αυτές συνοψίζονται από τον P. Meloni (*ό.π.,* σ. 229): «Από κει (Γόμφους) κινήθηκε (ο ύπατος) προς τη Λάρισα, διασχίζοντας την πεδιάδα κι έφθασε τρία μίλια πριν από την πόλη σε μία θέση που ονομαζόταν Τρίπολη Σκαιά, στη δεξιά όχθη του Πηνειού». Ανατυπώνουμε παρακάτω το τυπογραφικό σκίτσο του P. Meloni, το οποίο δεν αφήνει καμία αμφιβολία στην αναπαράσταση που πρότεινε. Η θεώρηση αυτή των πραγμάτων και η κατανόηση του χωρίου του Τίτου Λιβίου, ο οποίος την ανακίνησε, υιοθετήθηκε από όλους τους σύγχρονους ιστορικούς που αντιπροσωπεύουν, όπως θα δούμε παρακάτω, την πλήρη παρερμηνεία του κειμένου και της τοπογραφίας.

ενδείξεις αποστάσεων, που παρέχονται από αυτήν την αρχαία φιλολογική πηγή, τους φαίνονται πολύ σύντομες και οι κινήσεις των στρατευμάτων αμφίβολες· ακόμα και το θέατρο της μάχης, της αποκαλούμενης του Καλλινίκου (ή των Στενών), παραμένει μία θέση απροσδιόριστη, αβέβαιη και λίγο αφηρημένη.

Κι όμως, θα δούμε ότι το κείμενο του Τίτου Λιβίου, μολονότι είναι φθαρμένο στο σημείο όπου ακριβώς γίνεται λόγος για τον γειτονικό οικισμό, για τον εντοπισμό του ρωμαϊκού στρατοπέδου δεν είναι τελείως απελπιστικό στην προκειμένη περίπτωση. Μπορούμε να αποδείξουμε εδώ ότι πρέπει να ακολουθήσουμε το κείμενο βήμα προς βήμα και ότι, ακόμα κι αν πρέπει να το διορθώσουμε σε μερικά σημεία, δεν μπορούμε να το κάνουμε να πει τα αντίθετα από ό,τι λέει, επειδή δεν καταλάβαμε ότι συνδυάζει στενά τις κινήσεις και τις θέσεις των δύο στρατοπέδων.

Η φράση του Τίτου Λιβίου, πάνω στην οποία βασίζονται όλα, δομήθηκε ως εξής: *«(Consul satis jam refectum militem ad Larisam ducit.) Inde cum tria milia ferme abesset, ad Tripolim – Scaeam vocant– super Peneum amnem posuit castra».*[92] Το χειρόγραφο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως βάση για την αποκατάσταση του κειμένου, αφορά στις κυριότερες λέξεις, *adesseatripoliscaeam* κ.λπ. Στην πιο κοινή ερμηνεία,[93] αποκαθιστούν μαζί με τον τύπο του ρήματος, πράγμα απαραίτητο, και το ρηματικό θέμα, πράγμα που είναι λιγότερο απαραίτητο για να γράψουν (με ακριβή στίξη μετά το ρήμα) *inde cum... abesset,* το οποίο μεταφράσθηκε «σε τρία μίλια από εδώ», δηλαδή από τη Λάρισα, εννοώντας το *inde* ως δηλωτικό (στη Λάρισα). Βάζουν, λοιπόν, το κείμενο να λέει ότι ο ρωμαϊκός στρατός δεν προχώρησε πιο πέρα από τη Λάρισα, αλλά σταμάτησε τρία μίλια πριν φθάσει εκεί. Εκλαμβάνουν το επίρρημα *inde* ως υποκείμενο στην υποτακτική του ρήματος *cum abesset,* που ακολουθεί αμέσως μετά και κατασκευάζουν, διορθώνοντας και προσθέτοντας γράμματα τα οποία νομίζουν ότι λείπουν, το τοπωνύμιο *a(d) Tripoli(m),* το οποίο μεταφέρουν στο κύριο ρήμα *possuit castra.* Πρόκειται για τη δομή του κειμένου, την οποία πρότεινε ο Gronovius,[94] επανεξέτασε ο Madvig[95] και φαίνεται πως επιβλήθηκε χάρη σ' αυτόν. Ο μεγάλος αυτός ειδικός της τιτολιβικής παράδοσης εγγυήθηκε μία ερμηνεία η οποία, από την πλευρά του κειμένου, δεν έχει λογική βάση και από την γεωγραφική άποψη οδήγησε, όπως είδαμε, σε παράλογες ερμηνείες.

Πράγματι, πρέπει να κατανοήσουμε ότι, σύμφωνα με αυτό που επιβάλλει η στρατηγική, η κοινή λογική και η αναγκαιότητα με την οποία αυτές εφαρμόζονται στο έδαφος, οι Ρωμαίοι πρέπει να έφθασαν πέρα από τη Λάρισα κατευθυνόμενοι προς τα ανατολικά όπου βρισκόταν ο εχθρός. Το επίρρημα *inde* μας παραπέμπει, λοιπόν, σε ό,τι προηγείται και ειδικότερα, όπως προαναφέραμε, ίσως στο όνομα της Λάρισας και δεν έχει ως υποκείμενο το *abesset,* υποτακτική του ρήματος που έχει την

92. Βλ. Τίτος Λίβιος, 42, 55, 6. Για την κατάσταση του μοναδικού σωζόμενου χειρογράφου με το βιβλίο 42 και την κακή ποιότητα του αντιγραφέα, βλέπε όσα αναφέρει ο P. Jal στην εισαγωγή της έκδοσης αυτού του βιβλίου στις εκδόσεις «Les Belles Lettres», σ. LXXXIV - LXXXVII.

93. Υιοθετήθηκε από τη θέση που πήρε ο Madvig [*Emendationes livianae iterum auctiores editae,* 2η έκδοση (1877) 653] από όλους τους εκδότες. Βλέπε τις κριτικές διάφορων εκδόσεων του Τίτου Λιβίου και τελευταία του P. Jal («Les Belles Lettres» 1971, 118).

94. Βλ. J. F. Gronovius, *Notae in editione E. G. Fabri,* Άμστερνταμ 1678.

95. «Senserat Gronovius verum, non explicaverat, itaque nemo obsecutus est», στο *Emendationes,* σ. 653.

έννοια συνδέσμου με την προηγούμενη φράση με την συνήθη έννοια της ένδειξης, του συγχρόνως, του επιτόπου, του πρόσκαιρου και του συνεχούς.

Άλλωστε, στη σύντομη αυτή φράση, ο ιστορικός δεν αναφέρει σαφώς ότι ο ρωμαϊκός στρατός σταμάτησε ή δεν σταμάτησε στη Λάρισα. Περνάει αμέσως στον επόμενο σταθμό και εύκολα συμπεραίνουμε, από αυτήν τη συντομία τού Τίτου Λιβίου, ότι και ο στρατός έκανε το ίδιο. Γι' αυτό και ο τύπος του ρήματος μπορεί, κάλλιστα, να είναι αυτός του χειρογράφου, *adesset(t),* διότι ο αφηγητής αναφέρει ένα νέο τοπογραφικό σημείο: *«cum tria milia ferme adesset a Tripoli»,* το οποίο εκφράζει την αποφασιστικότητα μιας επιπλέον προώθησης. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι οι Ρωμαίοι προελαύνουν, «εμφανίζονται»,[96] όχι μόνο πέρα από τη Λάρισα, αλλά και πέρα από την Τρίπολη, τρία μίλια ή περίπου τόσα, πριν μας εκθέσει την κυρίως μάχη, *«super Peneum amnem posuit castra».* Πρέπει, λοιπόν, να κατανοήσουμε το κείμενο θέτοντας το σημείο της στίξης μετά το *inde,* ακολουθώντας κατά γράμμα το χειρόγραφο: *«inde, cum tria milia ferme adesset a Tripoli(...)».* Ήταν εκτός από τον τύπο του ρήματος, το κείμενο που προτάθηκε από τον S. Grynaeus στην *éditio princeps* του Froben, το 1531,[97] και εγκαταλείφθηκε από τότε, για να δώσει, όπως είδαμε, τη θέση στην εκλαϊκευτική έκδοση.

Ποια είναι η δυσκολία που συναντούμε στην ερμηνεία αυτή; Πρώτα-πρώτα, όχι τόσο αυτή που δικαιολογεί τη θέση την οποία κατέλαβε ο ρωμαϊκός στρατός, αναφερόμενος στη Λάρισα, όσο αυτή του να ταυτίσει πρώτα έναν οικισμό που ονομάζεται Τρίπολη και χαρακτηρίζεται Σκαιά στο χειρόγραφο του Τίτου Λιβίου. Ελάχιστα ασχολήθηκε με αυτές τις λέξεις, όπως και με τον εντοπισμό, έστω και θεωρητικά, αυτής της Τρίπολης.[98] Η ασάφεια του κειμένου αυτού, καθώς και του οικισμού αυτού, πιστεύουμε πως είναι η αιτία της εσφαλμένης ερμηνείας, της οποίας κάνουμε εδώ την κριτική. Διότι, όπως είπε ο Madvig, για να εξηγήσει ότι πρέπει να διορθώσουμε το *abesset* και να το μεταφέρουμε με το *inde* στο όνομα της Λάρισας: *«deinde*

---

96. Δεν είναι δύσκολο να κρατήσουμε τον ένα ή τον άλλο τύπο: *abesset* ή *adesset,* αλλά, εν πάση περιπτώσει, είναι αναγκαίο να κρατήσουμε την πρόθεση *a(b).* Σημειωτέον ότι το ρήμα *adsum* δεν συντάσσεται μόνο με την πρόθεση *ad* ή *in* και αιτιατική πτώση, αλλά επίσης με *a(b)* που παραπέμπει σε ένα σημείο εκκίνησης (βλ. Thessaurus).

97. Βλ. Editio Frobeniana, Βασιλεία 1531. Συχνά επαινέσαμε την εργασία του Symom Grynaeus, μαθητή του Μελάγχθωνα (βλ. P. Jal, εισαγωγή στην έκδοση του βιβλίου 42, «Les Belles Lettres», σ. LXXXVII, σημ. 4). Θα βρούμε εδώ μία νέα επιβεβαίωση της ορθότητας της διαίσθησής του.

98. Ο Fr. Stählin [(μετ. Τ. Αλεξόπουλος), Η Πελασγιώτιδα, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* 12 (1987) 214-215] τοποθέτησε αυτήν την Τρίπολη 4,5 χλμ. δυτικώς της Λάρισας, πάνω από τον Πηνειό, και την παρουσίασε συγχρόνως με τη θέση Γκρεμός, δηλαδή με την αρχαία Άργισσα. Επίσης ο E. Kirsten (*RE,* 1939, λήμμα «Skaia Tripolis») την αναφέρει ως τοποθεσία κοντά στη Λάρισα, στη δεξιά όχθη του Πηνειού. Αναφέρει μόνο τη θέση στρατοπέδευσης του υπάτου Λικινίου Κράσσου, το 171 π.Χ., τρία μίλια πριν από τη Λάρισα, χωρίς ακριβή προσδιορισμό της. Ποια πολίσματα, με την Σκαιά, σχημάτισαν μία Τρίπολη, το αγνοούμε. Μπορούμε να μην συμπεριλάβουμε στη συζήτηση και άλλα συμπεράσματα, όπως αυτό που παρουσίασε ο Müller στην έκδοσή του τού Πτολεμαίου (τ. I, 513): *«fuisse ibi locum quendam Tripolim dictum non constat. Censeo igitur pro a Tripoli legendum esse a Tripylo, i.e. a porta Larisae urbis quae Tripylon sive Scaea porta vocabatur(...)».*

quantum abfuerint a loco ignobili dicit, utilius declaraturus quantum is ipse locus a notissima urbe abesset». Αναφορά αρχής καθόλα σεβαστή από έναν σύγχρονο επιστήμονα, σαν να είχε γραφτεί το κείμενο για μας. Αυτή είναι η ερμηνεία την οποία αρνούμαστε, θεωρώντας ως εσφαλμένη διότι η κατάσταση την οποία αφηγείται ο Τίτος Λίβιος (και αρχικώς ο Πολύβιος, από τον οποίο αντλεί τις πληροφορίες του, από τις καλύτερες πηγές, τους αυτόπτες μάρτυρες της μάχης) δεν είναι τόσο παράλογη όσο φαίνεται.

Ποια είναι, λοιπόν, αυτή η Τρίπολη και πώς μπορούμε να βρούμε το πραγματικό της όνομα; Με την πρώτη σκέψη, φαίνεται ξεκάθαρα ότι το επίθετο *scaea,* το οποίο της αποδίδεται, δεν έχει κανένα νόημα. Ωστόσο, γνωρίζουμε πολύ καλά το επίθετο της ελληνικής *σκαιός* ήδη από τον Όμηρο· οι Σκαιές Πύλες της Τροίας είναι διάσημες. Η έννοια του επιθέτου σκαιός, «στ' αριστερά» ή «στο ηλιοβασίλεμα, στα δυτικά» μπορεί να αποδοθεί πολύ καλά σε κάποιο τοπωνύμιο.[99] Εάν κρίνουμε από τη θέση της Τρίπολης, σε σχέση με τη Λάρισα (βλέπε παραπάνω την αντίδραση του Madvig), αυτό μας ενθαρρύνει να τροποποιήσουμε τη φράση του Τίτου Λιβίου για να εντοπίσουμε την Τρίπολη αυτή στα δυτικά της πόλης. Απορρίπτουμε έτσι την ερμηνεία που θέλει να τοποθετήσουμε το ρωμαϊκό στρατόπεδο πριν από τη Λάρισα. Αποδείξαμε, όμως, ότι η ερμηνεία αυτή είναι αστήριχτη. Υποστηρίζοντας, λοιπόν, ότι η Τρίπολη αυτή βρίσκεται στα ανατολικά της Λάρισας, πώς μπορούμε να εξηγήσουμε το επίθετο *Scaeam* του κειμένου του Τίτου Λιβίου;

Είναι αλήθεια ότι μία γεωγραφική θέση μπορεί να προσδιορισθεί σε σχέση με μία άλλη θέση, με την ανατολή ή με τη δύση του ηλίου, αλλά θα πρέπει επίσης να γνωρίζουμε σε σχέση με ποια πόλη. Στην πεδιάδα της Λάρισας δεν υπάρχει κάποιο σπουδαίο γεωγραφικό σημείο εκτός από την ίδια τη Λάρισα. Επομένως, όπως είπε ο Madvig, μόνο η Λάρισα μπορούσε να θεωρηθεί ως σημείο αναφοράς για κάθε οικισμό της περιοχής, όχι όμως με τον τρόπο που το φανταζόταν. Διότι, εξετάζοντας το σημείο αυτό, όχι πια με τη γωγραφική έννοια αλλά με την πολιτική, μπορούμε να αντικαταστήσουμε το επίθετο σκαιός με το επίθετο που προσδιορίζει την ίδια τη Λάρισα, *Larissaea.*

Η μόνη σωστή λύση συνίσταται στο να θεωρήσουμε την αποδιδόμενη στο χειρόγραφο φράση *adesseatripoliscaeamvocant* ως αλλοίωση της φράσης *adesset a Tripoli –Larisseam vocant–* με αποκοπή του *li(lari),* εξαιτίας της οποίας εξαφανίσθηκαν δύο συλλαβές. Μπορούμε να υποθέσουμε είτε ένα λάθος υπαγόρευσης, το οποίο θα μπορούσε να προκαλέσει την αλλοίωση του διπλού -ss- σε -sc- (προφερόμενο ως s) που οδηγεί σε μία ακατανόητη γραφή **lariscaeam,* την οποία θέλησαν να διορθώσουν αφαιρώντας τις δύο συλλαβές που προηγήθηκαν· δηλαδή την απώλεια των δύο συλλαβών που είπαμε και την μεταγενέστερη επανόρθωση του *–sscaeam* σε *scaeam–* ένα γνωστό δηλαδή επίθετο. Το πρωτότυπο κείμενο πρέπει να ήταν ένα χειρόγραφο με συνεχή γραφή, χωρίς διάκενα ανάμεσα στις λέξεις *(scriptio continua):*

adesse(t)atripoli(lari)ssaeamvocant

Σ' αυτήν την έκφραση ξαναβρίσκουμε τοπωνυμικά σχήματα εντελώς κλασικά στην ελληνική. Ήταν σύνηθες να χρησιμοποιούν επίθετα σε *-αῖος* κοντά σε άλλα επίθετα σε *-ικός,* για να δηλώσουν τα εδάφη και τις κώμες που εξαρτιούνταν από

---

99. Βλ. Chantraine, *Dict. étym.,* σχετικό λήμμα.

μία πόλη. Έτσι έλεγαν, για να πάρουμε μερικά θεσσαλικά παραδείγματα, *ἡ Σκοτουσσαῖα*, για να δηλώσουν την περιοχή της Σκοτούσσας, *ἡ Λαρισαῖα*, για να εντοπίσουν μία κώμη στα γεωγραφικά όρια της Λάρισας.[100] Μπορούμε, λοιπόν, χωρίς δυσκολία να ανασυνθέσουμε το χωρίο του Πολυβίου, το οποίο ο Τίτος Λίβιος μελετούσε όταν συνέγραφε την εξιστόρηση της εκστρατείας: *ἀπό τῆς Τριπολίτιδος της Λαρισαίας καλουμένης*, το οποίο ο συγγραφέας μας μετέφρασε πολύ φυσικά: *a Tripoli - Larissaeam vocant*, σύμφωνα με μία συνηθισμένη έκφραση, για να την διακρίνει από άλλες Τριπόλεις, από τις οποίες γνωρίζουμε μία, τουλάχιστο, κι αυτή επίσης στη Θεσσαλία.[101]

Όπως, μέσω του χωρίου του Τίτου Λιβίου, μπορούμε να αποκαταστήσουμε την πραγματική ταυτότητα της Τρίπολης, έτσι επίσης μπορούμε να αναγνωρίσουμε και τη θέση όπου πρέπει να τοποθετήσουμε, σύμφωνα με τη σύνθεση των λέξεων που είδαμε, την εγκατάσταση του ρωμαϊκού στρατοπέδου στα ανατολικά της Λάρισας, προς την κατεύθυνση του Συκουρίου. Επίσης, στην περιοχή αυτή της πεδιάδας, στον άξονα Λάρισας - Αγιάς, στον οποίο πρέπει να εντοπίσουμε το Συκούριο, η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως έναν αριθμό αρχαίων εγκαταστάσεων, οι οποίες συγκροτούν το σχήμα ενός αστερισμού γύρω από τον οικισμό Πλατύκαμπος, 6 χλμ. περίπου ανατολικώς της Λάρισας.

Μερικές από τις θέσεις που εντοπίστηκαν είναι πολύ παλιές και κατοικήθηκαν ήδη από την προϊστορική εποχή. Πρόκειται για τις νεολιθικές μαγούλες που επισημάνθηκαν γύρω από το Μελισσοχώρι, τον Πλατύκαμπο και τη Γλαύκη, πολλές από τις οποίες κατοικήθηκαν ξανά στην κλασική και στην ελληνιστική εποχή.[102] Τα ευρήματα της ιστορικής περιόδου, λείψανα μνημείων και επιγραφές, προέρχονται από τρία χωριά, τα οποία βρίσκονται στην ίδια σειρά, στον ίδιο δηλαδή άξονα, από τα δυτικά: Μέλισσα, Μελισσοχώρι, Πλατύκαμπος. Η θέση όλων αυτών των οικισμών είναι ενδιαφέρουσα διότι βρίσκονται πάνω στην αλλουβιακή ταράτσα που εκτείνεται γύρω από τη Λάρισα, προς τα ανατολικά και τα βορειοανατολικά, και δεσπόζουν μερικά μέτρα πάνω από τις χαμηλές εκτάσεις του βυθίσματος, το οποίο καταλαμβάνει η λίμνη Κάρλα (Βοιβηίδα)[103] στη σύγχρονη εποχή. Μερικά χιλιόμετρα βορείως του Πλατυκάμπου οι ταράτσες αυτές διασχίζονται από ένα ρεύμα, το Ασμάκι, από το οποίο διαρρέουν τα νερά ανάμεσα στη λίμνη, η οποία από τους σύγ-

---

100. Βλ. Πολύβιος, ΙΗ, 20, 6: *Μελάμβιον τῆς Σκοττουσαίας*· Θεόπομπος, *FGH* (διασώθηκε από τον Στέφανο Βυζάντιο): *«Ἔστι καί ἄλλη Χάλκη Λαρισαίας πόλις. Λέγεται καί πληθυντικῶς Χάλκαι»*· Πλούταρχος, *Φλαμινίνος*, 7: *«Περί τήν Σκοτουσσαίαν»*. Για τα επίθετα σε *-ικός* βλ. την αναφορά *«Φεραϊκή γῆ»*, *Α.Ε.* 1910, όπου βρίσκουμε, επίσης, επίθετα σε *-ιος*, π.χ. *Θητίδειον τῆς Φαρσαλίας*, Πολύβιος, ΙΗ, 20, 6.

101. Γι' αυτήν την Τρίπολη της Περραιβίας, βλέπε την ορθά, αυτή τη φορά, αποδιδόμενη από τους εκδότες έκφραση στο κείμενο του Τίτου Λιβίου (42, 53, 6): *«ad Azorum, Pythium, Dolichen, Tripolim vocant incolentes»*.

102. Βλ. Br. Helly, Le Dotion Pedion. Lakéreia et les origines de Larissa, *Journal des Savants*, 1988, 150· Κ. Γαλλής, 1992.

103. Ο Πλατύκαμπος έχει υψόμετρο 67 μ. και τα Νάματα, μερικά χιλιόμετρα πιο ανατολικά, 50 μ. Βλ. ΕΣΥΕ, *Λεξικό των Δήμων, Κοινοτήτων και οικισμών της Ελλάδος*, Αθήναι 1984, 284 (Νάματα) και 307 (Πλατύκαμπος).

χρονους ονομάζεται Νεσσωνίδα και η οποία βρίσκεται βορείως της Λάρισας, κοντά στον Πηνειό και στα Τέμπη, και στη λίμνη Κάρλα στα νοτιοανατολικά.

Δεν είναι απίθανο να εντοπίσουμε στον Πλατύκαμπο ή κάπου εκεί γύρω τούς οικισμούς που ονομάζονταν Τρίπολις Λαρισαία. Η Τρίπολη αυτή προφανώς ήταν υποτελής της Λάρισας, «ignobilis locus», όπως τη χαρακτήρισε ο Madvig. Τίποτε δεν αντιτίθεται σε έναν τέτοιο χαρακτηρισμό για μία κώμη ή για τις συγκεκριμένες κώμες. Το τοπωνύμιο Τρίπολις, στο οποίο υπάρχει το επίθεμα *πόλις*, δεν σημαίνει καθόλου ότι οι οικισμοί ήταν ανεξάρτητοι. Η λέξη *πόλις* χρησιμοποιείται, συνήθως, και στην ελληνιστική εποχή, όπως και σε άλλες εποχές, για να δηλώσει οικισμούς που δεν ήταν αυτόνομοι και συνεπώς δεν ήταν πόλεις.[104] Δεν μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα, από την ύπαρξη των τριών σύγχρονων οικισμών, ότι η Τρίπολη ήταν σύνολο τριών κωμών ή ένας μόνο οικισμός. Φαίνεται ότι είναι προτιμότερο να εκλάβουμε τη λέξη στην κύρια έννοιά της: τρεις οικισμοί και όχι ένας. Από την άποψη αυτή τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν μας παρέχουν καμία πληροφορία ούτε όμως και καμία διάψευση. Το πεδίο διασκορπισμού των αρχαίων ερειπίων, γύρω από τον Πλατύκαμπο, μπορεί να αντιστοιχεί στη μία ή στην άλλη άποψη.[105]

Ο εντοπισμός του ρωμαϊκού στρατοπέδου «super Peneum amnem»

Ας επανέλθουμε, λοιπόν, στο κείμενο του Τίτου Λιβίου. Όπως το αποκαταστήσαμε και το ερμηνεύσαμε, φαίνεται πια ότι τα ρωμαϊκά στρατεύματα εγκατέστησαν το στρατόπεδό τους στα ανατολικά της Λάρισας και σε απόσταση τριών μιλίων (4,5 χλμ. περίπου) από μία κώμη ή κώμες συναθροισμένες υπό το όνομα Τρίπολη της Λάρισας. Η διατύπωση αυτή της ερμηνείας μας μπορεί να φανεί παρακινδυνευμένη, ακόμα και αδύνατη, εάν θεωρήσουμε το τέλος της φράσης στην οποία ο Τίτος Λίβιος τοποθετεί το ρωμαϊκό στρατόπεδο *«super Peneus amnem posuit castra»*. Αν το στρατόπεδο βρισκόταν στα ανατολικά ή στα βορειοανατολικά του Πλατυκάμπου, προς την κατεύθυνση της Αγιάς, διερωτούμαστε βεβαίως, γιατί ο ιστορικός (και η πηγή του, ο Πολύβιος) αναφέρουν τον Πηνειό που παίζει σπουδαίο ρόλο στις στρατιωτικές επιχειρήσεις πριν από τη μάχη, κατά τη διάρκεια της μάχης και μετά τη μάχη;

Πολλά αποσπάσματα της αφήγησης του Τίτου Λιβίου πιστοποιούν, χωρίς αμφιβολία, ότι το πρώτο ρωμαϊκό στρατόπεδο εγκαταστάθηκε *«super Peneum amnem»*, σε σχέση με την αρχή της πορείας, όπως λέγεται στη στρατιωτική γλώσσα, δηλαδή

---

104. Για παράδειγμα η χρήση του όρου *-πόλις* για τις εγκαταστάσεις της Μακεδονίας (ανάλυση του Μιχ. Σακελλαρίου, *The Polis-state. Definition and Origin,* Αθήνα 1989, 157). Στην ελληνιστική εποχή αρκετές κώμες έχουν σύνθετο όνομα με το επίθεμα *-πολις,* π.χ. στην Αίγυπτο των Πτολεμαίων. Βλ. Μιχ. Σακελλαρίου, *ό.π.*

105. Χωρίς να υποτιμήσουμε τη σύγχρονη κατάσταση, μπορούμε να σκεφθούμε ότι η συνύπαρξη αυτών των τριών κοινοτήτων, ευδιάκριτων αλλά και τόσο κοντινών, εξηγείται καλύτερα εάν είναι αρχαία. Η μονιμότητα τέτοιων εγκαταστάσεων, ακόμα κι αν ο οικισμός μετατοπίσθηκε κάπως, δεν είναι μία απίθανη περίπτωση σε μία περιοχή όπου μία βαθιά γραμμή ρήγματος είναι ορατή στις δορυφορικές εικόνες. Βλ. E. Barisano - Br. Helly, 1984.

από τους Γόμφους της Δυτ. Θεσσαλίας και τη Λάρισα προς την κατεύθυνση του στρατοπεδευμένου εχθρού στους πρόποδες της Όσσας, δηλαδή στο Συκούριο. Αυτή και όχι μόνο η πληροφορία φωτίζει πρώτα την πιθανή θέση την οποία επενόησαν οι σύγχρονοι ιστορικοί για το στρατόπεδο όπου εγκαταστάθηκαν οι Ρωμαίοι με την άφιξή τους στην περιοχή τής Λάρισας, στο δρόμο της Κραννώνας ή του Άτραγα προς αυτήν την πόλη. Άλλοι πιστεύουν ότι το στρατόπεδο βρισκόταν πάνω από το ποτάμι.

Στις ερμηνείες αυτές, σε καμία περίπτωση οι ιστορικοί δεν βλέπουν να πέρασαν οι Ρωμαίοι τον Πηνειό. Επομένως, αυτό έρχεται σαφώς σε αντίφαση με το κείμενο που αφήνει να εννοήσουμε ότι οι Ρωμαίοι είχαν το ποτάμι πίσω τους, κατά τη διάρκεια της μάχης την οποία διεξήγαγαν κατά του Περσέα. Εάν πρέπει να πάρουμε κατά γράμμα την πρόθεση *super,* με την έννοια του «πέραν», η υπόθεση πως το ρωμαϊκό στρατόπεδο βρισκόταν στα δυτικά της Λάρισας μάς οδηγεί στο να τοποθετήσουμε στα αριστερά της, δηλαδή στην περιοχή της Άργισσας, κάτι που έρχεται σαφώς σε πλήρη αντίφαση με όσα γνωρίζουμε για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, που αναπτύχθηκαν όλες στα ανατολικά της Λάρισας. Μόνο μετά τη μάχη των Στενών, και έπειτα από μικρή διαμονή στην Κραννώνα, πληροφορούμαστε, παρακάτω στην αφήγηση, ότι οι Ρωμαίοι πέρασαν βορείως του Πηνειού και δυτικώς της Λάρισας, στην περιοχή που ορίζεται νοτίως και ανατολικώς από τον Πηνειό και βορείως και δυτικώς από τα βουνά που περιβάλλουν τον Τύρναβο, τη στιγμή κατά την οποία πηγαίνουν να στρατοπεδεύσουν στη Φάλαννα.[106]

Όταν διαβάζουμε τον Τίτο Λίβιο, στο σημείο που αναφέρεται η πρώτη φάση της εκστρατείας, είμαστε βέβαιοι ότι ο ρωμαϊκός στρατός πέρασε τον Πηνειό μόνο όταν προσπέρασε την Τρίπολη, ύστερα από απόσταση τριών μιλίων. Οι σχετικές με τη λεγόμενη μάχη του Καλλινίκου πληροφορίες δείχνουν, επίσης, ότι ο ρωμαϊκός στρατός είχε στα νώτα του τον Πηνειό. Η συνέχεια το επιβεβαιώνει στις σκέψεις τις οποίες αποδίδει ο ιστορικός στον Περσέα, μετά τη μάχη, όταν εκείνος λυπήθηκε που έχασε την ευκαιρία να κατατροπώσει τον εχθρικό στρατό στον Πηνειό, αναγκάζοντάς τον να τον ξαναδιαβεί σε κατάσταση πανωλεθρίας, αντί να του δώσει χρόνο να τον διαβεί την προηγούμενη νύχτα κρυφά και χωρίς απώλειες. Ο βασιλιάς των Μακεδόνων υπενθυμίζει άλλωστε, ακόμα και αν υπερβάλλει, ότι ο ποταμός γέμισε από πτώματα λιποτακτών οι οποίοι προσπαθούσαν να τον διαβούν κολυμπώντας, κυνηγημένοι από το δικό του ιππικό.[107]

Ο Πηνειός, ο οποίος μπορούσε να γίνει ο τάφος του ρωμαϊκού στρατού εάν ο Περσέας εφορμούσε εκμεταλλευόμενος την πλεονεκτική του θέση το βράδι της μάχης, χρησίμευσε, στη συνέχεια, γι' αυτόν ως χώρος άμυνας. Οι Ρωμαίοι πέρασαν ξανά τον ποταμό τη νύχτα και εγκατέστησαν το δεύτερο στρατόπεδό τους στην αντίπερα όχθη, δηλαδή σ' εκείνη όπου βρισκόταν ο μακεδονικός στρατός, ο εχθρός τους. Λίγο αργοτερα το στρατόπεδο μεταφέρθηκε και πάλι σε μία ασφαλή θέση, αλλά, ο ιστορικός είναι σαφής, χωρίς να απομακρυνθούν από τον ποταμό και από την προ-

---

106. Βλ. Τίτος Λίβιος, 42, 65, 1. Ο Br. Helly περιέγραψε αλλού τη συνέχεια αυτών των επιχειρήσεων και το τέλος της εκστρατείας.

107. Βλ. Τίτος Λίβιος, 42, 61, 6.

στασία που τους παρείχε.[108] Σε όλες, λοιπόν, τις επιχειρήσεις το ποτάμι κατέχει σπουδαία θέση. Είναι απαραίτητο να λάβουμε υπόψη μας και να εντοπίσουμε, με όση ακρίβεια γίνεται, το τμήμα του Πηνειού όπου διεξήχθησαν όλες αυτές οι ενέργειες.

Όπως το είπαμε, δεν υπάρχει περίπτωση να πρόκειται για το τμήμα του Πηνειού που βρίσκεται προς τα δυτικά της Λάρισας, όπως εκτιμούν όλοι οι ιστορικοί. Ούτε μπορούμε να τοποθετήσουμε το θέατρο των επιχειρήσεων βορείως της Λάρισας. Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι από τη Λάρισα ο Πηνειός αλλάζει κατεύθυνση, για να τραβήξει ίσια προς το Βορά και προς τα στενά της Ροδιάς. Εάν υποθέσουμε ότι το πρώτο ρωμαϊκό στρατόπεδο βρισκόταν σ' αυτήν την περιοχή του ποταμού, στη δεξιά όχθη του, αυτό δεν συμφωνεί με τον εντοπισμό του στην αριστερή όχθη. Τα ίδια κριτικά επιχειρήματα με αυτά που εκθέσαμε παραπάνω, σε αντίθεση με τις «κλασικές» εκδοχές των ιστορικών, έχουν ακόμα αξία στη μία ή στην άλλη από τις δύο αυτές εκδοχές.

Εάν υποθέσουμε ότι οι Ρωμαίοι στρατοπέδευσαν βορείως της Λάρισας και στην αριστερή όχθη του Πηνειού, κάπου στην περιοχή τής Άργισσας, τότε διάβηκαν τον Πηνειό αλλά δεν είχαν υπό τον έλεγχό τους τη Λάρισα. Αν θελήσουμε να τοποθετήσουμε το ρωμαϊκό στρατόπεδο βορειότερα, στην ίδια αριστερή όχθη, τότε ο ποταμός θα παρεμβαλλόταν ανάμεσα στους Ρωμαίους, οι οποίοι βρίσκονταν στα βορειοδυτικά της Λάρισας, και στους Μακεδόνες που βρίσκονταν στο Συκούριο. Το κείμενο του Τίτου Λιβίου αποκλείει ρητά αυτή τη θέση. Εάν, όμως, τους αφήσουμε στη δεξιά όχθη, όχι μόνο δεν χρειαζόταν να διαβούν τον Πηνειό, του οποίου απλώς ακολουθούσαν τις όχθες, προσεγγίζοντάς τες ερχόμενοι από την Κραννώνα, αλλά ακόμα δεν είχαν λάβει καλές θέσεις που θα τους επέτρεπαν να προστατεύσουν τη Λάρισα από έναν εχθρό ερχόμενο από τα ανατολικά ή τα βορειοανατολικά. Έτσι τους περιχαρακώνουμε ασφαλώς σε ένα αδιέξοδο γύρω από την ταράτσα της Γυρτώνης, μία περιοχή η οποία, σύμφωνα με τους σύγχρονους, ταυτίζεται με τη Νεσσωνίδα.

Επιπλέον δεν είναι εξακριβωμένο ότι αυτή η ζώνη, η οποία βρίσκεται κάτω από την ταράτσα της Γυρτώνης, ήταν η δεξιά όχθη του Πηνειού. Σήμερα, φυσικά, είναι η δεξιά όχθη του, αλλά έχουμε πολλούς λόγους να πιστεύουμε ότι ο αρχαίος ποταμός ακολουθούσε μία κοίτη που βρισκόταν ανατολικότερα από τη σημερινή και, πιθανώς, να εκτεινόταν κατά μήκος της ταράτσας. Εκεί ήταν τα γεωγραφικά όρια της αρχαίας πόλης Κονδαία.[109] Κάτω από αυτές τις συνθήκες, εάν υποθέσουμε ότι οι Ρωμαίοι στρατοπέδευσαν βορείως της Λάρισας, κάπου στην πεδιάδα ανάμεσα στη Λάρισα και στη Γυρτώνη, οδηγώντας εκεί τον στρατό τους για να τον παρατάξουν δυτικά του ποταμού, στην αριστερή όχθη, κάτι που έρχεται φανερά σε αντίθεση με την πληροφορία του Τίτου Λιβίου, σύμφωνα με την οποία οι Ρωμαίοι, αφού προσπέρασαν τη Λάρισα, στρατοπέδευσαν *super Peneum amnem* (πέρα από τον Πηνειό). Όλες οι πληροφορίες που μας παρέχουν οι ιστορικοί και, ιδιαιτέρως, η περιοχή όπου τοποθετούν το στρατόπεδο πέρα από τη Λάρισα και την Τρίπολη, μας οδηγούν αντίθετα στο να τοποθετήσουμε τις επιχειρήσεις στα ανατολικά και βορειοανατολικά αυτών των δύο πόλεων.

---

108. Βλ. Τίτος Λίβιος, 42, 62, 1: «*Romani non abscedentes ab ripa Penei transtulerum in locum tutiorem castra*».

109. Βλ. Br. Helly, 1993.

Στην περιοχή αυτή, στην ανατολική ταράτσα, της οποίας το κέντρο βρίσκεται στον Πλατύκαμπο, μία μόνο θέση ανταποκρίνεται, χωρίς καμία αμφιβολία, στην ανάγκη να προστατέψει κάποιος τη Λάρισα, αποκλείοντας κάθε προσέγγιση σ' αυτήν από τα ανατολικά ή τα βορειοανατολικά. Ανταποκρίνεται, επίσης, και σε μία άλλη ανάγκη· το κείμενο μας πληροφορεί ότι οι Ρωμαίοι, αφού ηττήθησαν στη μάχη και πέρασαν ξανά τον Πηνειό, μπόρεσαν να πραγματοποιήσουν, από αυτό το τρίτο στρατόπεδό τους, τον θερισμό των γύρω περιοχών: «*Romanos circa ex agris demessum frumentum convehere*».[110]

Η γεωγραφική αυτή περιοχή δεν μπορεί να είναι η περιοχή της Άργισσας ούτε του Μοψίου (πόλεις που βρίσκονταν στην αριστερή όχθη του σημερινού Πηνειού), η μία επειδή βρισκόταν ακριβώς στα δυτικά της Λάρισας, για την οποία ο Τίτος Λίβιος δεν κάνει καμία αναφορά, και η άλλη επειδή βρισκόταν υπό τον έλεγχο του Περσέα. Δεν μπορεί, επίσης, να είναι η περιοχή της Κραννώνας ούτε της Φάλαννας, επειδή χρησιμοποιήθηκαν λίγο αργότερα, σύμφωνα με την αφήγηση του ιστορικού.[111] Πρέπει να δεχθούμε ότι πρόκειται αποκλειστικά για την περιοχή της Λάρισας, και πιο συγκεκριμένα για το τμήμα αυτής της περιοχής, το οποίο δεν μπόρεσε να καταλάβει ο Περσέας, όπως θα δούμε λίγο παρακάτω. Με όλα αυτά παραμένουμε στα γεωγραφικά όρια της λαρισαϊκής περιοχής, όπως έχουν προσδιορισθεί αλλού.[112]

Χωρίς δυσκολία, επίσης, αποκαθιστούμε τη συνέχεια των επιχειρήσεων και τις διαδοχικές μετακινήσεις του στρατού, τις οποίες πραγματοποιούσε ο Περσέας, με ορμητήριο το Συκούριο, το οποίο πρέπει να ταυτίσουμε με την αρχαία θέση των Νερομύλων της Αγιάς, όπως προαναφέραμε, μέχρι το Μόψιο, τη θεσσαλική πόλη που βρισκόταν στα στενά της Ροδιάς. Το κεντρικό σημείο της σύγκρουσης, η λεγόμενη μάχη του Καλλινίκου,[113] βρίσκεται ακριβώς στο στενό της Χασάμπαλης, βορειοανατολικά της Λάρισας (βλ. εικ. 2β). Τη δίοδο αυτή, εάν προσέξουμε καλά το κείμενο, πρέπει να διέρρεε ένας ποταμός, ο Πηνειός, η παρουσία του οποίου σ' αυτήν την περιοχή, άλλοτε ήταν μία προστασία και άλλοτε ένα εμπόδιο για το καθένα από τα δύο στρατεύματα. Σήμερα διαρρέει την περιοχή ένα μόνο ρέμα, το οποίο ενώνει τη λεκάνη του Πηνειού με τη θεσσαλική λεκάνη, με κατεύθυνση νοτιοανατολική. Είναι το Ασμάκι, το οποίο τον τελευταίο αιώνα συγκέντρωνε τα πλεονάζοντα νερά του Πηνειού και τα εξέτρεπε στην Βοιβηίδα (Κάρλα).

---

110. Βλ. Τίτος Λίβιος, 42, 64, 1. Το ημερολόγιο συμπίπτει με αυτό το οποίο γνωρίζουμε για την περίοδο συγκομιδής στην περιοχή. Βλ. παραπάνω τη σημείωση 71.

111. Βλ. Τίτος Λίβιος, 42, 64, 7 (μετακίνηση των Ρωμαίων προς την Κραννώνα) και 65, 1 (στρατόπεδο στο έδαφος της Φάλαννας).

112. Βλ. Br. Helly, Le territoire de Larissa: extension, limites organisation, *Ktéma,* 1987, 213-234.

113. Το πεδίο της μάχης περιορίζεται στα νότια από το Ασμάκι και στα βόρεια από το λόφο Πάτωμα, όπως το έδειξε αλλού ο Br. Helly, παρουσιάζοντας τη διεξαγωγή της μάχης. Το Πάτωμα είναι το ύψωμα που αναδύεται, πολλές εκατοντάδες μέτρα πάνω από την πεδιάδα, και πρέπει να ονομαζόταν στην Αρχαιότητα Καλλίκυνος και όχι Καλλίνικος. Το τοπωνύμιο βασίζεται στην παρουσία των έντονων αναγλύφων σε μία περιοχή μονότονα επίπεδη (πεδιάδα, θάλασσα), με τις Κυνός Κεφαλές που είναι γνωστές σε ολόκληρο τον αρχαίο ελληνικό κόσμο.

Πρέπει, λοιπόν, να υποθέσουμε ένα λάθος του Τίτου Λιβίου ή της πηγής του, του Πολυβίου, όταν το χρησιμοποιεί για να προσδιορίσει το ρέμα αυτό ως Peneus; Μπορούμε να διαπιστώσουμε, ωστόσο, ότι ο συγγραφέας χρησιμοποίησε αυτήν την ονομασία χωρίς δισταγμό και πολλές φορές ασυνάρτητα. Πράγματι, το όνομα αυτό θα μπορούσε να είναι το ίδιο το οποίο οι Αρχαίοι, ή μερικοί από αυτούς, χρησιμοποίησαν κατά καιρούς για να προσδιορίσουν ένα ποτάμι, που αντιστοιχεί στον Άμυρο του Απολλωνίου, και του οποίου η κοίτη πρέπει να ακολουθούσε αυτήν, περίπου, την πορεία την οποία γνωρίζουμε σήμερα με το όνομα αποστραγγιστήρας του Ασμακίου.

BR. HELLY - J.-P. BRAVARD - R. CAPUTO

Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΚΗ ΠΕΔΙΑΔΑ

ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΤΟΠΙΩΝ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΧΩΜΑΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

Μετάφραση από τα γαλλικά
ΚΩΣΤΑΣ ΣΑΜΑΡΑΣ

3ο

γ) Ο Πηνειός στην ανατολική πεδιάδα κατά τον Προκόπιο (6ος αι. μ. Χ)

Μία ακόμη μαρτυρία του Ασμακίου βρίσκουμε στον Προκόπιο, πολλούς αιώνες μετά τη μαρτυρία του Πολυβίου και του Τίτου Λιβίου, όταν ο ιστορικός αυτός του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, στα τέλη του 6ου αι. μ.Χ., περιγράφει τον ρου του Πηνειού:

"Ἀλλ' ἐπεί ἐς Θεσσαλίαν ἀφίγμεθα, φέρε δή, τῷ λόγῳ ἐπί τε τό ὄρος τό Πήλιον καί Πηνειόν ποταμόν ἴωμεν. ῥεῖ μέν ἐξ ὄρους τοῦ Πηλίου πράῳ τῷ ῥείθρῳ ὁ Πηνειός, ὡράϊσται δέ αὐτῷ περιρρεομένη πόλις ἡ Λάρισσα, τῆς Φθίας ἐνταῦθα οὐκέτι οὔσης, τοῦτο δή τοῦ μακροῦ χρόνου τό διαπόνημα. φέρεται δέ ὁ ποταμός οὗτος εὖ μάλα προσηνῶς ἄχρι ἐς θάλασσαν. εὔφορός τε οὖν ἐστιν ἡ χώρα καρπῶν παντοδαπῶν καί ποτίμοις ὕδασι κατακορής ἄγαν(...)".[1]

Το χωρίο αυτό του Προκοπίου ηχεί αληθινό και δεν πρόκειται για φανταστική αναπαράσταση του τοπίου. Μπορούμε να σκεφθούμε ότι το ποτάμι το οποίο ο Προκόπιος ονομάζει Πηνειό αντιστοιχεί στην πραγματικότητα στο Ασμάκι. Ο Br. Helly, προτείνοντας να ξαναβρούμε την επέκταση του γεωγραφικού χώρου της Λάρισας,[2] έδειξε αλλού ότι το Ασμάκι αποτελούσε, πιθανώς, ένα από τα όριά της στην αρχαία εποχή. Η ανάλυση που έγινε στο χωρίο του Τίτου Λιβίου, σε ό,τι αφορά τον πόλεμο του Περσέα, επιβεβαίωσε αυτήν την πρόταση. Η διατύπωση του Προκοπίου φαίνεται πως συμφωνεί με τη θέση αυτή (βλ. εικ. 9).

Ο Προκόπιος περιέγραψε, επίσης, μία θεσσαλική λίμνη που ονομαζόταν Καστοριά, όπως μας λέει, κοντά στην οποία βρισκόταν η ερειπωμένη πόλη Διοκλητιανούπολη, την οποία επανέκτησε σε κάποιο ύψωμα περιτριγυρισμένο από νερά, όπως μία χερσόνησος.[3] Οι σύγχρονοι ιστορικοί, παρασύρθηκαν από το όνομα Καστοριά και μετέφεραν τη μαρτυρία του Προκοπίου στην Άνω Μακεδονία, όπου η ύπαρξη μιας λίμνης και μιας πόλης με το όνομα Καστοριά είναι σαφώς γνωστή από τον Μεσαίωνα. Φαίνεται,

---

1. Βλ. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, Δ, 3, 6-8: "Επειδή έφθασα στη Θεσσαλία, ας προχωρήσω προς το όρος Πήλιο και τον ποταμό Πηνειό. Ο Πηνείος κυλάει τα ήρεμα νερά του δίπλα στο Πήλιο. Με τα νερά του Πηνειού, ομορφαίνει η Λάρισα την οποία περιρρέει, μια και δεν υπάρχει πια η Φθία, επειδή την αφάνισαν οι αιώνες. Ο ποταμός αυτός συνεχίζει πολύ ήρεμος την πορεία του προς τη θάλασσα. Γι' αυτό, λοιπόν, η χώρα είναι εύφορη για όλα τα είδη των καρπών και έχει άφθονα πόσιμα νερά".

2. Βλ. Br. Helly, Le territoire de Larissa: extension, limites organisation, *Ktéma*, 1987, 213-234.

3. Βλ. Προκόπιος, *Περί Κτισμάτων*, Δ, 3, 1-4.

όμως, ότι ο βυζαντινός ιστορικός, στο σημείο αυτό όπως και σε άλλα, υπήρξε θύμα των σύγχρονων λογίων, διότι ή μαρτυρία του συμφωνεί απολύτως με τη θέση που υπάρχει στη νότια περιοχή της θεσσαλικής πεδιάδας όπου βρίσκουμε εύκολα, στους βραχώδεις λόφους της Πέτρας, στη θέση της χερσονήσου που περιγράφει ο Προκόπιος, τα ερείπια μιας σημαντικής οχύρωσης της βυζαντινής εποχής.[4]

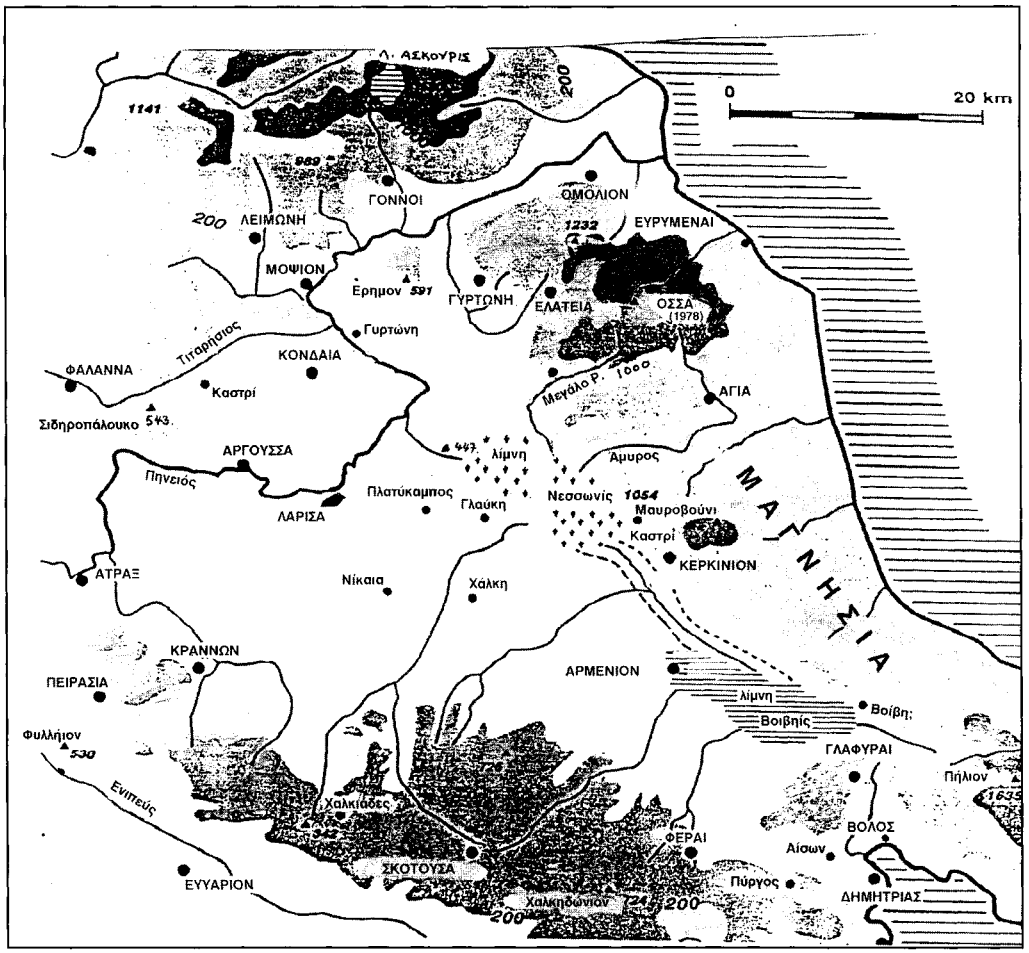

Εικ. 8. Η λίμνη Βοιβηίδα και η Νεσσωνίδα κατά τον 1ο αι. π.Χ.

Τη θέση της θεσσαλικής λίμνης, που ονομάζεται Καστοριά, εάν φυσικά πρόκειται γι' αυτήν, όπως την περιγράφει ο Προκόπιος, μπορούμε να την συγκρίνουμε επωφελώς με τις πληροφορίες τις οποίες μας παρέχουν συγγραφείς προγενέστεροι από αυτόν.

4. Ο Br. Helly, σε μία υπό έκδοση μελέτη του, θα παρουσιάσει τους λόγους που τον οδήγησαν να προτείνει τον εντοπισμό της Διοκλητιανούπολης στην Πέτρα της Βοιβηίδας και όχι στην Καστοριά της Δυτ. Μακεδονίας.

Μπορούμε έτσι να διαπιστώσουμε, σύμφωνα με τον Ησίοδο και τον Στράβωνα, τον ποιητή του 8ου αι. π.Χ. και τον γεωγράφο της εποχής του Αυγούστου (16 π.Χ.-65 μ.Χ.) ότι οι μεγαλύτερες σε έκταση πλημμυρισμένες γαίες βρίσκονταν στα βόρεια και είναι η λίμνη Βοιβηίδα η οποία τροφοδοτούσε τον ποταμό Άμυρο ή εκείνη η περιοχή της λίμνης που ονομάζεται στους ελληνιστικούς χρόνους Νεσσωνίδα. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, έτσι ότι η αποξήρανση της λεκάνης, κυρίως στο βόρειο τμήμα, φαίνεται πως είναι ένα φαινόμενο που μαρτυρείται τακτικά στην κλασική, ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή. Στο τμήμα αυτό της πεδιάδας βρίσκεται ένα πεδίο μάχης και οδικές αρτηρίες, οι οποίες διασταυρώνονται οι μεν με τις δε, όπως διαπιστώνεται από τα λατρευτικά ή από τα στρατιωτικά δρομολόγια.[5] Διαπιστώνουμε ακόμα ότι στην ίδια αυτή περιοχή της θεσσαλικής λεκάνης, ο ρους του Ασμακίου, που ονομάζεται Άμυρος ή Πηνειός αν θέλουμε, φαίνεται πως εντοπίσθηκε πολλές φορές μέχρι την εποχή του Προκοπίου, ενώ, σύμφωνα με αυτόν καθώς επίσης και με τον Στράβωνα, τα νερά φαίνεται πως συσσωρεύονταν όλο και περισσότερο στο νότιο τμήμα της λεκάνης. Όλες μαζί αυτές οι αρχαίες μαρτυρίες συμβάλλουν σε μία σαφή αναπαράσταση του τοπίου.

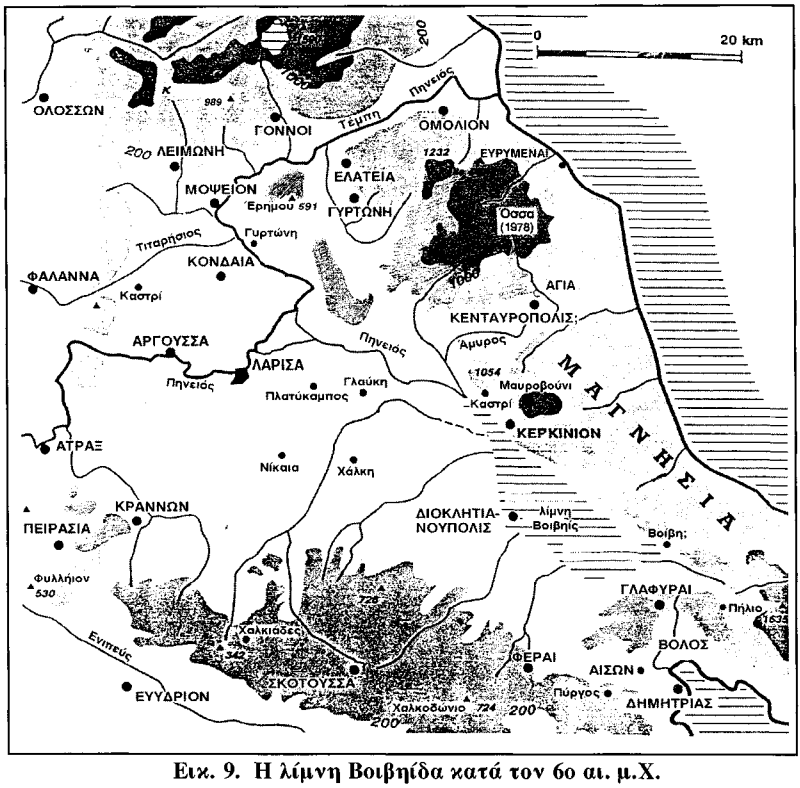

Εικ. 9. Η λίμνη Βοιβηίδα κατά τον 6ο αι. μ.Χ.

5. Στην αφήγησή του ο Τίτος Λίβιος (42, 57, 10) σημειώνει ότι ο μακεδονικός στρατός έπρεπε να διανύσει μία απόσταση χωρίς να συναντήσει νερό, βαδίζοντας μέσα σε υπερβολική σκόνη. Η περιγραφή αυτή εξηγείται εάν ακολουθήσουμε τους εντοπισμούς που προτείνουμε, διασχίζοντας τη λεκάνη του Λιβαδίου.

Ωστόσο, είμαστε αναγκασμένοι να τις κατατάξουμε σε δύο ευδιάκριτες κατηγορίες. Διακρίνουμε, πράγματι, μία κατηγορία μαρτυριών οι οποίες αναφέρονται στα λιμνάζοντα νερά της Βοιβηίδας και της Νεσσωνίδας. Οι μαρτυρίες αυτές μας παρέχουν διάφορες περιγραφές οι οποίες ταυτίζονται, προφανώς, με τις επιτόπιες παρατηρήσεις που έκαναν εδώ και δύο αιώνες οι περιηγητές και οι αρχαιολόγοι. Μία άλλη κατηγορία μαρτυριών, στην οποία δεν δόθηκε, μέχρι σήμερα, ιδιαίτερη σημασία, επικεντρώνει την προσοχή μας στη βορειοανατολική περιοχή της λαρισινής πεδιάδας και στο ποτάμι το οποίο γνωρίζουμε σήμερα με το όνομα Ασμάκι.

Η ερμηνεία την οποία μπορούμε να δώσουμε, ακόμα κι αν δεν μας επιτρέπει να φωτίσουμε όλα τα σκοτεινά σημεία, μας βοηθάει να μην κάνουμε παρανοήσεις ή παραδοξολογίες, τις οποίες προσπάθησαν να αποφύγουν οι ερευνητές, χωρίς ωστόσο, μέχρι σήμερα, να το κατορθώσουν. Φυσικά, η παρουσίαση αυτή ενός ποταμού, ο οποίος θα έρεε από το ανατολικό τμήμα της θεσσαλικής λεκάνης στον Πηνειό, δεν μας ικανοποιεί διότι δεν ανταποκρίνεται καθόλου στα τοπία που βλέπουμε σήμερα ή σ' αυτά που μπορούμε να αναπαραστήσουμε στο πρόσφατο παρελθόν.

2.4. Σύγχρονες μαρτυρίες - Οι περιηγητές

Οι περιηγητές του 18ου και 19ου αιώνα αρέσκονταν στην περιγραφή της ανατολικής πεδιάδας και της Κάρλας (Βοιβηίδας) που καταλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος της. Να μία σύντομη παρουσίαση την οποία μας έδωσε ο γερμανός αρχαιολόγος A. Philippson, σπουδαίος μελετητής των τοπίων της σύγχρονης Θεσσαλίας:

"Λόγω της κλίσης της θεσσαλικής πεδιάδας προς τα νοτιοδυτικά, κανένας ποταμός δεν μπορεί να κυλήσει προς τον Πηνειό και από κει προς τη θάλασσα. Αντίθετα, έξι χιλιόμετρα από τον Πηνειό, προς την κατεύθυνση που ρέει, εξέρχεται ένας μικρός βραχίονας στην αρχή και μετά φαρδύτερος και με άφθονα νερά, το Ασμάκι,[6] το οποίο είναι, ασφαλώς, δημιούργημα της φύσης, αλλά διευθυνόμενο από ανθρώπινο χέρι. Η Κάρλα (Βοιβηίδα) κρατάει νερό ακόμα και το καλοκαίρι, αλλά πρόκειται για ένα κιτρινοπράσινο έλος χωρίς καμία ομορφιά, με μικρή μόνο έκταση ελεύθερων νερών. Ένα πλούσιο στρώμα από χαμηλά υδροχαρή φυτά σκεπάζει το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας. Σύμφωνα με το χάρτη έχει μήκος (ΒΔ-ΝΑ) 14 χλμ. και μέγιστο πλάτος (ΝΑ) 8 χλμ. Το βάθος της είναι μικρό αλλά δεν είναι παντού γνωστό. Ο Fr. Stählin υπέθεσε ότι το μέγιστο βάθος είναι 6 μ. Δεν γνωρίζουμε εάν υπάρχουν καταβόθρες ή κάποια επανεμφάνιση υπόγειου ποταμού που θα μπορούσαν να διοχετεύσουν τα νερά προς την ακτή.[7]

Ήδη όμως, πριν από τον Philippson, οι λόγιοι περιηγητές του τέλους του 18ου αι. σημείωσαν την ύπαρξη της Κάρλας. Δίνουμε την περιγραφή που έκανε ο J.L. Bartholdy το 1803-1804:[8]

"Ταξιδέψαμε δύο λεύγες (11,113 χλμ) κατά μήκος μιας άχαρης κοιλάδας χωρίς καμία ομορφιά και αφού περάσαμε ένα χαμηλό βουνό φτάσαμε, επιτέλους, στην πεδιάδα

---

6. Ασμάκι < τουρ. asmak· ξεπερνώ, υπερπηδώ, περνώ, υπερβαίνω, υπερακοντίζω. Βλ. Faruk Tuncay - Λεωνίδας Καρατζάς, *Τουρκοελληνικό Λεξικό*, Αθήνα 2000, 47.

7. Βλ. A. Philippson, 1930, 119.

8. Βλ. J. L. Bartholdy, *Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804*, Paris 1807, τ. 2, 196-206.

της Λάρισας, το μήκος της οποίας είναι 12 λεύγες (66,679 χλμ.). Καθώς οδοιπορούσαμε μέρες σε ορεινές περιοχές ή τουλάχιστο σε δύσβατα εδάφη, αυτή η εκτεταμένη και εύφορη πεδιάδα μου έκανε πολύ ευχάριστη εντύπωση. Στην πραγματικότητα, η συγκομιδή των ωραίων αυτών χωραφιών είχε ήδη τελειώσει (είμαστε στις 24 Αυγούστου) και υπήρχαν μόνο τα πεπόνια που άπλωναν ολόγυρα τον πλούτο των καρπών τους. Βλέπαμε, όμως, εδώ κι εκεί, σκιερά χωριουδάκια, κάτω από φουντωτά αλσύλλια, θέαμα σπάνιο στην Ανατολή, διότι θυμίζει πιο προηγμένες χώρες. Άλλωστε, εδώ για πρώτη φορά είδα κάρα των χωρικών που τα τραβούσαν με το αργό τους βήμα γιγαντόσωμα βουβάλια(...). Η εκτεταμένη πεδιάδα, στην οποία βρισκόμαστε, είναι αναμφίβολα το Δώτιο Πεδίο του Στράβωνα (...). Δεξιά μας, σε μικρή απόσταση, διακρίναμε τη λίμνη που χρωματιζόταν από τις ηλιαχτίδες του ηλιοβασιλέματος, καθώς και αγροικίες και οικισμούς στη θέση όπου άλλοτε βρίσκονταν οι Φερές(...). Συναντήσαμε πολλά τουρκικά κοιμητήρια, αλλά κανένα ίχνος οικισμών στους οποίους θα μπορούσαν να ανήκουν. Αγνοώ εάν ο πληθυσμός της Θεσσαλίας υπέφερε στο σύνολό του από τους Τούρκους ή αν αυτοί αποτραβήχτηκαν μόνο στις πόλεις. Στα κοιμητήρια αυτά βρήκαμε πολλά μέρη αρχαίων κιόνων, οι οποίοι είναι συχνά στολισμένοι με άκανθες και άλλα φύλλα, καθώς και επιτύμβιες στήλες (...). [Μετά από 6 λεύγες (33.339,6 χλμ) από το Βόλο, ο περιηγητής και οι σύντροφοί του έκαναν στάση στο χάνι του χωριού Glari (οπωσδήποτε Gerli - Αρμένιο)]. Αργά το βράδι ακούσαμε ένα μεγάλο ποδοβολητό αλόγων. Ήταν φρουροί του χωριού οι οποίοι έφεραν ένα κοπάδι προβάτων που κατέσχησαν διότι βοσκούσε στα κτήματά τους.

Στις 29 Αυγούστου, τα χαράματα, αναχωρήσαμε για τη Λάρισα από την οποία απείχαμε έξι λεύγες. Μας πλησίασαν και μας χαιρέτησαν πολλοί Έλληνες, οι οποίοι γίνονται πιο φιλόφρονες και ευγενικοί όσο απομακρυνόμαστε από τις ακτές. Από τις δύο πλευρές του δρόμου και συχνά στη μέση των χωραφιών, υπήρχε ένας μεγάλος αριθμός ταφικών εξάρσεων που εξαιτίας των συχνών μαχών και αψιμαχιών, των οποίων η χώρα αυτή ήταν το θέατρο, τους ανάγκαζε να κάνουν μεγάλα κοινοτάφια.[9] Σε πολλές από αυτές τις ταφικές εξάρσεις υπήρχαν καλύβες (παρατηρητήρια) κατασκευασμένες από κλωνάρια δέντρων, πάνω στις οποίες ξεκουράζονταν όσοι ήταν επιφορτισμένοι με τη φύλαξη των αγρών και των αμπελιών και οι οποίες έδιναν μία παράξενη και πρωτόγονη εικόνα στο τοπίο.[10]

Αναρίθμητα κοπάδια προβάτων έβοσκαν στα ήδη θερισμένα χωράφια. Όλα, σχεδόν, είχαν μαύρο μαλλί, πράγμα που ερχόταν σε αντίθεση με τα ασπρουδερά εδάφη. Τα κοπάδια αυτά ο γενίτσαρος της συνοδείας μας τα παρομοίωσε με μαύρα γράμματα πάνω σε ένα άσπρο χαλί (...). Τα βουβάλια και τα βόδια που συναντήσαμε, κυρίως τα πρώτα, ήταν αρκετά εύσωμα και φαίνονταν πολύ δυνατά".

Ένας άλλος διάσημος ταξιδιώτης, ο Fr. Pouqueville, άφησε επίσης μία περιγραφή του βόρειου τμήματος της λαρισινής λεκάνης στο έργο του *Voyage de la Grèce:*[11]

---

9. Χωρίς αμφιβολία, πρόκειται όχι για τύμβους αλλά για μαγούλες, κυρίως αυτές του Ομορφοχωρίου, του Μελισσοχωρίου κ.τ.λ. και όχι για τους λόφους της Χασάμπαλης.

10. Οι καλύβες αυτές στα υψώματα ονομάζονται δραγασιές *(δραγασίαι)* από τους χωρικούς. Υπήρχαν ήδη και στην Αρχαιότητα, όπως το διαπιστώνουμε από το ρήγμα *δραγατεύειν*, το οποίο αναφέρεται σε επιγραφή των Γόννων που σχολίασε ο Br. Helly (*Gonnoi*, 1973, τ.2, 104).

11. Βλ. Fr. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, Paris 1835, 367.

Εξερχόμενος από τη Λάρισα προς τα Τέμπη "ο Πηνειός αλλάζει ξαφνικά κατεύθυνση προς το Βορά για να εισέλθει στα Τέμπη. Τον χάνουμε από τα μάτια μας για πέντε μίλια και αφού παρακάμψει μερικές επιτύμβιες εξάρσεις[12] φθάνει στη λίμνη Νεζερός,[13] η οποία είναι ο Νέσσωνας της Θεσσαλίας. Το τέλμα αυτό διασχίζεται από έναν δρόμο με πέτρινες τοξωτές καμάρες και καθώς η συσσώρευση αυτών των νερών προέρχεται από την ανύψωση της στάθμης του Πηνειού, συμβαίνει συχνά να το καλλιεργούν ολόκληρο τις λιγότερο βροχερές χρονιές".

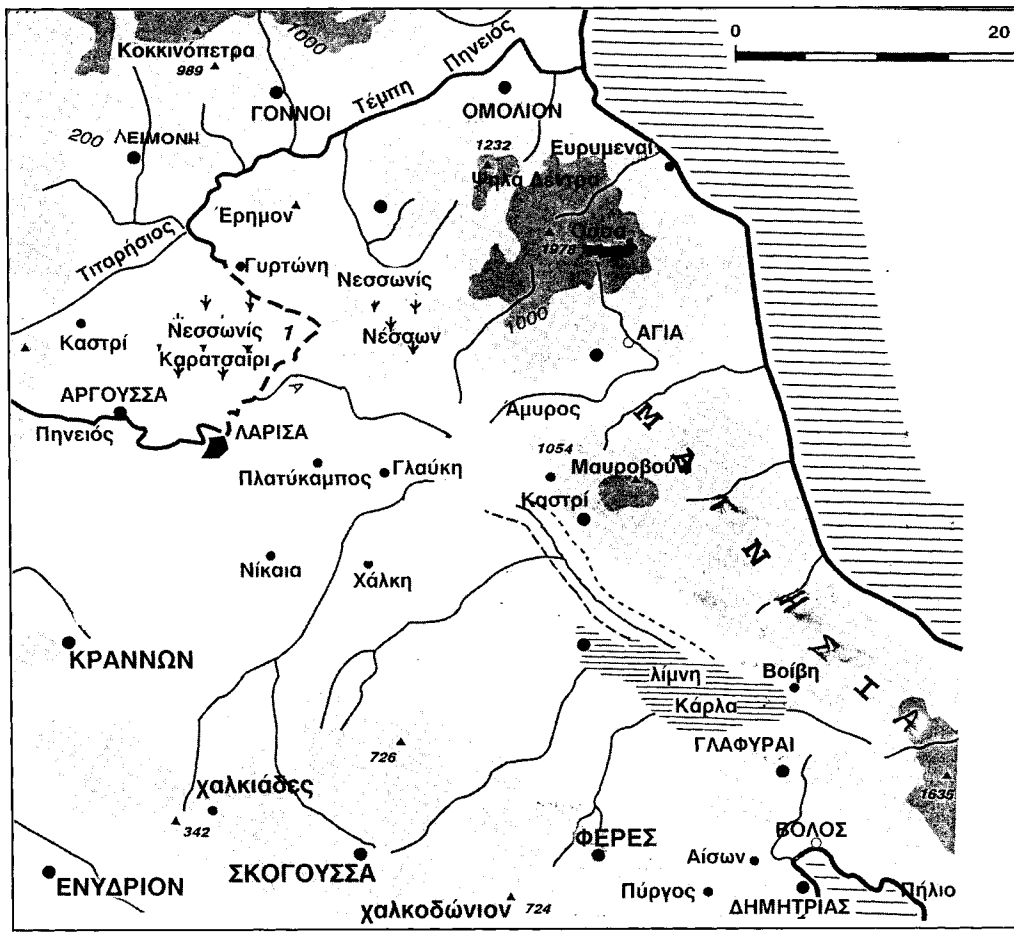

Εικ. 10. Επεξηγηματικός χάρτης των σύγχρονων μαρτυριών.

12. Πρόκειται, πράγματι, για τις διάσπαρτες στην πεδιάδα μαγούλες.

13. Η λίμνη Νεζερός (Καλλιπεύκη) ήταν ψηλά στον Όλυμπο και επομένως ο Πηνειός δεν μπορούσε να ανέβει εκεί ψηλά. Είναι προφανές ότι ο Fr. Pouqueville συγχέει, στο σημείο αυτό, τα πράγματα. Μια και αναφέρει τον Νέσσωνα, δηλαδή την Νεσσωνίδα, πρόκειται για το έλος Καρατσαΐρι.

Ο Fr. Pouqueville κάνει λόγο εδώ για το έλος Καρατσαΐρι ή Νεσσωνίδα των σύγχρονων, το οποίο βρισκόταν βορείως της Λάρισας, στο δρόμο προς τα Τέμπη (βλ. εικ. 10). Ο ίδιος συγγραφέας περιγράφει, επίσης, μερικές σελίδες παρακάτω, τον δρόμο που τον οδήγησε από τη Λάρισα στην Αγιά, δρόμος που είναι, λίγο-πολύ, ο ίδιος τον οποίο ακολούθησε ο ρωμαϊκός στρατός, το καλοκαίρι του 171 π.Χ.

"Οδοιπορώντας από τη Λάρισα προς τα ανατολικά, περάσαμε το ποτάμι της Ρέτσιανης,[14] το οποίο εκβάλλει στο έλος του Νεζερού,[15] και μετά από πορεία μιας ώρας στην πεδιάδα φθάσαμε στο χωριό Capgilar,[16] όπου κατοικούν 30 ελληνικές οικογένειες που επιδίδονται στην καλλιέργεια της γης, τα προϊόντα της οποίας είναι πλούσια και ποικίλα. Μία λεύγα (5,556 χλμ.) νοτιοδυτικά, σε απόσταση έξι μιλίων από τη Λάρισα, συναντήσαμε το Sarinichi,[17] χωριό 40 οικογενιών , από τις οποίες το ένα τέταρτο είναι μουσουλμάνοι. Κατόπιν χάσαμε από τα μάτια μας τον δρόμο που οδηγεί στο Βόλο για να εισέλθουμε ανάμεσα στους κυματοειδείς λόφους της Μαγνησίας. Σε λίγο αφήσαμε στα αριστερά μας το Sardilar,[18] χωριό 30 οικογενειών, περιτριγυρισμένο από πολλές αγροικίες που ανήκουν στους μπέηδες της Λάρισας. Από το χωριό αυτό, το οποίο απέχει μία λεύγα (5,556 χλμ) από το Καπατσιλάρ,[19] πεζοπορώντας μία ώρα προς τα ανατολικά περάσαμε από το Τοπουζλάρ,[20] τελευταίο χωριουδάκι που υπάγεται στη Γενιτζέ Φενέρ.[21] Μετά από λίγο διατρέξαμε λόφους φυτεμένους με μουριές και σε απόσταση μιας λεύγας και ενός τετάρτου (6,946 χλμ) αφήσαμε στα αριστερά μας το τουρκοχώρι Alicouli,[22] ο τεκές του οποίου είναι ο πλουσιότερος της Θεσσαλίας, κέντρο του μοναστικού τάγματος των Μπεκτασήδων, μιας αίρεσης της οποίας η θρησκευτική πίστη πλησιάζει το δόγμα των Σπινοζιστών (...).[23]

Ένα τέταρτο της λεύγας (1,389 χλμ) νοτιοανατολικά του χωριού Alicouli περάσαμε τη Réjani,[24] ελληνική κωμόπολη από την οποία διέρχεται ένα ποτάμι το οποίο εκβάλλει στον Πηνειό και το οποίο πιστεύουμε ότι είναι ο αρχαίος Ονόχωνος[25] ή Όρκος[26]. Ύστερα από δύο μίλια φθάσαμε στην Αγιά".

Την πρώτη δεκαετία του 19ου αι. ο W. M. Leake διαπίστωσε την πτώση της στάθ-

---

14. Ρέτσιανη· το σημερινό Μεταξοχώρι της Αγιάς.

15. Πρέπει να αναγνωρίσουμε εδώ τον Άμυρο, αφού η Ρέτσιανη (Μεταξοχώρι) είναι οικισμός της λεκάνης της Αγιάς. Ο Fr. Pouqueville εξέφρασε, λοιπόν, εδώ καθαρά την άποψη ότι ο Άμυρος συναντάει τη λεκάνη της Γυρτώνης (Καρατσαΐρι) μέσω του Ασμακίου.

16. Capgilar· Καπατσιλάρ, διαλυμένος οικισμός μεταξύ της Νίκαιας και της Χάλκης.

17. Sarinichi· Σαρίμισι, ο σημερινός Πρόδρομος της Λάρισας.

18. Sardilar· Σαρτζιλάρ, η σημερινή Γλαύκη της Λάρισας.

19. Βλ. τη σημείωση 16.

20. Τοπουζλάρ· ο σημερινός Πλατύκαμπος της Λάρισας.

21. Γενιτζέ Φενέρ· η Γενιτζέ του Φαναρίου, δηλαδή η Αγιά.

22. Alicouli· με βάση την περιγραφή του δεν μπορούμε να ταυτίσουμε αυτόν τον οικισμό. Να είναι άραγε το Τουρκοχώρι - Νερόμυλοι της Αγιάς;

23. Σπινοζιστές· οπαδοί του φιλοσόφου Σπινόζα, του κύριου εκπροσώπου του προκαντιανού ορθολογισμού.

24. Réjani· Ρέτσιανη, το σημερινό Μεταξοχώρι της Αγιάς.

25. Ο Ονόχωνος ήταν ποτάμι της περιοχής των Σοφάδων και όχι της Αγιάς.

26. Όρκος· ο Τιταρήσιος.

μης των νερών. Η Κάρλα (Βοιβηίδα) ανέβαζε τη στάθμη των νερών της συνήθως από τις ανοιξιάτικες βροχές, ενώ τον υπόλοιπο χρόνο ήταν στο σύνολό της, σχεδόν, ξερή.[27] Ο W. M. Leake επεσήμανε, επίσης, κατά τη διάρκεια της περιήγησής του, στις 30.12.1806, στο χωριό Δεδέργιανη[28] τα εξής:[29]

"Εδώ υπάρχουν άφθονες πηγές νερού, οι οποίες σχηματίζουν ένα ρέμα που διασχίζει το δρόμο Βελεστίνου - Λάρισας, ανάμεσα στη Μαγούλα και στο Κιλελέρ. Υπάρχει ένα άλλο κεφαλόβρυσο στο Χατζη-Μπαράκ,[30] ένα χωριουδάκι στο βουνό πάνω από το Κιλελέρ. Τα ρέματα αυτά συνδέονται με το Ασμάκι, απέναντι από το Αμπουφακλάρ.[31] Δύο άλλα, τα οποία έρχονται από τη δυτική πλευρά των υψωμάτων, συναντούν το Ασμάκι προς το Καστρί της Αγιάς και την Πλεσιά".[32]

Μία από τις πιο ζωηρές περιγραφές της περιοχής της Βοιβηίδας (Κάρλας) έκανε ο γάλλος αρχαιολόγος Α. Mézières:[33]

"Μολονότι ο Λουκανός,[34] σε μία απαρίθμηση, περισσότερο ποιητική παρά ακριβή, λέει την Βοιβηίδα Ossaea,[35] γνωρίζουμε θετικά από ένα κείμενο του Στράβωνα ότι βρισκόταν κοντά στις Φερές και γειτόνευε με το Πήλιο.[36] Η Κάρλα κατέχει ακριβώς τη θέση που υποδεικνύει ο γεωγράφος και χωρίς αμφιβολία πρόκειται για την Βοιβηίδα. Η πόλη Βοίβη, από την οποία έλαβε το όνομα και της οποίας τα ερείπια βρίσκονται στο ύψωμα των Καναλίων, ήταν γειτονική της Δημητριάδας, αφού οι κάτοικοί της εποίκησαν τη νέα πόλη. Είναι, άλλωστε, μικρότερη και πιο κοντινή στην ακτή της Μαγνησίας από ό,τι η λίμνη ή έλος Νεσσωνίδα με την οποία φαίνεται ότι την συγχέουν, πότε-πότε, οι Αρχαίοι (...).

Η Βοιβηίδα, όπως τη βλέπουμε σήμερα, είναι εξάλλου πιο αξιοπερίεργη, πιο ωραία, πιο ποιητική από τα εκτεταμένα τέλματα της λαρισινής πεδιάδας. Έχει ακτές, κατοίκους, ψαρότοπους, βαθιά και καθαρά νερά, ενώ η Νεσσωνίδα, γεμάτη κοπάδια, συγχέεται από μακριά με τους βοσκότοπους που την περιτριγυρίζουν και δεν δείχνει πουθενά τη διαφανή επιφάνεια μιας λίμνης. Τα νερά της είναι ένας απαίσιος βούρκος που δεν λάμπει καν κάτω από τα χόρτα. Δεν γνωρίζουμε ούτε πού τελειώνει ούτε πού αρχίζει. Την ξεχωρίζεις μόνο τη στιγμή που την διασχίζεις. Ο Στράβωνας τονίζει την διαφορά ανάμεσα στις δύο λίμνες αναφέροντας ότι η Βοιβηίδα ήταν πάντοτε όπως τη βλέπουμε σήμερα, ενώ η Νεσσωνίδα, πιθανότατα, πότε ήταν γεμάτη και πότε άδεια".[37]

---

27. Βλ. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, London 1835, τ.4, 420-421.

28. Δεδέργιανη· η σημερινή Αγναντερή της Λάρισας.

29. Βλ. W. M. Leake, *ό.π.*, τ. 4, 452 [*Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 36 (1999)113].

30. Χατζημπαράκ (Χατζημπαϊράκι)· τα σημερινά Μύρα της Λάρισας.

31. Αμπουφακλάρ (Αληφακλάρ)· το σημερινό Καλαμάκι της Αγιάς.

32. Πλεσιά (Πλασιά)· το σημερινό Νεοχώρι της Αγιάς.

33. Βλ. Al. Mézières, *Mémoire sur le Pélion et l' Ossa*, Paris 1853.

34. Βλ. Λουκιανός, *Farsalia*, VII, 176.

35. Το επίθετο αυτό μπορούμε, ωστόσο, να το ερμηνεύσουμε ως μαρτυρία ότι η λίμνη, από μερικούς συγγραφείς, θωρούνταν ακόμα κοντινή της Όσσας, ότι δηλαδή βρισκόταν στο βόρειο τμήμα της πεδιάδας.

36. Βλ. Στράβωνας, Θ, 5, 15: Η "*Βοιβηΐς λίμνη πλησιάζει μέν ταῖς Φεραῖς, συνάπτει δέ καί τοῖς ἀπολήγουσι τοῦ Πηλίου πέρασι καί τῆς Μαγνησίας*".

37. Βλ. Al. Mézières, *ό.π.*, σ. 47-48 [=*Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 38 (2000) 40-41].

Οι παρατηρήσεις αυτές πέρασαν στα βιβλία της ιστορικής γεωγραφίας και της ιστορίας. Έτσι μπορούμε να βρούμε, ήδη σε ένα από τα πρώτα εγχειρίδια της σύγχρονης γεωγραφίας, αφιερωμένο στην Ελλάδα, τη διάκριση ανάμεσα στο Καρατσαΐρι (λεκάνη του Τυρνάβου) και στην Κάρλα (λεκάνη της Αν. Θεσσαλίας· βλ. εικ. 10).

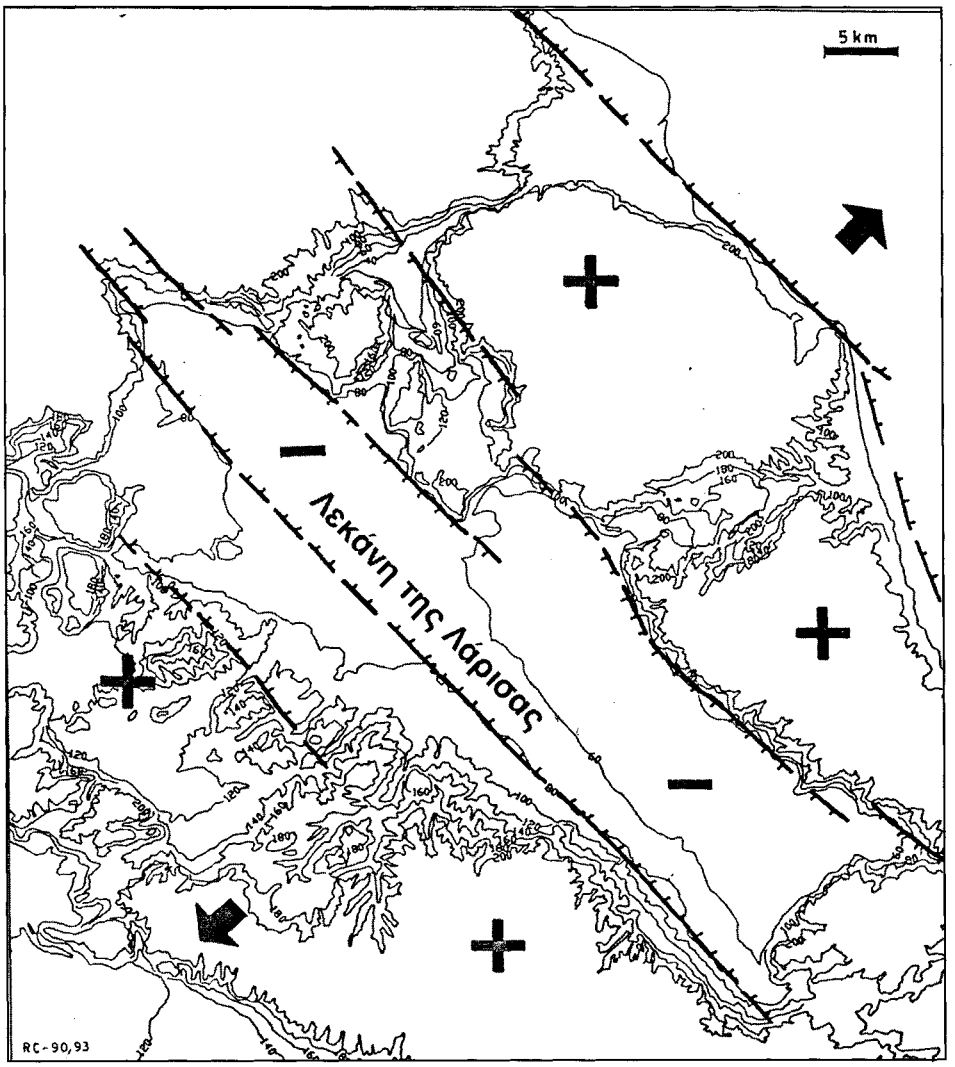

Εικ. 11. Απλοποιημένος μορφολογικός χάρτης της Αν. Θεσσαλίας που δείχνει τα κανονικά ρήγματα τα οποία ενεργοποιήθηκαν κατά την πλειστόκαινο και κατώτερη πλειόκαινο περίοδο, ρήγματα τα οποία προκάλεσαν την ΝΔ/ΝΑ κατεύθυνση της λεκάνης της Λάρισας. Τα σύμβολα + και - δείχνουν τους τομείς που προεξέχουν και εκείνους της καταβύθισης υπό το βάρος των ιζημάτων.

"Η βορειότερη από τις δύο λίμνες, η ονομαζόμενη σήμερα Μαυρόλιμνη ή Καρατσαΐρι στα τουρκικά, είναι η Νεσσωνίς, ενώ η νότια, η σημερινή Κάρλα (από το όνομα ενός οικισμού στη νοτιοανατολική όχθη της λίμνης) είναι η Βοίβη ή Βοιβιάς των Αρχαίων".[38]

Παρουσιάζοντας, παραπάνω, τα αρχαιολογικά δεδομένα, αναφερθήκαμε στην περιγραφή του K.Grundmann για τη μεγάλη λίμνη Κάρλα, της οποίας τη σταθερή ύπαρξη υποθέτει ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους. Με την ευκαιρία αυτή υπογραμμίσαμε ότι η παρουσίαση αυτή δεν ταιριάζει με την διάταξη των εγκαταστάσεων των προϊστορικών και των ιστορικών χρόνων. Οι ίδιες δυσκολίες παρουσιάσθηκαν στην ανάλυση των αρχαίων μαρτυριών. Και οι μεν και οι δε είναι αρκετά ακριβείς για να μας δώσουν μία εικόνα των αρχαίων τοπίων, αλλά η εικόνα αυτή δεν είναι όμοια με εκείνη που μας επιφύλαξαν οι σύγχρονοι ιστορικοί, τόσο όσον αφορά στον εντοπισμό των ζωνών επέκτασης των νερών, όσο και στον ορισμό των διάφορων μαρτυρούμενων τοπωνυμίων γι' αυτήν την περιοχή της Θεσσαλίας, τη Βοίβη, τη Νεσσωνίδα, τον Πηνειό, τον Άμυρο και τον προσδιορισμό αυτών των ονομάτων στη σύγχρονη γεωγραφία. Θέλοντας έτσι να ξεπεράσουμε τη δυσκολία αυτή, επιχειρούμε να επανεξετάσουμε την ανάλυση των γεωμορφολογικών δεδομένων της λαρισινής λεκάνης.

3. ΤΟ ΤΕΚΤΟΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΠΛΕΙΟΚΑΙΝΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΤΕΤΑΡΤΟΓΕΝΟΥΣ

Η κατάσταση των σημερινών γεωμορφολογικών, γεωγραφικών, περιβαλλοντικών και ιστορικών χαρακτηριστικών της λαρισινής λεκάνης απαιτεί να εξετάσουμε, έστω και συνοπτικά, τη γεωδυναμική εξέλιξη της περιοχής αυτής κατά τη διάρκεια των τελευταίων εκατοντάδων χιλιάδων ετών. Μία πρόσφατη μελέτη ανέδειξε τον ρόλο της τεκτονικής δραστηριότητας στις στρατηγικές της χρήσης του εδάφους από τους ανθρώπινους και τους ζωικούς πληθυσμούς της Βορειοδυτικής Ελλάδας, στην παλαιολιθική εποχή.[39] Αυτά τα τοπογραφικά στοιχεία του εδάφους, και διά μέσου αυτών τα μικροκλιματικά, θα προσδιόριζαν τις θέσεις εγκατάστασης, τις τεχνικές του κυνηγιού, προσαρμοσμένες στις ιδιαιτερότητες των τόπων. Στη χρονική κλίμακα του τεταρτογενούς, η τεκτονική δραστηριότητα, διατηρώντας τις διαδικασίες διάβρωσης πάνω στις μικρές οροσειρές και τις συσσωρεύσεις των φερτών υλικών στις τάφρους, δημιούργησε μονίμως τις συνθήκες της γονιμότητας των εδαφών και συνεπώς των φυτικών εκτάσεων και της πανίδας που τις συνοδεύει. Η υπόθεση, σύμφωνα με την οποία η τεκτονική δραστηριότητα έπαιξε σημαντικό ρόλο στη σύσταση του θεσσαλικού χώρου, πρέπει να εξετασθεί με προσοχή.

---

38. Βλ. C. Boursian, *Geographie von Griechenland*, Leipzig, 1862, τ. 1, 62-63.
39. Βλ. G. Bailey et al., 1993.

3.1. Η εξέλιξη στο πλειόκαινο[40] και στο κατώτερο πλειστόκαινο[41]

Από γεωλογική άποψη, η Αν. Θεσσαλία ανήκει στο εσωτερικό τμήμα της ελληνικής ορογενετικής ζώνης. Η δημιουργία της οροσειράς είναι συνισταμένη πολλών φάσεων συμπίεσης, από τις οποίες η τελευταία είναι αυτή της αλπικής[42] φάσης η οποία σημειώθηκε στη Θεσσαλία[43] από το ηώκαινο[44] μέχρι τα μέσα του μειοκαίνου.[45] Στη συνέχεια η ζώνη επηρεάσθηκε από μία δραστηριότητα ΒΑ-ΝΔ επέκτασης, πιθανώς συνδυασμένη με μία υστερο-ορογενετική καθίζηση.[46] Προέκυψε, λοιπόν, η δημιουργία ενός συστήματος τεκτονικών ρηγμάτων (horsts) και τάφρων (graben) ΒΑ-ΝΔ, κατά μήκος και περιτριγυρισμένα από κανονικά ρήγματα. Από το γεγονός αυτό, η γενική τάση της δημιουργίας των ελληνικών οροσειρών, οι οποίες κληρονομήθηκαν από την αλπική ορογένεση, υπήρξε εντονότερη. Στη Θεσσαλία, αυτή η τεκτονική δραστηριότητα υπήρξε ενεργή από το πλειόκαινο μέχρι το πλειστόκαινο.[47]

Η εικ. 11 παρουσιάζει τα κύρια ενεργοποιημένα ρήγματα αυτής της παραμορφωτικής φάσης. Τα στοιχεία με παχείς χαρακτήρες δείχνουν τις κάθετες κινήσεις οι οποίες επηρεάζουν τις κυριότερες πλάκες που περιβάλλονται από ρήγματα.

Τα τριχίδια, τα οποία εντοπίζονται στη μία πλευρά των ρηγμάτων, επισημαίνουν τη χαμηλωμένη πλάκα. Από την άποψη της μορφολογίας η σπουδαιότητα της τεκτονικής δραστηριότητας του πλειοκαίνου και του κατώτερου πλειστοκαίνου έγκειται στη δημιουργία της λαρισινής λεκάνης με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΔ. Από γεωμορφολογική άποψη αυτό ισχύει ακόμα στην περιοχή. Η σημερινή πεδιάδα της Λάρισας συμπίπτει, λίγο ως πολύ, με αυτήν τη δομή της τεκτονικής προέλευσης.

Η παλαιογεωγραφία της περιοχής, βασισμένη επαγωγικά σε προσχωματολογικές και στρωματολογικές μελέτες, χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη έντονων λιμναίων καταστάσεων (εικ. 12). Σύμφωνα με την καθίζηση του εδάφους υπό το βάρος των ιζημάτων, λίγο ως πολύ έντονη στις περιοχές αυτές, και της παροχής σε νερό που συνδέεται με τις κλιματολογικές συνθήκες, μία μεγάλη λίμνη, της οποίας το βάθος μπορεί να υπολογισθεί σε πολλές δεκάδες μέτρα, εκτεινόταν στο σύνολο της περιοχής. Η συνεχής παρουσία ελωδών και λιμναίων συνθηκών, τουλάχιστο από το villafranchien,[48] μας υποχρεώνει να υποθέσουμε ότι το υδρογραφικό δίκτυο το οποίο διέσχισε τη λεκάνη της Λάρισας δεν ήταν σταθερό και μόνιμο.

---

40. Πλειόκαιν· γεωλογική περίοδος που άρχισε πριν από 7 εκατομμύρια χρόνια και διήρκεσε 4,5 εκατομμύρια χρόνια.

41. Κατώτερο πλειστόκαινο· γεωλογική περίοδος που άρχισε πριν από 1,7 εκατομμύρια χρόνια και διήρκεσε 1,3 εκατομμύρια χρόνια.

42. Βλ. J. Aubouin, 1959.

43. Βλ. H. J. Brunn, 1956.

44. Ηώκαινο· γεωλογική περίοδος που άρχισε πριν από 54 εκατομμύρια χρόνια και διήρκεσε 16 περίπου εκατομμύρια χρόνια.

45. Μειόκαινο· γεωλογική περίοδος που άρχισε πριν από 26 εκατομμύρια χρόνια και διήρκεσε 19 περίπου εκατομμύρια χρόνια.

46. Βλ. R. Caputo - S. Pavlides, 1993.

47. Βλ. R. Caputo, 1990.

48. Villafranchien· γεωλογική περίοδος ανάμεσα στο πλειόκαινο και στο πλειστόκαινο, δηλαδή περίπου ανάμεσα στα $3^* 10^6$ και $9^* 10^5$ χρόνια πριν από το παρόν.

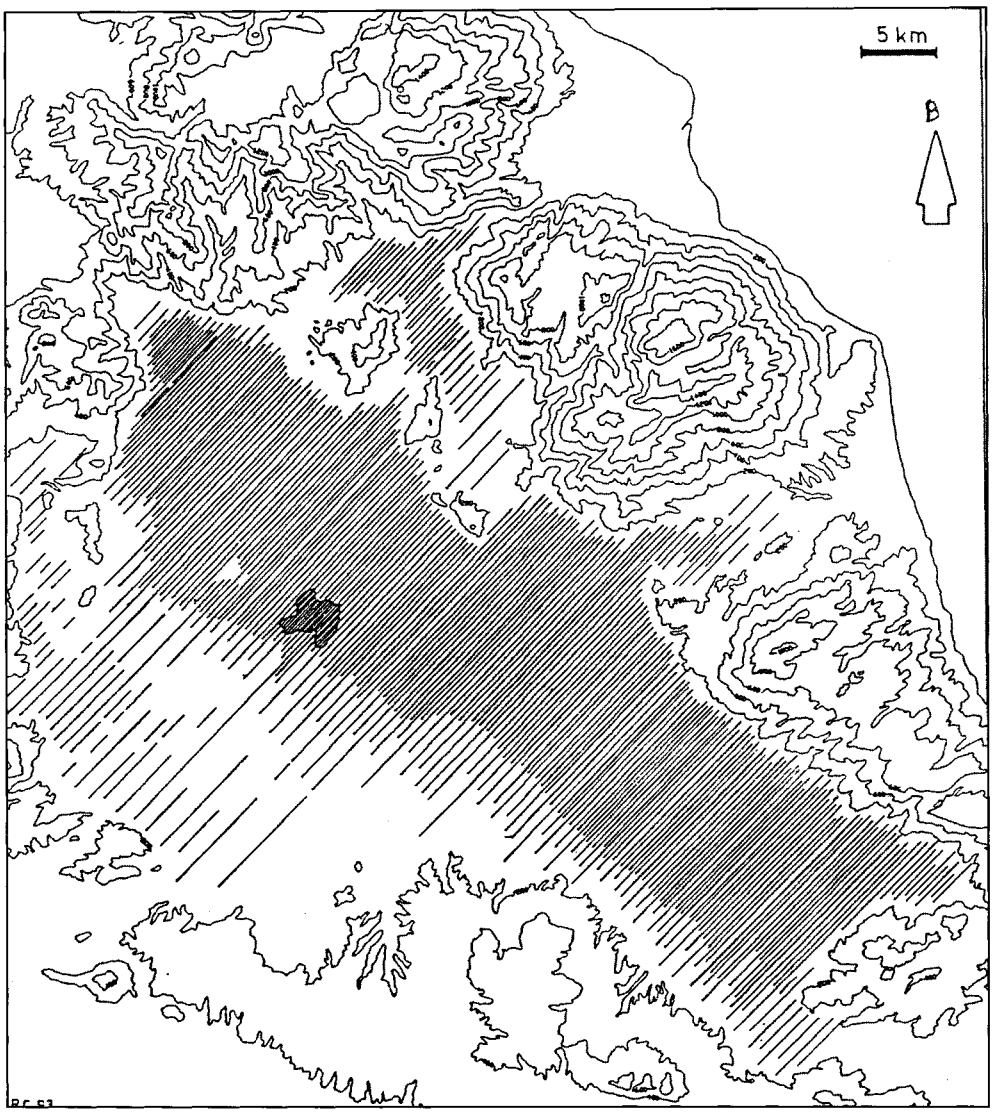

Εικ. 12. Απόπειρα παλαιογεωγραφικής αναπαράστασης της Αν. Θεσσαλίας μέχρι την Villafranchien εποχή. Η θεσσαλική λίμνη είχε πιθανό μέγιστο βάθος πολλών δεκάδων μέτρων. Η έκτασή της εξαρτόταν από τον βαθμό καταβύθισης των περιοχών υπό το βάρος των ιζημάτων και από την παροχή υδάτων κάτω από κλιματικό έλεγχο.

Στο τέλος του villafranchien, ο σημερινός Πηνειός άρχισε να σχηματίζει το δέλτα του στην ακτή του Αιγαίου.[49] Το γεγονός αυτό, βεβαίως, βρίσκεται σε συνάρτηση με την διάνοιξη της Κοιλάδας των Τεμπών, ανάμεσα στον Όλυμπο και στην Όσσα, γεγονός το

49. Βλ. L. Faugeres, 1977.

οποίο επέτρεψε την μόνιμη διαφυγή των νερών που προέρχονται από την πεδιάδα της Λάρισας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την εκκένωση της θεσσαλικής λίμνης και την δημιουργία του υδρογραφικού δικτύου της.

3.2 Η εξέλιξη από το μέσο πλειστόκαινο μέχρι το ολόκαινο

Ύστερα από μία περίοδο διακοπής, μία νέα τεκτονική δραστηριότητα επηρέασε την περιοχή. Αυτή είναι επεκτατικού τύπου όπως και η προηγούμενη, αλλά χαρακτηρίζεται από κατεύθυνση επέκτασης από Β-Ν προς Β-ΒΑ/Ν-ΝΔ.[50]

Αυτή η τεκτονική φάση άρχισε στο μέσο πλειστόκαινο και είναι ακόμα ενεργή έως τις μέρες μας, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από την πρόσφατη σεισμική δραστηριότητα και την ιστορία της περιοχής στην ευρεία της έννοια και όπως το επιβεβαίωσαν οι σεισμοί στους Σοφάδες (1954),[51] στο Βελεστίνο (1957)[52] και στο Βόλο (1980).[53] Το 1941 ένας σεισμός 7-8 βαθμών της κλίμακας Mercalli καταγράφηκε στη ζώνη της μελέτης μας,[54] το επίκεντρο του οποίου, δυστυχώς, δεν είναι γνωστό με ακρίβεια, μολονότι ο Α. Γαλανόπουλος[55] προσπάθησε να το εντοπίσει μερικά χιλιόμετρα Β-ΒΑ της Λάρισας, στα όρια της πεδιάδας με τα βουνά. Λόγω της εμπόλεμης κατάστασης, στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα την εποχή αυτή, δεν έγινε αμέσως μετά το σεισμό καμία καταμέτρηση στο έδαφος, με σκοπό να ερευνηθούν οι ρωγμές του εδάφους και να προσδιορισθούν τα ρήγματα. Η τεκτονική αυτή φάση είναι πολύ σπουδαία για τη μορφολογική εξέλιξη της Θεσσαλίας και ιδιαίτερα για τη βόρεια αυτή περιοχή της λαρισινής πεδιάδας.

Από την ανάλυση αυτή προκύπτει ότι, σε σχέση με τις νέες γεωδυναμικές συνθήκες, οι οποίες επηρέασαν την περιοχή, σχηματίσθηκε ένα καινούργιο σύστημα φυσιολογικών ρωγμών του οποίου ο κύριος προσανατολισμός είναι Α-Δ προς Α-ΝΑ/Δ-ΒΔ (εικ. 13). Για τον προσδιορισμό του επιστρατεύσαμε μία μορφοδομική ανάλυση, της οποίας η αρχή εδράζεται στη δημιουργία ενός χάρτη με τις ισοϋψείς και στη μελέτη των ανωμαλιών και ανισοτήτων, αφού αποκλείσαμε διατυπώσεις που απορρέουν από τις λιθολογικές διαφορές της γεωμορφολογικής εξέλιξης (άκρης των πλατωμάτων) και την γραμμική διάβρωση των ποταμών.[56] Πρέπει να προσδιορίσουμε τις ανωμαλίες που δημιουργήθηκαν από τη νεοτεκτονική δραστηριότητα, οι οποίες εκδηλώνονται με πυκνώσεις ή συσφίξεις των υψομετρικών καμπυλών, εκφράζοντας έντονα επιφανειακά ποσοστά μεταβολής από τις κανονικές κάμψεις, παραταγμένες σε πιθανές αλλοιώσεις, καθώς και από την ύπαρξη επίπεδων κεκλιμένων επιφανειών υπό την επίδραση ενός δομικού ελέγχου.

Μολονότι τα περισσότερα από αυτά τα ρήγματα τέμνουν ή αγνοούν τις παλιότερες Β-Δ, Ν-Α κατευθύνσεις, είναι προφανές ότι αυτά έπαιξαν σημαντικό ρόλο κατά τη διάρκεια της πυρηνογένεσης των νέων δομών και μερικά κανονικά ρήγματα του πλειο-

---

50. Βλ. R. Caputo, 1990.
51. Βλ. D. Papastamatiou - N. Mouyaris, 1986.
52. Βλ. B. Papazachos et al., 1982.
53. Βλ. B. Papazachos et al., 1983.
54. Βλ. A.G. Galanopoulos, 1950· N. Ambrasers - A. Jackson, 1990.
55. Βλ. A.G. Galanopoulos, 1950· πρβ. Ιω. Παπαϊωάννου, 1992.
56. Βλ. R. Caputo, 1990.

καίνου ενεργοποιήθηκαν εκ νέου, αλλά με μία πλάγια συνισταμένη. Η εκ. 13 δείχνει τις δομές που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια αυτών των τεκτονικών επεισοδίων. Τα θετικά και αρνητικά σημεία δείχνουν τις κάθετες κινήσεις όπως στην εικ. 11. Πρόκειται για έναν νέο εντοπισμό του επίκεντρου των αποθέσεων το οποίο περιορίζεται στο βόρειο τμήμα της λαρισινής λεκάνης.

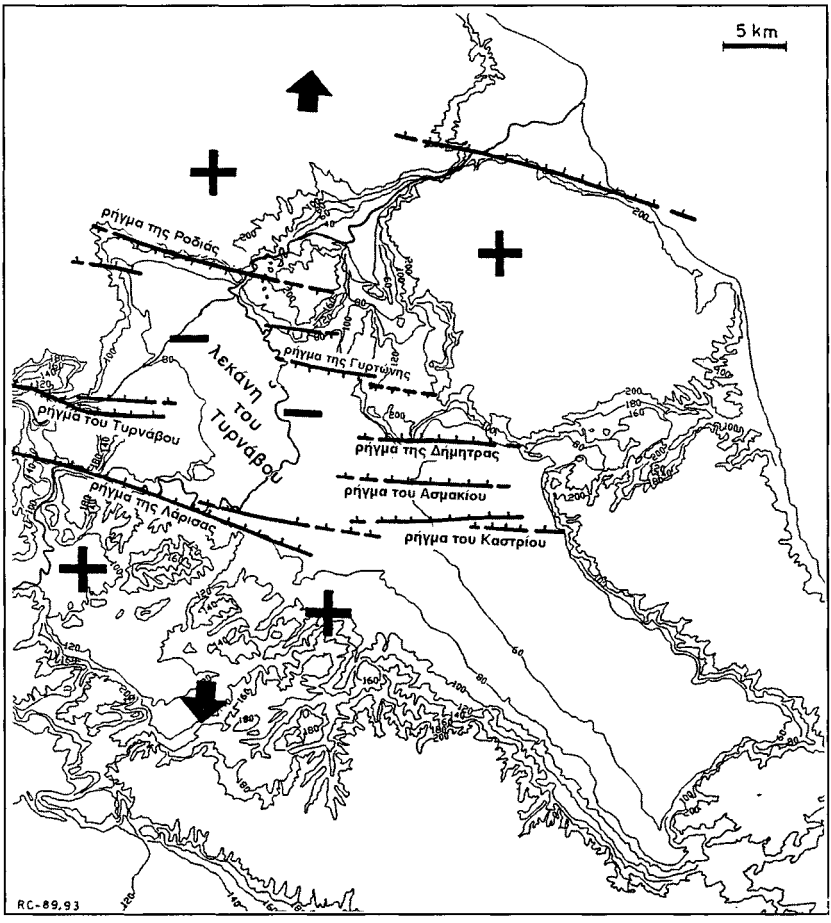

Εικ. 13. Μορφολογικός χάρτης της Αν. Θεσσαλίας που δείχνει τα κύρια ρήγματα τα οποία ενεργοποιήθηκαν κατά την περίοδο επέκτασης της πλειστοκαίνου μεσο-ολοκαίνου περιόδου και προκάλεσαν την ΑΔ κατεύθυνση της λεκάνης του Τυρνάβου. Τα τριχίδια επισημαίνουν τα βυθισμένα μέρη, τα βέλη την κατεύθυνση της επέκτασης στην περιοχή. Τα σημεία + και - δείχνουν αντιστοίχως τους τομείς προεξοχής και καθίζησης κάτω από το βάρος των ιζημάτων.

Έτσι, λοιπόν, η λεκάνη του Τυρνάβου βρίσκει την ταυτότητά της. Από φυσιολογική άποψη, η τοπογραφία που δημιουργήθηκε σ' αυτήν την τεκτονική φάση και οι ανυψωμένες πλάκες οριοθετούν τη λεκάνη. Από γεωμορφολογική άποψη η λεκάνη αυτή είναι ανοικτή μόνο προς τα ανατολικά της Λάρισας απ' όπου συνδέεται απ' ευθείας με το νότιο ρήγμα της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας. Από δομικής πλευράς, η λεκάνη του Τυρνάβου οριοθετείται από μερικά μεγάλα ρήγματα, όπως είναι αυτά της Ροδιάς και της Γυρτώνης, στα βόρεια, και του Τυρνάβου και της Λάρισας, στα νότια. Ανατολικά της Λάρισας, σε αντιστοιχία με την ανοιχτή περιοχή, υπάρχει ένα σύνολο σημαντικών ρηγματώσεων, παράλληλων και σύνθετων με το ρήγμα της Λάρισας (εικ. 13). Τα ρήγματα αυτά δημιουργούν ένα είδος αναβαθμίδων καθοδικής διάταξης προς το Βορά, ερχόμενα αντιμέτωπα στην κατεύθυνση αυτή με το αντίθετο ρήγμα της Γυρτώνης. Τη σπουδαιότητα του συνόλου αυτού των ρηγμάτων, για την γεωγραφική και γεωμορφολογική εξέλιξη της λαρισινής πεδιάδας, στα τέλη του πλειστοκαίνου και του ολοκαίνου, θα την αναπτύξουμε παρακάτω.

3.3. Η τεκτο-ιζηματική εξέλιξη της λεκάνης του Τυρνάβου.

Υποθέσεις

Όπως προαναφέραμε, η λεκάνη του Τυρνάβου σχηματίσθηκε κατά την τεκτονική φάση του πλειστοκαίνου και του μέσου ολοκαίνου. Οι νέες αυτές γεωδυναμικές συνθήκες, καθώς και η εκροή των νερών προς τον Βορά, στην κατεύθυνση του Αιγαίου Πελάγους, μέσω των στενών της Ροδιάς και της Κοιλάδας των Τεμπών, έχουν μεγάλη επιρροή πάνω στην παλαιογεωγραφία της περιοχής. Πράγματι, η πεδιάδα της Λάρισας χωρίσθηκε σε δύο τομείς. Ο πρώτος βρίσκεται νοτίως του ρήγματος της Λάρισας και ανάγεται στη φάση του πλειοκαίνου - κατώτερου πλειστοκαίνου, χωρίς να έχει πρακτικά παραμορφωθεί. Συμπίπτει με τις ομαλές πλαγιές της νοτιοανατολικής πλευράς των κεντρικών λόφων και με το τμήμα το οποίο κατέχει η αποξηραμένη Βοιβηίδα (Κάρλα).

Ο βόρειος τομέας, η λεκάνη του Τυρνάβου, συμπίπτει με τις αλλουβιακές πεδιάδες του Πηνειού και του Τιταρησίου. Ο τομέας αυτός είναι έντονα κεκλιμένος κάτω από την πίεση των ιζημάτων και των αποθέσεων και αποτελεί μία τέλεια προσχωματική παγίδα. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε το μοντέλο της εξέλιξής του από το μέσο πλειστόκαινο μέχρι το ολόκαινο. Προηγουμένως, όμως, είναι απαραίτητο να παρουσιάσουμε μερικά επιχειρήματα - κλειδιά για να εισάγουμε το μοντέλο στην κυκλική εξέλιξή του.

Το προσχωσιγενές απόθεμα

Η μεταφορά προσχώσεων, προερχομένων από τη λεκάνη, είναι έργο αποκλειστικώς του Πηνειού και γίνεται μέσω των στενών της Ροδιάς. Όσον αφορά στην προέλευση των προσχώσεων, ο κυριότερος όγκος τους μεταφέρεται από το ίδιο το ρεύμα των νερών μέσω της διόδου του Καλαμακίου. Μικρότερες ποσότητες μεταφέρονται από τον Τιταρήσιο και από τους τοπικούς χειμάρρους της λεκάνης. Το σύνολο αυτό των ποταμών εισέρχεται στη λεκάνη του Τυρνάβου ανακόπτοντας μερικά ρήγματα και περιορίζοντας την τάφρο (ο Πηνειός ανακόπτει το ρήγμα της Λάρισας και ο Τιταρήσιος το

ρήγμα του Τυρνάβου και δευτερεύοντες χείμαρροι ανακόπτουν το ρήγμα της Ροδιάς). Ο τομέας της προσχωματικής μεταφοράς συμπίπτει ο ίδιος με ένα από τα μεγάλα ομαλά ρήγματα, αυτό της Ροδιάς.

Το επίπεδο της υδρογραφικής στάθμης

Είναι προφανές ότι η βασική στάθμη του Πηνειού, καθώς και του Τιταρησίου, αφού η συμβολή του είναι παρακείμενη, εξαρτάται από την είσοδό του στο ύψος της διόδου της Ροδιάς. Μολονότι έμμεσα, η δίοδος των Τεμπών μπορεί να δημιουργήσει μία μεταβολή στο επίπεδο της στάθμης. Το ύψος των δύο διόδων, σε σχέση με το ανάγλυφο ισορροπίας του υδρογραφικού συστήματος, μπορεί να επηρεασθεί σημαντικά από την τεκτονική δραστηριότητα. Ιδιαίτερα ο Πηνειός είναι πολύ ευαίσθητος σε κάθε κίνηση που δημιουργείται στο ρήγμα της Ροδιάς.

Η καταβύθιση του εδάφους

Εξαιτίας των γεωμετρικών και των κινηματικών χαρακτηριστικών του συστήματος ρηγμάτων, τα οποία οριοθετούν την περιοχή, κάθε τεκτονική δραστηριότητα, κατά μήκος αυτών των δομών, δημιουργεί ένα βύθισμα σε τμήμα ή στο σύνολο της λεκάνης του Τυρνάβου. Το φαινόμενο αυτό, σε συνδυασμό με τα ρήγματα, είναι η συνέπεια των επανειλημμένων "μορφολογικών σεισμών", δηλαδή των σεισμικών εκδηλώσεων που είναι ικανές να δημιουργήσουν παραμόρφωση της επιφάνειας του εδάφους του ρήγματος το οποίο ενεργοποιούν.[57] Συνεπώς, η καταβύθιση που δημιουργήθηκε με σεισμικό τρόπο είναι στιγμιαία και δημιουργεί ρωγμές, που εντοπίζονται στην τοπογραφική επιφάνεια, και επομένως κατατομή ισορροπίας των υδάτινων ροών. Ιδιαίτερα κάθε σεισμική δραστηριότητα, κατά μήκος του ρήγματος της Ροδιάς, δημιουργεί μία κατάτμιση στα ανάντι και στα κατάντι του Πηνειού, από τη μία και από την άλλη πλευρά του ρήγματος. Η ανύψωση του επιπέδου της βάσης είναι ιδιαιτέρως σημαντική για την ισορροπία του αναγλύφου στο τμήμα προς τις πηγές, το οποίο παρουσιάζεται στο μοντέλο.

Το φράξιμο του Πηνειού από τα ρήγματα της Ροδιάς και η καταβύθιση γενικώς της λεκάνης του Τυρνάβου, συνδεμένη σεισμικά στο σύνολο του ρήγματος, έχουν ως συνέπεια να αναχαιτίζουν προσωρινά ή να φρενάρουν τη ροή των νερών, προκαλώντας έτσι μείωση της ενέργειας του ρεύματος και κάνοντας εφικτή την απόθεση των υλικών που πλεονάζουν.

Η διάβρωση

Όποια κι αν είναι η αιτία, η γραμμική διάβρωση είναι συνδεμένη κανονικά με ένα χαμήλωμα της στάθμης της τοπικής βάσης. Αυτή δημιουργήθηκε από το γεγονός του ευστατισμού ή από ένα τεκτονικό φαινόμενο όπως αυτά των κάθετων κινήσεων μεγάλης κλίμακας ή από διαχωρισμούς συνδεμένους με τα ρήγματα. Στις περιπτώσεις αυτές η πτωτική διάβρωση μπορεί να αναπτυχθεί μόνο όταν η καθοδική πλάκα βρίσκεται προς την κατεύθυνση της ροής του ποταμού, σε σχέση με την γραμμή του ρήγματος.

Η ανάλυση του αναγλύφου κατά μήκος του Πηνειού δείχνει ότι τα ρήγματα διατέμνονται και ότι οι συνθήκες τις οποίες περιγράψαμε προηγουμένως, υπάρχουν επί-

57. Βλ. R. Caputo, 1993α.

σης κατά μήκος των ρηγμάτων της Λάρισας και του Ομολίου (βλ. εικ. 13). Στην πρώτη, όμως, περίπτωση η πτωτική διάβρωση δημιουργείται εκτός της λεκάνης του Τυρνάβου και δεν έχει άμεση επίπτωση στο μοντέλο που προτείνουμε. Αντίθετα, κάθε κίνηση κατά μήκος του ρήγματος του Ομολίου προκαλεί τη διάνοιξη στα στενά των Τεμπών και, κατ' επέκταση, στην πεδιάδα των Γόννων και στη δίοδο της Ροδιάς. Δεν είναι δυνατό να παρουσιάσουμε καθορισμένα ποσοτικά στοιχεία αυτών των ενεργειών, αλλά η αντίσταση του υπόβαθρου στη διάβρωση και η απόσταση του ρήγματος του Ομολίου, σε σχέση με την λεκάνη του Τυρνάβου, μας πείθουν ότι το φαινόμενο αυτό έχει ελάχιστες συνέπειες στη ζώνη της μελέτης μας.

3.3.2. Το μοντέλο

Το ανάγλυφο κατά μήκος του Πηνειού μπορούμε να το χωρίσουμε σε μία σειρά τμημάτων τα οποία διαπερνούν, διαδοχικά, το κρυσταλλικό υπόστρωμα και τις πρόσφατες προσχώσεις (εικ. 14). Υποτίθεται ότι οι αρχικές συνθήκες ήταν τέτοιες που το ανάγλυφο είναι ισορροπημένο (εικ. 14α). Ο κύκλος αρχίζει όταν η ζώνη επηρεάζεται από μία μορφογενή σεισμική δραστηριότητα (εικ. 14b). Σε μία πρώτη προσέγγιση δεχόμαστε ότι όλα τα ρήγματα ενεργοποιήθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα (π.χ. μερικών αιώνων), χαρακτηρίζοντας έτσι έναν τοπικό τεκτονικό παροξυσμό.

Σήμερα, με το μήκος και τα μηχανικά χαρακτηριστικά των ενεργοποιημένων ρηγμάτων, η μέγιστη κάθετη σεισμική μετατόπιση, η οποία είναι υπερβολική στην εικόνα, ανυψώνεται κατά μερικές δεκάδες εκατοστά. Αυτή η τεκτονική δραστηριότητα προκαλεί έναν τεμαχισμό της ζώνης ή του αναγλύφου κατά γραμμικό τρόπο σε πολλές ανισόπεδες πλάκες.

Η ισορροπία, συνεπώς, του υδρογραφικού συστήματος διακόπτεται και κάθε ρήγμα δημιουργεί νέες υδρογραφικές συνθήκες καθώς και τα φαινόμενα τα οποία περιγράψαμε πιο πάνω. Ιδιαίτερα στα ανάντι του ρήγματος της Λάρισας η διάβρωση αρχίζει να ανασκάπτει τη δίοδο του Καλαμακίου, καθώς το ίδιο φαινόμενο εμφανίζεται τοπικά για κάθε ένα από τα μικρότερα συνθετικά ρήγματα (εικ. 14c).

Όμως, η καθίζηση του εδάφους κάτω από το βάρος των ιζημάτων και η αναχαίτιση της εκροής από τα ρήγματα της Ροδιάς δημιουργούν μία προσχωσιγενή ιζηματογένεση ή και ελώδη ακόμα στους κεντρικούς και βόρειους τομείς της λεκάνης του Τυρνάβου (εικ. 14c). Στη λεκάνη αυτή, όμοιες συνθήκες ιζημάτωσης εξακολουθούν να υφίστανται όσο οι αποθέσεις δεν εξαλείφουν το ανισόπεδο του αναγλύφου που δημιούργησε η κίνηση του ρήγματος. Όταν αυτό δημιουργείται, η ιζημάτωση παύει ή σταματά κατά τέτοιον τρόπο ώστε η αλλουβιακή πεδιάδα της λεκάνης του Τυρνάβου να γνωρίζει συνθήκες πρόσκαιρα σταθερές (εικ. 14c). Κατά την διάρκεια αυτής της φάσης, η λεκάνη του Τυρνάβου υπήρξε μία "βραχυκυκλωμένη" ζώνη, της οποίας τα νερά δεν έβρισκαν διέξοδο προς τον Πηνειό και τον Τιταρήσιο, χωρίς σημαντική είσοδο ή έξοδο ιζημάτων, που σημαίνει ότι η ιζηματογενής στάθμη βρισκόταν σε ισορροπία. Όσο διάστημα το ποτάμι ενεργοποιείται για να επαναφέρει σε ισορροπία το κεκτημένο ανάγλυφο, πριν από την ενεργοποίηση της τεκτονικής δραστηριότητας, δημιουργείται μία εκτεταμένη εδαφογένεση της αλλουβιακής πεδιάδας.

Ο τεκτο-ιζηματικός κύκλος κλείνει με την επαναφορά στις προηγούμενες συνθήκες. Είναι έτοιμος να επαναληφθεί στην περίπτωση μιας νέας τεκτονικής δραστηριότητας.

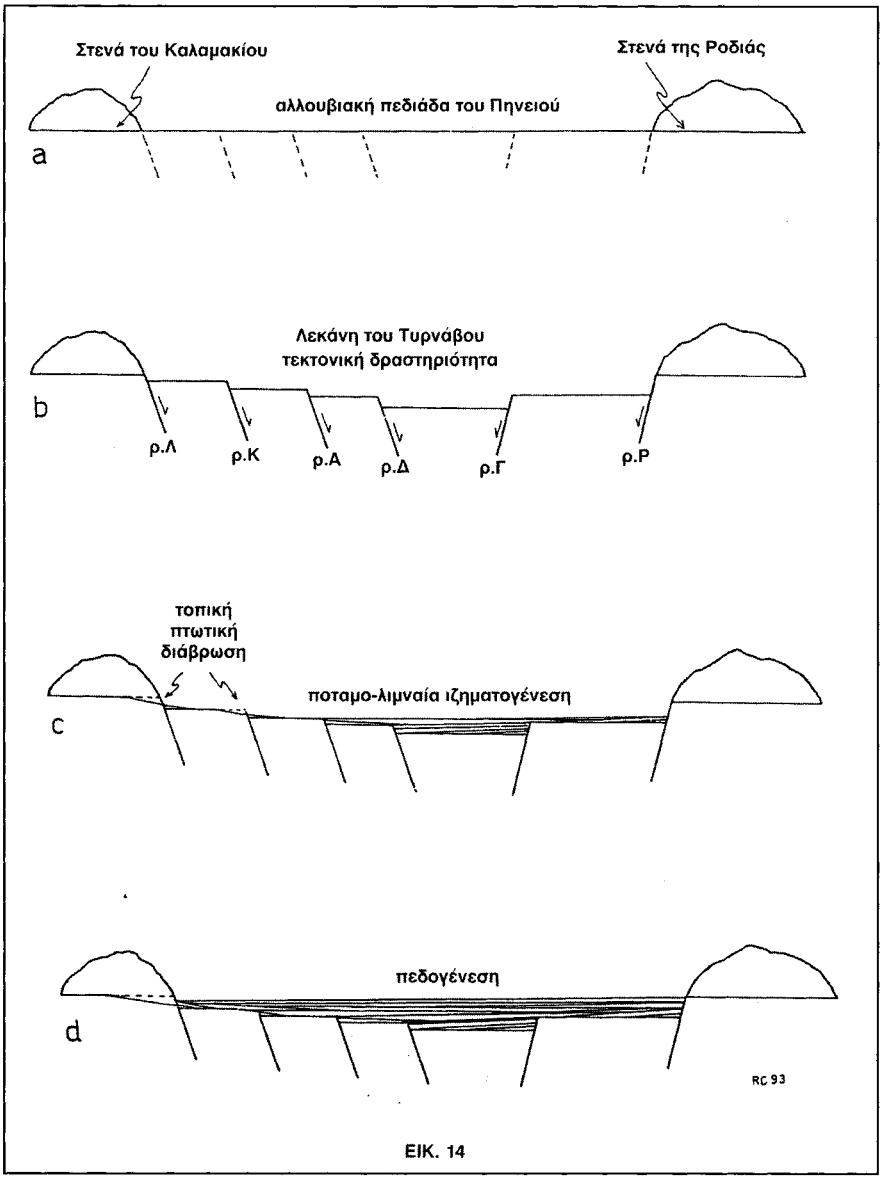

Εικ. 14. Σκαρίφημα που δείχνει τον τεκτο-ιζηματικό κύκλο της λεκάνης του Τυρνάβου. a) Αρχικές σταθερές συνθήκες b) Τεκτονικός παροξυσμός που ενεργοποίησε τα ρήγματα γης λεκάνης του Τυρνάβου. ρ.Λ. = ρήγμα της Λάρισας. ρ.Κ = ρήγμα του Καστρίου. ρ.Α. = ρήγμα του Ασμακίου. ρ. Δ = ρήγμα της Δήμητρας. ρ.Γ. = ρήγμα της Γυρτώνης. ρ.Ρ. = ρήγμα της Ροδιάς. c) Επαγωγική ιζημάτωση εξαιτίας της ανάσχεσης των ρηγμάτων της Γυρτώνης και της Ροδιάς. Επαναστροφική διάβρωση που εντοπίζεται στα ανάντι του συνόλου των μεσημβρινών ρηγμάτων. d) Πλήρωση της λεκάνης του Τυρνάβου και αποκατάσταση των αρχικών συνθηκών.

3.3.3. Η εξέλιξη της λεκάνης του Τυρνάβου κάτω από το φως του μοντέλου

Εξαιτίας της τεκτονικής δραστηριότητας, την οποία εντοπίσαμε προσφάτως γύρω από τη λεκάνη του Τυρνάβου, το επίκεντρο των ιζηματικών αποθέσεων της λαρισινής πεδιάδας, ένα σύνολο δευτερευόντων ρηγμάτων, όμοια με το μεγάλο ρήγμα της Λάρισας, καταβυθίζεται προς το Βορά. Από μορφολογική άποψη τα ρήγματα αυτά σχηματίζουν ένα σύστημα αναβαθμίδων κλίμακας με κλίση προς αυτή την κατεύθυνση. Η χαμηλότερη αναβαθμίδα περιορίζεται από το αντιθετικό ρήγμα της Γυρτώνης που βυθίζεται προς το Νότο. Αυτό δημιουργεί ένα δομικό χαμήλωμα το οποίο συμπίπτει με το ανάγλυφο του λόφου Πάτωμα.

Εξαιτίας της ολίσθησης του επίκεντρου των αποθέσεων προς τον Βορά, της δημιουργίας των αναβαθμίδων των ρηγμάτων και τέλος αυτής της διαδοχικής τοπογραφικής ανύψωσης, το υδρογραφικό σύστημα της λεκάνης του Τυρνάβου περιορίζεται σε όγκο. Πράγματι, η ροή του Πηνειού παγιδεύεται και οδηγείται προς τις διόδους. Τα νερά δεν ρέουν πια προς τα νοτιοανατολικά, προς την κατεύθυνση της χαμηλής περιοχής, της σημερινής λαρισινής πεδιάδας, αλλά υιοθετούν μία ενδορροϊκή συμπεριφορά.

Σκοπεύοντας να παρουσιάσουμε αυτό το μοντέλο όσο καλύτερα γίνεται, οδηγηθήκαμε στην απλοποίησή του για να μπορέσουμε να το περιγράψουμε λεπτομερώς. Κατ' αρχήν, δεν υπάρχει πάντα συγχρονισμός ή μείωση της μορφογενούς σεισμικής δραστηριότητας κατά μήκος των ρηγμάτων. Συμπεραίνουμε ότι το μοντέλο δεν παρουσιάζει πάντα μία απλή κυκλικότητα, αλλά ότι συνοψίζει πολλούς κύκλους των οποίων η χρονολογία, η έκταση και ο εντοπισμός διαφέρουν. Η δραστηριότητα π.χ. των νότιων ρηγμάτων ενεργοποιεί τοπικούς κύκλους πτωτικής διάβρωσης, η ταχύτητα και το μέγεθος των οποίων ποικίλουν αναλόγως με το εύρος του αρχικού τεκτονικού δικτύου. Ταυτοχρόνως, οι κύκλοι αυτοί των τοπικών αποθέσεων πραγματοποιούνται στα κατάντι των ίδιων ρηγμάτων. Το πάχος των υλικών που αποτέθηκαν είναι ανάλογο με την σπουδαιότητα της απόθεσης. Οι κύκλοι ολοκληρώνουν τη δράση τους όταν η διάβρωση του τμήματος στα ανάντι και η σχετική πλήρωση αποκαθιστούν το τοπικό ισορροπημένο ανάγλυφο.

Άλλωστε, η ενεργοποίηση του ρήγματος της Ροδιάς προκαλεί έναν σημαντικό κύκλο αποθέσεων στο ύψος της λεκάνης του Τυρνάβου, ενώ η ενεργοποίηση του ρήγματος της Γυρτώνης δημιουργεί το ίδιο φαινόμενο, αλλά σε πιο περιορισμένη έκταση. Στην περίπτωση αυτή το πάχος των αλλουβιακών αποθέσεων εξαρτάται από την ένταση της απόθεσης και ιδιαιτέρως από την αποτελεσματικότητα της αναχαίτισης των αναχωμάτων. Η διαδικασία αυτή λειτουργεί μέχρι την ολική πλήρωση συμπληρώνοντας έτσι τον κύκλο.

Μία δεύτερη, απλοποιημένη, υπόθεση αφορά στο βύθισμα το οποίο δεν οφείλεται αποκλειστικώς στη μορφογενή σεισμικότητα. Φαινόμενα, προφανώς, καταβύθισης τα οποία οδηγούν σε έναν κύκλο αποθέσεων, όπως αυτές που περιγράψαμε, συνοδεύονται βεβαίως από την τεκτονική, αλλά το βύθισμα μπορούμε να το αποδώσουμε στη συμπίεση των υποκείμενων ιζημάτων κατά τη διάρκεια της διαγένεσης (diagénèse). Πράγματι, ο βόρειος τομέας της λεκάνης του Τυρνάβου είναι έδρα μιας ιζημάτωσης η οποία διαρκεί από το πλειόκαινο, κατά τέτοιον τρόπο που το πάχος των ιζημάτων μπορεί να ξεπεράσει τα 500 μ.[58]

58. Βλ. T. Doutsos, 1980.

Στην κλίμακα των γεωλογικών χρόνων, η συμπίεση αυτών των ιζημάτων μπορεί να είναι σπουδαίος παράγοντας, ικανός να προκαλέσει μία γενικευμένη καταβύθιση σε ολόκληρη τη λεκάνη του Τυρνάβου, ή μία διαφορετική καταβύθιση αναλόγως με τις τοπικές εναλλαγές του πάχους των αποθέσεων.[59] Συνεπώς, κατά τη διάρκεια της περιόδου την οποία εξετάζουμε (μέσο πλειστόκαινο, ολόκαινο) η καταβύθιση αυτή από τη συμπίεση επαγωγικά πρέπει να επηρέασε την περιοχή σαν ένα αργό και συνεχές φαινόμενο του οποίου η καταβύθιση, σε συνάρτηση με τη σεισμικότητα, προστέθηκε σπασμωδικά.

Η αλλουβιακή προσχωμάτωση, η οποία δημιουργήθηκε στην περιοχή από το μέσο πλειστόκαινο μέχρι το ολόκαινο, άσκησε πίεση πάνω στις υποκείμενες αποθέσεις του πλειοκαίνου στα τελευταία αυτά στρώματα γης τα οποία αποτελούνται από άργιλο και μάργα.[60] Στην πραγματικότητα, η εκτίμηση της σπουδαιότητας της καταβύθισης, που οφείλεται στη συμπίεση, δεν είναι μόνο συνέπεια του πάχους και της παράσυρσης του φορτίου από τα νέα ιζήματα της επιφάνειας, αλλά εξαρτάται επίσης από το πάχος των υποκείμενων αποθέσεων. Για παράδειγμα, το φορτίο το οποίο δημιουργείται από 10 μ. (50 μ.) πρόσφατων αποθέσεων μπορεί να ασκήσει συμπίεση 18 (18), 25(30), 28(35) ή 35(45) μ. για αντίστοιχα 100, 200, 300 ή 500 μ. υποκείμενων ιζημάτων. Η σημασία αυτών των αριθμών δεν βασίζεται στην απόλυτη αξία τους, αλλά στις διαφορές της καταβύθισης που δημιουργούνται από το μεταβλητό πάχος των βαθύτερων αποθέσεων.

Μολονότι η ωθούμενη από τη συμπίεση καταβύθιση δεν είναι μία αμελητέα συμβολή, δεν μπορεί όμως να εξηγήσει τη συνολική καταβύθιση που πραγματοποιήθηκε από το μέσο πλειστόκαινο μέχρι το ολόκαινο. Πράγματι, στη λεκάνη του Τυρνάβου ο κύριος προσανατολισμός Βοράς-Δύση /Νότος-Ανατολή του χαμηλότερου βόρειου τομέα της λαρισινής λεκάνης είναι ακόμα σαφώς ορατός.

Μία άλλη παραλλαγή του προτεινόμενου τεκτο-προσχωματικού μοντέλου θα μπορούσε να συνδεθεί με εξωτερικούς παράγοντες, όπως το κλίμα και ο άνθρωπος. Μολονότι η σημασία του ανθρώπινου παράγοντα στην αλλαγή του τοπίου είναι ακόμα αντικείμενο συζήτησης, είναι παραδεκτό ότι δεν μπορούμε να ανατρέξουμε πιο πίσω από τη νεολιθική εποχή, κάτι που αντιστοιχεί στις τελευταίες χιλιετίες στο προτεινόμενο μοντέλο. Με αυτόν τον τρόπο όλα τα προσχωματικά φαινόμενα, που περιγράψαμε παραπάνω, αναφέρονται σε μία κλιματολογική αιτιολογία και κυρίως στα υδρολογικά φαινόμενα. Φαινόμενα π.χ. όπως η προσχωμάτωση στη λεκάνη του Τυρνάβου και η δημιουργία ελωδών ζωνών στο βόρειο τμήμα ή η δημιουργία και η επέκταση μιας λίμνης, συμπίπτουν λίγο ως πολύ με τη λίμνη Βοιβηίδα (Κάρλα) στο νότιο τμήμα της λαρισινής πεδιάδας και μπορούν να επηρεασθούν ολοκληρωτικά από τις κλιματολογικές μεταβολές.

---

59. Βλ. C. Doglioni - K.R. Goldhammer, 1988.

60. Μάργα· μαλακό ιζηματογενές πέτρωμα που απαντά κυρίως στις θαλάσσιες, λιμναίες και ποτάμιες ακτές.

BR. HELLY-J.-P. BRAVARD-R. CAPUTO

Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΚΗ ΠΕΔΙΑΔΑ

ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΤΟΠΙΩΝ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΧΩΜΑΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

Μετάφραση από τα γαλλικά
ΚΩΣΤΑΣ ΣΑΜΑΡΑΣ

4ο

4. ΟΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΛΟΚΑΙΝΟΥ ΙΖΗΜΑΤΟΓΕΝΗΣΗΣ ΣΤΗ ΛΕΚΑΝΗ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Αποσαφηνίσαμε, λοιπόν, την σπουδαιότητα των συνθηκών που διαμορφώθηκαν μετά το επεισόδιο της παραμόρφωσης του εδάφους, η οποία χρονολογείται από το μέσο πλειστόκαινο μέχρι το ολόκαινο καθώς και την σπουδαιότητα εκείνων των συνθηκών που δημιουργήθηκαν κατά την προηγούμενη φάση. Μολονότι οι σύγχρονες γεωλογικές και γεωμορφολογικές πληροφορίες δεν μας παρέχουν την δυνατότητα να αποκαλύψουμε τα συμβάντα μιας χρονικής περιόδου, προγενέστερης, κατά μερικές χιλιάδες χρόνια από την παλαιογεωγραφική εξέλιξη της λαρισινής πεδιάδας και ιδιαίτερα από την λεκάνη του Τυρνάβου από το μέσο πλειόκαινο, μπορούμε ωστόσο να την αναπαραστήσουμε με κάποια αληθοφάνεια. Η εικόνα που έχουμε, από όλα αυτά τα δεδομένα, μπορεί να συνοψισθεί ως εξής: εξαιτίας της νέας τεκτονικής δραστηριότητας, ο βόρειος τομέας της παλιάς λεκάνης της Λάρισας άρχισε να χαμηλώνει χωρίς η κίνηση αυτή να επηρεάσει την υπόλοιπη πεδιάδα κατά τον ίδιο βαθμό. Οι συνέπειες αυτού του φαινομένου μπορούν να αποδοθούν με τον ακόλουθο τρόπο.

4.1. Η κληρονομιά των δομών του μέσου πλειστοκαίνου και του ολοκαίνου. Εφαρμογή του πρωτύπου, τάσεις της ιζηματογένεσης.

Δεν γνωρίζουμε πότε διαμορφώθηκαν οι κυριότεροι ορατοί παλαιογεωγραφικοί και γεωμορφολογικοί χαρακτήρες. Ωστόσο, η ταχύτητα των αποθέσεων, που υπολογίσθηκε σε μερικά ρήγματα,[1] και η σύγκριση παρόμοιων ταχυτήτων, που υπολογίσθηκαν σε μορφοτεκτονικές μετρήσεις άλλων μεγάλων ρηγμάτων, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι ήδη από το τέλος του πλειστοκαίνου η λεκάνη του Τυρνάβου ξεχωρίζει ως ένας ανεξάρτητος σχηματισμός σε σχέση με την παλιά λεκάνη της Λάρισας. Έτσι, τα κύρια χαρακτηριστικά της σημερινής φυσιογραφίας, όπως ο Πηνειός και η αλλουβιακή πεδιάδα του Τιταρησίου, η απόσυρση των νερών του Πηνειού, μέσω των στενών της Ροδιάς, το τέλμα της Νεσσωνίδας και η λίμνη Βοιβηίδα (Κάρλα) ήταν ήδη στη θέση τους.

1. Βλ. R. Caputo, 1993b, 1993c.

Το σημερινό ύψος της λεκάνης του Τυρνάβου είναι ψηλότερο κατά 20-30 περίπου μέτρα, σε σχέση με την αρχαία Βοιβηίδα. Στο πλειστόκαινο η στάθμη ήταν πιθανώς χαμηλότερη και θα μπορούσε να είναι ακόμα και αντίστροφη. Η παγίδευση και η συνεχής συσσώρευση αποθέσεων στη λεκάνη του Τυρνάβου μπόρεσαν να δημιουργήσουν τις σημερινές συνθήκες. Όποιο κι αν ήταν το αρχικό σενάριο, τίθεται εντούτοις το ερώτημα γιατί ο Πηνειός δεν έρεε κατά τρόπο μόνιμο προς την κατεύθυνση της Βοιβηίδας. Τα στενά του Κλαμακίου βρίσκονται τώρα σε ύψος 75 μ. και ο Πηνειός ρέει προς τα ανατολικά, για πολλά χιλιόμετρα πριν κατευθυνθεί προς τον Βορά.

Ένα σημαντικό στοιχείο για την κατανόηση της πρόσφατης εξέλιξης στην περιοχή είναι η θέση της εδαφικής συρρίκνωσης (60 μ.) του κεντρικού τμήματος της αλλουβιακής πεδιάδας κοντά στον Αμπελώνα (βλ. εικ. 1). Αυτή οφείλεται στην καταβύθιση μερικών τμημάτων του φλοιού της γης κάτω από την πίεση του βάρους των ιζημάτων που ήταν ισχυρότερη σ' αυτόν τον τομέα της λεκάνης του Τυρνάβου. Μία γενική δηλαδή αναταραχή, επακόλουθο της τεκτονικής δράσης και της συμπίεσης του φλοιού κάτω από το βάρος των ιζημάτων. Αυτό αποτέλεσε ένα παράγοντα έλξης για τα νερά του Πηνειού. Αυτή άλλωστε, η τοπογραφική πτώση εντοπίζεται σε ύψος μεγαλύτερο των 20 μ. σε σχέση με το ύψος της νότιας πεδιάδας.

Ας εξετάσουμε, λοιπόν, λεπτομερώς τον ρόλο κλειδί που έπαιξε το σύνολο των ρηγμάτων που βρίσκονται στον τομέα των στενών της Χασάμπαλης, ανατολικά της Λάρισας (βλ. στο προηγούμενο μέρος την εικ. 13). Η δομή αυτή, σε σχήμα αναβαθμίδων που χαμηλώνουν προς τον Βορά, είχε δύο κύριες επιδράσεις. Η πρώτη ήταν η σύσταση ενός χαμηλού φράγματος το οποίο οδήγησε στη μορφολογική διάσταση μεταξύ της λεκάνης του Τυρνάβου και του νότιου μέρους της λαρισινής πεδιάδας και το οποίο συγκράτησε την εκροή των νερών. Η δεύτερη επίδραση ήταν να μετατοπίσει προς τα βόρεια ή να αναστείλει την πιθανή παρεκτροπή του Πηνειού προς τα νοτιοανατολικά. Άλλωστε, η χαμηλότερη περιοχή, η οριζόμενη από το ρήγμα της Δήμητρας, στα νότια, και το ρήγμα της Γυρτώνης, στα βόρεια, συμπίπτει με μία τοπογραφική ανύψωση που επιτείνει το αποτέλεσμα της ανάσχεσης και ίσως να αποκλείει κάθε εκροή προς τα ανατολικά.

Τα κατάλοιπα αυτής της δομής σε αναβαθμίδες αποτυπώνεται με λεπτομέρειες στον τοπογραφικό χάρτη (εικ. 2). Στα βόρεια ακριβώς του ρήγματος της Δήμητρας, μολονότι η κλίση έχει νότια κατεύθυνση, υπάρχει μία περιοχή αρκετά εκτεταμένη με μέτρια αποστράγγιση, η λεκάνη του Λιβαδίου Ελευθερίου. Εάν στην τοπογραφική αποτύπωση εξετάσουμε τις καμπύλες της στάθμης ανάμεσα στα 52 και 48 μ., διακρίνουμε ένα προοδευτικό στένεμα αυτών των καμπυλών οι οποίες αντιστοιχούν σε περιφεριακές τεκτονικές διαγραμμίσεις. Νοτιότερα, το κάτω ρήγμα τοῦ Ασμακίου ακολουθεί πιστά μία γραμμή που υπερυψώνει τον μεσημβρινό όγκο. Πρέπει, επίσης, να επισημάνουμε ότι το δίκτυο διαγραμμίσεων είναι λιγότερο πυκνό από ό,τι στους προηγούμενους τομείς, χωρίς να μπορεί κάποιος να επικαλεσθεί την εξάλειψή τους από την διάβρωση ή από τις προσχώσεις.

Στην ανατολική πεδιάδα, η περιοχή της Βοιβηίδας (Κάρλας) είναι σήμερα η χαμηλότερη, με ύψος μικρότερο από 50 μ. Φαίνεται να περιζώνεται και να επηρεάζεται από ένα δίκτυο διαγραμμίσεων, διπλής κατεύθυνσης ΒΔ-ΝΑ, παράλληλων του μεγάλου ρήγματος, το οποίο σχημάτιζε το ανατολικό όριο της τάφρου της Λάρισας, και Δ-Α της προέκτασης του δικτύου που βρίσκεται στα δυτικά.

Ο αλλουβιακός κώνος των αποθέσεων, τον οποίο θα περιμέναμε να βρούμε στην έξοδο της κοιλάδας τού Αμύρου, δεν εκτείνεται μέχρι την τάφρο διότι η ιζημάτωση του πλειστοκαίνου και του ολοκαίνου παγιδεύθηκε, προφανώς, στη λεκάνη της Αγιάς. Αντιθέτως, οι κώνοι της Μαρμαρίνης και της Δήμητρας, οι οποίοι βρίσκονται στην έξοδο της λεκάνης των μικρών χειμάρρων της νοτιοδυτικής πλαγιάς της Όσσας, είναι καλά διευρυμένοι. Αυτό συνηγορεί υπέρ μιας σχετικής τεκτονικής αδράνειας του κρασπέδου και της λεκάνης του Λιβαδίου από την αρχή του πλειστοκαίνου.

Η τάφρος της Βοιβηίδας (Κάρλας) με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ είναι εδαφικώς ανώμαλη με μία συρρίκνωση ύψους 47-48 μ. και με επιχώματα από μία προσχωμάτωση, της οποίας δεν μπορέσαμε να προσδιορίσουμε την ταυτότητα, αλλά η οποία πρέπει να ήταν περιορισμένη, σύμφωνα με τα δεδομένα του S. Bottema.[2]

4.2. Η συμμετοχή των υδροκλιματικών και ανθρώπινων δραστηριοτήτων στη διακίνηση των νερών στην Αν. Θεσσαλία. Καταγραφή των προβλημάτων.

Ένα από τα κύρια ερωτήματα, στον τομέα της μελέτης των παλαιοπεριβαλλοντικών συνθηκών είναι να γνωρίσουμε ποια είναι η συμμετοχή που πρέπει να αποδοθεί στις υδροκλιματικές διακυμάνσεις και στην ανθρώπινη δραστηριότητα. Πρέπει, λοιπόν, να εξετάσουμε την υπόθεση των υδρολογικών διακυμάνσεων και των ιζηματικών ποσοτήτων που βρίσκονται στη διάθεση της ποτάμιας μεταφοράς κατά την διάρκεια του ολοκαίνου ή θα πρέπει να δώσουμε το προβάδισμα στον ανθρώπινο παράγοντα;

Στο ύψος των πρανών της λεκάνης του Πηνειού ή στο ύψος της λεκάνης της Λάρισας, εκεί όπως κι εδώ, τίθεται το ερώτημα της σχετικής επίδρασης του κλίματος, της τεκτονικής καθώς και της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η καταγραφή των πληροφοριών αποκαλύπτει, ανάλογα με την περίπτωση, την επίδραση της μιας ή της άλλης δραστηριότητας.

Ο Van Andel et al.[3] προτείνουν κλιματική επίδραση για να εξηγήσουν την αναστολή της προσχωμάτωσης στο ύψος της Αγ. Σοφίας, στη λεκάνη της Λάρισας. Θα υπήρχε έτσι σύμπτωση με την ξηρασία τής ανώτατης παγετώδους περιόδου, σύμπτωση μεταξύ της ενεργοποίησης της πρόσχωσης στην πεδιάδα της Λάρισας («προσχώσεις του Μικρόλιθου») και της μετάβασης από την ξηρή υστεροπαγετώδη εποχή σε πιο υγρές μεταπαγετώδεις συνθήκες. Η τεκτονική δραστηριότητα πρέπει να μεσολάβησε μόνο για να εξηγήσει την σύνθεση των κώνων απόθεσης, στα όρια της λεκάνης.

---

2. Βλ. S. Bottema, 1982.
3. Βλ. T. H. Van Andel et al., 1990.

Η αναφορά σε μία ανθρώπινη αιτιολογία εξετάζεται μόνο από την νεολιθική εποχή και μετά. Πράγματι, στην προσπάθειά της να εξηγήσει τις μορφολογικές αλλαγές που παρατηρούνται στην γειτνίαση του Πηνειού, η A. Demitrack[4] θεωρεί ότι η φύση της αλλουβιακής ανύψωσης χρονολογείται στα 6000-7000 χρόνια («προσχώσεις της Γυρτώνης»)· αυτή, επειδή ακολουθεί την φάση της εδαφογένεσης ή καταγράφεται από την στάθμη των προσχώσεων του Μικρόλιθου, θα έπρεπε πιθανώς να συνδέεται με την πρώιμη εκχέρσωση των δασών της λεκάνης για τις ανάγκες της γεωργίας. Λόγω έλλειψης αποδεικτικών στοιχείων, για κάποια εγκατάσταση στα πρανή κατά την νεολιθική εποχή, και λαμβάνοντας υπόψη την ανακάλυψη πολυάριθμων εγκαταστάσεων μεταγενέστερων του 8000 π.Χ.,[5] η A. Demitrack πιστεύει ότι η πεδιάδα ήταν πηγή ιζημάτων ιδιαιτέρως από την διακλάδωση μέχρι τον ορίζοντα Bzt του εδάφους που αναπτύχθηκε στην πεδιάδα της Αγ. Σοφίας και του Μικρόλιθου. Όπως και να έχει το πράγμα, η υπόθεση ενός ακαλλιέργητου, εκχερσωμένου χώρου, πολύ πριν από ό,τι στην υπόλοιπη Ελλάδα, προτείνεται από την A. Demitrack[6] για να δικαιολογήσει τη φάση αυτή της ιζηματογένεσης.

Ωστόσο, σε ένα πρόσφατο δημοσίευμα,[7] ο συγγραφέας επανέρχεται στο θέμα αυτό θεωρώντας ότι τα παλινολογικά δεδομένα, τα οποία πρότεινε ο S. Bottema[8] ο οποίος περιγράφει ένα δασωμένο τοπίο με ξέφωτα και πιο ξηρό, δεν αποδεικνύουν με βεβαιότητα την εκχέρσωση. Η A. Demitrack δέχεται ότι η αποψήλωση της βλάστησης μπορεί επίσης πολύ καλά να προέρχεται από μία πιθανή κλιματολογική αλλαγή, παρά από την ανάπτυξη της βοσκής.

Τέλος, για τον W. Butzer[9] εκείνο που συγκρατούμε είναι ότι η λεκάνη της Λάρισας ευνοεί τον ανθρώπινο παράγοντα, θεωρώντας τους κλιματολογικούς, τους ευστατικούς και τους τεκτονικούς παράγοντες ως «ελάσσονος σημασίας στην ιστορία της ιζηματογένεσης του ολοκαίνου στην Ελλάδα»,[10] λόγω έλλειψης επιχειρημάτων τα οποία να συνηγορούν ευνοϊκά προς αυτήν την κατεύθυνση.

Η A. Demitrack,[11] ωστόσο, επικαλείται την τεκτονική δραστηριότητα για να εξηγήσει ένα μεταγενέστερο φαινόμενο, δεδομένου ότι η διάνοιξη της κοίτης του Πηνειού, η οποία εμφανίζεται 6.000 χρόνια πριν από το παρόν και που ολοκληρώθηκε κατά την ρωμαϊκή εποχή, δεν συμπίπτει ούτε με την φάση της εκχέρσωσης ούτε με μία αποδεδειγμένη σημαντική αλλαγή. Η συγγραφέας, λοιπόν, υποθέτει ότι η διάνοιξη του Πηνειού στα στενά της Ροδιάς θα πρέπει να εξώθησε την ποτάμια διάνοιξη στη λεκάνη της Λάρισας. Η σχετική διάνοιξη της χαμηλής ταράτσας θα πρέπει να οφειλόταν στη διαφορά ανάμεσα στη βύθιση της πεδιάδας και της διάβρωσης στα στενά της Ροδιάς που ήταν πιο γρή-

4. Βλ. A. Demitrack, 1986.
5. Βλ. P. Halstead, 1984.
6. Βλ. A. Demitrack, 1986.
7. Βλ. T. H. Van Andel et. al., 1990.
8. Βλ. S. Bottema, 1982.
9. Βλ. W. M. Butzer, 1980.
10. Βλ. T. H. Van Andel et. al., 1990, 391.
11. Βλ. A. Demitrack, 1986.

γορη σ' αυτήν την περίπτωση. Έτσι θα προέκυψε μία παλίνδρομη διάβρωση στην πεδιάδα της Λάρισας και η δημιουργία της χαμηλής ταράτσας. Η υπόθεση αυτή αξίζει για την απλότητά της, αλλά προσκρούει σε μία αντίρρηση αφού προϋποθέτει την διάνοιξη της βραχώδους κοίτης στη δίοδο, μέσα σε πολύ στέρεα κρυσταλλικά πετρώματα, σε απόσταση 7-8 χλμ. και σε βάθος 5 μ., σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα.

Ωστόσο, όπως είδαμε προηγουμένως, είναι δυνατόν να εφαρμόσουμε με άλλον τρόπο το θεωρητικό σενάριο μιας σχετικής μετακίνησης του πυθμένα της τάφρου, κατά την διάρκεια μιας τεκτονικής δραστηριότητας της νότιας πλευράς της λεκάνης. Ο Πηνειός εύκολα θα μπορούσε να εναποθέσει ιζήματα στη φάση της σχετικής καθίζησης του εδάφους κάτω από το βάρος των αποθέσεων της λαρισινής τάφρου, σε σχέση με το πετρώδες έδαφος της διόδου, θεωρία αποδεκτή από την A. Demitrack. Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι η τελευταία αυτή περίπτωση μας επιτρέπει να εξηγήσουμε την φάση των αποθέσεων των «προσχώσεων της Γυρτώνης» χωρίς να επικαλεσθούμε μία υποθετική και πολύ πρώιμη εκχέρσωση μη καλλιεργήσιμης γης.

Ένα βασικό ερώτημα είναι αυτό των σχέσεων τις οποίες διατήρησε η λεκάνη της Βοιβηίδας με τον Πηνειό κατά το ολόκαινο. Ο S. Bottema (*ό.π.*) δέχεται μόνο μία πρόσκαιρη πλημμύρα της Βοιβηίδας από την προϊστορική εποχή. Τα παλινολογικά ευρήματα συνηγορούν επίσης υπέρ μιας σχετικής αποξήρανσης της Βοιβηίδας κατά την διάρκεια των τελευταίων χιλιετιών, γεγονός αξιοσημείωτο διότι πρόκειται για το χαμηλότερο τμήμα της λαρισινής τάφρου. Αποτολμούμε να συνδέσουμε την υπόθεση που εξέφρασε ο Bottema σχετικώς με την αποξήρανση της τάφρου της Βοιβηίδας, εδώ και τέσσερες χιλιετίες, και τις παρατηρήσεις της A. Demitrack , η οποία αποδεικνύει την πτώση της πρόσχωσης στα στενά της Χασάμπαλης, ήδη από την εποχή του χαλκού.

Είναι πιθανό, λοιπόν, κατά τις τελευταίες χιλιετίες, το τοπίο να σχηματιζόταν από μία μικρή λίμνη ή μία ελώδη μεγάλη και ανεξάρτητη υγρή περιοχή, με μεταβλητή έκταση, στην πεδιάδα νοτιοανατολικά της Λάρισας. Προτείνουμε να θεωρηθεί ότι, από την υστεροπαγετώδη περίοδο, το τμήμα αυτό της λεκάνης της Λάρισας σχηματίσθηκε με τον τρόπο ενός μωσαϊκού, με μικρά δηλαδή διακριτά τέλματα (απλά έλη) κατά τις περιόδους ξηρασίας που μετατρέπονταν σε λίμνες κατά τις υγρές περιόδους του ολοκαίνου. Η πλημμύρα θα μπορούσε να είναι περιορισμένης έκτασης σε μία περιστασιακή κατεβασιά η οποία προκλήθηκε από τα ρέματα των κεντρικών λόφων και του Αμύρου ή σε ορισμένες περιόδους να τροφοδοτήθηκε από την υπερχείλιση του Πηνειού διά μέσου του Ασμακίου.

Ως υπόθεση θα μπορούσαμε να συσχετίσουμε το τοπίο αυτό με έναν ή πολλούς συνακόλουθους και πιθανώς αλληλεξαρτόμενους παράγοντες, όπως την αδράνεια, για μεγάλο χρονικό διάστημα, της δραστηριότητας των ρηγμάτων στα ανατολικά της Λάρισας, έναν σημαντικό όγκο αποθέσεων στην προσχωματική πεδιάδα του Τυρνάβου και, τέλος, την προοδευτική μετατόπιση του Πηνειού προς τα ανατολικά και / ή την παλινδρομική διάβρωση του Ασμακίου και συγχρόνως την υπερπλήρωση της λεκάνης του Ελευθερίου. Ταυτόχρονα οι υπερχειλίσεις του Πηνειού πάνω από τα στενά της Χασάμπαλης ήταν πιθανές σε περιόδους υπέρβασης της υδρολογικής στάθμης. Μία επανεξέταση των ιστορι-

κών δεδομένων θα μας επέτρεπε να υποθέσουμε μία παλαιοϋδρολογική φάση, την οποία στη συνέχεια θα αντιπαραβάλουμε με τα δεδομένα που διαθέτουμε από άλλες πηγές.

4.3. Οι αντιλήψεις των ανθρώπων και η παλαιοϋδρολογική ιστορία της Λάρισας.

Το σύνολο των δεδομένων που συγκεντρώσαμε στον τομέα της γεωμορφολογίας, καθώς και εκείνα από τις αρχαιολογικές και ιστορικές πηγές, μας οδηγούν στο να αποδεχθούμε μία πιθανή αστάθεια του υδάτινου τοπίου στη λεκάνη της Λάρισας και βάσει αυτών να επαναπροσδιορίσουμε αισθητά τον ρόλο που έπαιξε η τεκτονική δραστηριότητα. Το ζήτημα είναι να γνωρίσουμε αν η δυναμική τού υδάτινου τοπίου, κατά τους ιστορικούς χρόνους, σε συνάρτηση με τα διαθέσιμα δεδομένα, είναι αποδεκτή κάτω από το φως της μορφολογικής και παλαιοϋδρολογικής πραγματικότητας.

4.3.1. Επιστροφή στις μαρτυρίες

Εξετάζοντας την κατανομή των πλημμυρισμένων ζωνών και την κίνηση των τεκτονικών και υδρολογικών στοιχείων της ανατολικής πεδιάδας, πιστεύουμε ότι είναι δυνατόν να επανεκτιμήσουμε αναλυτικά την κατανομή των ανθρώπινων εγκαταστάσεων στην περιοχή. Θα είναι μία πηγή πληροφοριών αναφορικά με την παρουσία πλημμυρισμένων ζωνών στις διάφορες περιόδους. Έτσι, λοιπόν, η εγκατάσταση νεολιθικών οικισμών στη νότια περιοχή της πεδιάδας, ανάμεσα στην Πέτρα και στο Βελεστίνο, όπως είναι η Μαγούλα Καραμουρλάρ (βλ. εικ. 5α), δεν είναι τελείως παράλογη. Είναι μία χειροπιαστή ένδειξη ότι η ζώνη αυτή ήταν αρκετά ξερή ώστε οι άνθρωποι να βρουν εκεί καλλιεργήσιμες εκτάσεις κατά τις αρχές της πρώτης χιλιετίας π.Χ. Το ίδιο ισχύει και για τους ιστορικούς χρόνους. Δεν θα εκπλαγούμε πια εάν διαπιστώσουμε ότι οι οικισμοί θα μπορούσαν να εκμεταλλεύονται καλλιεργήσιμες γαίες στο σύνολο, σχεδόν, της λεκάνης. Ο εντοπισμός των κεντρικών οικισμών της Πέτρας, της Άνω Αμυγδαλής, καθώς και πολλών δευτερευουσών εγκαταστάσεων, που εντοπίσθηκαν από το 1984 στην περιοχή των Ναμάτων και του Καστρίου, συγκεκριμένα κάτω από την στάθμη των 64 μ., δεν είναι μία ανεξήγητη παραδοξολογία.

Εάν εξετάσουμε, λοιπόν, τώρα την βόρεια περιοχή της πεδιάδας, τη λεκάνη του Τυρνάβου, μπορούμε επίσης να έχουμε υπόψη μας μία τελείως διαφορετική κατάσταση σε σχέση με την προηγούμενη. Οι αρχαιολόγοι δεν κατόρθωσαν να εντοπίσουν προϊστορικούς οικισμούς ανάμεσα στον Αμπελώνα, στο Δασοχώρι, στου Φασούλα, στη Χασάμπαλη και στην Σουφλί Μαγούλα, παρά μόνο στους πρόποδες ή στα όρια της ταράτσας της Γυρτώνης (βλ. εικ. 1 και 2). Η ανάλυση της τεκτονικής και υδρολογικής κίνησης, στη λεκάνη, μας επιτρέπει να το διαπιστώσουμε αναμφίβολα. Τα επιχειρήματα, τα οποία μπορούν να εξηγήσουν την κατάσταση αυτή, είναι τα εξής:

α) Η ζώνη έχει έκταση και σχήμα που ορίζεται από δύο συμπληρωματικές παραμέτρους, την κατεύθυνση της απορροής και την κατεύθυνση των ενεργητικών ρηγμάτων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την δημιουργία μιας ελλειπτικής,

περίπου, ζώνης της οποίας το απώτατο σημείο βρίσκεται στα νότια, στη Λάρισα, και το περίγειο στα βόρεια, μεταξύ της περιοχής του Φασούλα και της Γυρτώνης-Ροδιάς.

β) Ανάμεσα στη Λάρισα και στη Ροδιά, η παρέκκλιση του Πηνειού είναι εκτεταμένη και απλώνεται υποχρεωτικά σε αρκετά χιλιόμετρα. Οι μετακινήσεις αυτές, ακόμα και σε σχετικώς αργό ρυθμό, δεν ευνοούν την εγκατάσταση οικισμών.

γ) Στη ζώνη αυτή ο ποταμός σχηματίζει συνεχείς μαιάνδρους, με αποτέλεσμα την διάβρωση των στρωμάτων της χαμηλής ταράτσας στα κοίλα σημεία, όπου ο ποταμός είναι αναγκαστικά δύσβατος και το ρεύμα ισχυρό, και από την άλλη οι αποθέσεις στα καμπυλώματα, όπου το ρεύμα είναι αργό, να επιφέρουν την μετακίνηση των μαιάνδρων και την αποσάθρωση των ανώτερων στρωμάτων. Εάν υπήρχαν εκεί κάποιοι οικισμοί, εξαφανίσθηκαν υποχρεωτικά από την επιφάνεια. Αυτό είναι το πιθανότερο διότι ο ποταμός ανυψώνει συνεχώς το επίπεδο της λεκάνης. Εάν, λοιπόν, μπορούσαμε να είχαμε πρόσβαση σε έναν βαθύτερο πυθμένα ενός μαιάνδρου, ίσως να διακρίναμε ίχνη εγκατάστασης.

Μπορούμε, λοιπόν, να συγκρατήσουμε, για το σύνολο της ανατολικής πεδιάδας και ιδιαιτέρως για το νοτιοανατολικό τμήμα της, την παράθεση των αρχαιολογικών μαρτυριών ως ένα σπουδαίο στοιχείο της ανάλυσης. Το ίδιο πιστεύουμε και για τις φιλολογικές μαρτυρίες, από τις οποίες μπορούμε να διαπιστώσουμε μία θετική εκτίμηση, μολονότι η αντίθεση που εκδηλώνεται ανάμεσα στις τρεις μαρτυρίες του Απολλωνίου Ροδίου, του Τίτου Λιβίου και του Προκοπίου, καθώς και στην φυσιογραφική πραγματικότητα του εδάφους, είναι αρκετά έντονη. Στο επεξηγηματικό σχέδιο, το οποίο καταρτίσαμε, τα κείμενα αυτά επαρκούν για να βρουν τη θέση τους ή να δώσουν μία ικανοποιητική εξήγηση.

Οι μαρτυρίες αυτές φαίνεται ότι παρερμηνεύθηκαν, διότι οι σύγχρονοι μελετητές φαντάζονται ότι η αρχαία πραγματικότητα ήταν ανάλογη με αυτήν που αντιλαμβάνονται σήμερα, όπως στα τοπωνύμια τα οποία αναφέρουν οι κάτοικοι, ή που μπορούν να διαβάσουν στους χάρτες. Η αντίληψη αυτή της πραγματικότητας ήταν τόσο έντονη ώστε παραπλάνησε, περισσότερο από εκατό χρόνια, τους φιλολόγους που πήραν αυτά τα κείμενα «κατά γράμμα» για να τα δεχθούν όπως είναι και γι' αυτό που λένε. Το δικό μας πρόβλημα, αντιθέτως, είναι να κάνουμε την διάκριση ανάμεσα στην πραγματικότητα του τοπίου, το οποίο ανασυνθέσαμε σε μία δεδομένη εποχή, και στη συγγένεια μεταξύ του αρχαίου ονόματος (Άμυρος, Πηνειός) ή σε μία χάραξη, την οποία περιέγραψε ένας συγγραφέας, για να αποκαταστήσουμε την πραγματικότητα, ανεξάρτητα από την σημερινή κατάσταση.

Είναι αλήθεια ότι ο Προκόπιος αναφέρει πως ο Πηνειός πηγάζει από το Πήλιο και πως κυλάει διά μέσου της πεδιάδας, σχηματίζοντας μαιάνδρους. Μπορούμε, λοιπόν, να διερωτηθούμε δικαιολογημένα αν δεν ονειρεύεται, διότι, όπως είναι γνωστό, ο Πηνειός πηγάζει από την Πίνδο, διασχίζει τις δύο θεσσαλικές πεδιάδες μέχρι την Λάρισα και από εκεί λοξοδρομεί προς τον Βορά, κατευθυνόμενος προς τα στενά της Ροδιάς και των Τεμπών. Όπως αναφέρει ο

Στράβωνας[12] και όλοι οι γεωγράφοι της Αρχαιότητας, χωρίς κανέναν δισταγμό, καθώς και οι κάτοικοι της Θεσσαλίας, όλοι είχαν την ίδια αντίληψη και την ίδια με εμάς αίσθηση του γεωγραφικού αυτού χώρου, που προσδιορίζεται από την εκροή του Πηνειού την οποία θεωρούσαν ως μία ενωτική αξονική κοίτη και την οποία ονομάζουμε λεκάνη του. Γνωρίζουμε πολύ καλά, άλλωστε, ότι τίποτε δεν είναι πιο δύσκολο από το να απομονώσουμε μία κοίτη ενός δεδομένου ποταμού και να του δώσουμε μία μόνο ονομασία, ενώ αυτή είναι αναπόσπαστα δεμένη με ένα μεγάλο δίκτυο υδάτινων ρευμάτων και σε πολλές περιπτώσεις η ονομασία αυτή δηλώνει το ένα ή το άλλο από αυτά, όταν δεν αναφέρεται σε δύο ή τρεις διακριτούς «βραχίονες».

Η αμφιβολία μας αυτή και η δυσκολία για να την λύσουμε προέρχεται από το γεγονός ότι μπορεί να υπάρχουν πολύ διαφορετικές αντιλήψεις του χώρου και μάλιστα αντίθετες, σε μία μόνο φυσιογραφική πραγματικότητα, π.χ. σε έναν ποταμό. Μία από αυτές τις αντιλήψεις είναι γραμμική και σημαίνει ότι πρέπει να ακολουθήσουμε ένα και μόνο υδάτινο ρεύμα, από τις εκβολές του μέχρι τις πηγές του. Είναι η σύγχρονη χαρτογραφική αντίληψη του ποταμού,[13] ενώ σε μία άλλη αντιλαμβανόμαστε τα ρεύματα ως ένα είδος περίπλοκης υπόθεσης, μιας «κόμης» που αρχίζει από έναν κοινό κορμό και ο ρους διαφοροποιείται βαθμηδόν, όλο και πιο πολύ όσο ανεβαίνουμε προς τα ανάντι (βλ. εικ. 16). Κατά την αντίληψη αυτή δεν υπάρχει μία μόνο πηγή αλλά πολλές και λίγο ενδιαφέρει εάν τα υδάτινα ρεύματα, από τις οποίες προέρχονται, φέρουν όλα το ίδιο όνομα.[14]

Βρίσκουμε, όμως, και την αντίθετη αντίληψη, σύμφωνα με την οποία όλα τα ρεύματα της ίδιας λεκάνης έχουν διαφορετικά ονόματα στον άνω ρου τους και ενώνονται όλα μαζί υπό το ίδιο όνομα. Ο Ηρόδοτος το είχε αντιληφθεί αυτό όταν αναφερόταν στον Πηνειό: «Τα ποτάμια αυτά κατέρχονται στην πεδιάδα, από τα βουνά που περικλείουν τη Θεσσαλία, το καθένα με το όνομά του, ενώνουν τέλος τα ρεύματά τους και εκβάλλουν στη θάλασσα περνώντας από μία κοιλάδα η οποία είναι και αυτή στενή. Όταν πια ενωθούν, τότε υπερισχύει το όναμα του Πηνειού και τα άλλα χάνουν το δικό τους. Λένε, μάλιστα, ότι τον παλιό καιρό που δεν υπήρχε ακόμα η κοιλάδα και η δίοδος, απ' όπου διέρχεται ο υδάτινος όγκος, τα ποτάμια αυτά και μαζί τους η λίμνη Βοιβηίδα δεν είχαν βεβαίως τα σημερινά ονόματα αλλά έρεαν όπως σήμερα και με τα ρεύματά τους μετέβαλαν όλη τη Θεσσαλία σε μία εκτεταμένη λίμνη».[15]

---

12. Βλ. Στράβωνας, Ζ, απόσπ. 14· θ, 5, 17, στα οποία αναφερθήκαμε.

13. Είναι πολύ ενδιαφέρον, από την άποψη αυτή, να ταυτίσουμε τις πηγές του Λίγηρα, π.χ., σε ένα συγκεκριμένο σημείο και όχι αλλού. Είναι ωφέλιμο για τον τουρισμό.

14. Είναι μία κατάσταση η οποία επιβεβαιώνεται τόσο στην πεδιάδα όσο και στα βουνά και στις δικές μας (γαλλικές) Άλπεις και αρχίζοντας από τα ποτάμια της ιταλικής πλευράς που ονομάζονται Doria και τα οποία διακρίνουμε από τα συμπληρωματικά τους ονόματα: Doire Baltèe ή Doire ripaire. Ας θυμηθούμε, επίσης, το κλασικό παράδειγμα των «deux Sèvres».

15. Βλ. Ηρόδοτος, Ζ, 129.

Το περίφημο αυτό κείμενο του Ηροδότου έστρεψε περισσότερο την προσοχή των μελετητών στο σημείο αυτό όπου ο ιστορικός αναφέρεται στα Τέμπη και λιγότερο στη φράση σχετικώς με το όνομα του Πηνειού. Η φράση, όμως, αυτή είναι αρκετά διαφωτιστική. Στο σημείο αυτό της περιγραφής, όπως και σ' εκείνο που αφορά στη διάνοιξη των Τεμπών εξαιτίας ενός σεισμού, μπορούμε να δούμε έμπρακτα, όπως πιστεύουμε, τον ορθολογισμό του ιστορικού. Για το υπόλοιπο, ο Ηρόδοτος αναφέρει διάφορα ονόματα από τα οποία αυτό του Πηνειού, χωρίς να υπάρχει σαφώς αντιστοιχία σ' αυτά τα ονόματα. Στο σημείο αυτό υπάρχει ομοφωνία σχετικώς με αυτό που αναφέραμε για τον Άμυρο. Για τους Μάγνητες είναι ένας χείμαρρος ο οποίος εκβάλλει στη θάλασσα με αυτό το όνομα, ενώ για τους Θεσσαλούς ο ίδιος χείμαρρος ονομάζεται Πηνειός.

Ο Στράβωνας το ίδιο διαχωρίζει σαφώς: «Ο Πηνειός κατέρχεται από την Πίνδο και διασχίζει τη Θεσσαλία από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Αρδεύει τις πόλεις των Λαπιθών και μερικές των Περραιβών, πριν φθάσει στην Κοιλάδα των Τεμπών. Δέχεται τα νερά πολλών παραποτάμων, ανάμεσα στους οποίους και του Ευρώπου, τον οποίο ο ποιητής ονομάζει Τιταρήσιο και ο οποίος πηγάζει από το όρος Τιτάριο (...)».[16] Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, την διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στην αναφορά του Ηροδότου στα ονόματα των διάφορων ποταμών της Θεσσαλίας και στην ορθότητα της περιγραφής του Στράβωνα, η οποία αντιστοιχεί στη δική μας σύγχρονη αντίληψη που θέλει το όνομα να ακολουθεί τον ποταμό από τις πηγές του έως την θάλασσα. Έτσι δεν υπάρχουν πλέον αμφιβολίες: ο Στράβωνας μνημονεύει μόνο έναν παραπόταμο του Πηνειού στην ανατολική πεδιάδα, τον Τιταρήσιο, διότι από το όναμά του και την μνεία του Ομήρου, κάτω από το όνομα Εύρωπος, μπορούμε σαφώς να τον ταυτίσουμε. Το ίδιο έκανε και στην περιγραφή του ποταμού της δυτικής πεδιάδας. Κατ' αυτόν υπάρχει μόνο ένας Πηνειός που έρχεται από τα βόρεια της Πίνδου.

Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, όμως, έχει άλλη άποψη για τον ποταμό. «Ο Πηνειός, ο πιο αξιόλογος για την διαύγειά του ποταμός της Θεσσαλίας, πηγάζει κοντά στους Γόμφους και εκβάλλει στη θάλασσα αφού διασχίσει μία κατάφυτη κοιλάδα ανάμεσα στην Όσσα και στον Όλυμπο».[17] Γι' αυτόν ο Πηνειός έρχεται από την νότια Πίνδο. Δεν υπάρχει λόγος να θεωρήσουμε τα λεγόμενα του Πλινίου απίθανα σε ό,τι αφορά στον εντοπισμό των πηγών του Πηνειού, ακόμα κι αν η μαρτυρία του δεν συμφωνεί με αυτήν του Στράβωνα ή με εκείνη του Προκοπίου. Αντιθέτως, μπορεί να χρησιμεύσει για να αποδείξουμε ότι ο Πηνειός είχε επίσης δύο «βραχίονες» στο άνω τμήμα της θεσσαλικής λεκάνης, όπως επίσης εντοπίσαμε δύο και στα κατάντι της Λάρισας, στην ανατολική πεδιάδα.

Έτσι κατανοούμε καλύτερα την επιφύλαξη του Ηροδότου, ο οποίος είχε συνείδηση ότι βρισκόταν απέναντι σε μία κατάσταση πολύ αόριστη και γι' αυτόν και για τους Θεσσαλούς, από τους οποίους αντλεί την μαρτυρία. Ο

---

16. Βλ. Στράβωνας, Ζ, επιτομές, απόσπ. 14. Η περιγραφή επαναλαμβάνεται λεπτομερέστερα στο βιβλίο Θ.

17. Βλ. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, IV, 8.

Πηνειός ταυτίζεται ξεκάθαρα μόνο στο κοινό τμήμα του το οποίο σχηματίζεται στην έξοδο της πεδιάδας από την οποία κυλούν τα συγκεκριμένα νερά της θεσσαλικής λεκάνης μέσω των Τεμπών. Στη συνέχεια υπήρξαν και άλλοι τρόποι αντίληψης του τοπίου και συγκεκριμένα στους ίδιους τους Θεσσαλούς διότι, προφανώς, βλέπουμε, μέσα από την επιφύλαξη του Ηροδότου ή την μεθοδική ματιά του Στράβωνα, μερικούς που μας δείχνουν ποιες αντιλήψεις αντιστοιχούν και ποιες όχι σ' αυτές των ξένων παρατηρητών.

Κατά τον ίδιο τρόπο μπορούμε να εξηγήσουμε την χρήση των ονομάτων Άμυρος και Πηνειός από τον Απολλώνιο, τον Τίτο Λίβιο και τον Προκόπιο. Οι τρεις αυτοί συγγραφείς, όπως είδαμε παραπάνω, έχουν ένα κοινό: αναφέρονται όλοι τους στο ίδιο υδάτινο ρεύμα το οποίο σήμερα ονομάζουμε Ασμάκι. Αναφορικά με αυτό που προείπαμε για τους διάφορους πιθανούς βραχίονες του Πηνειού, εύκολα κατανοούμε ότι το Ασμάκι θεωρήθηκε ως ένας βραχίονας του Πηνειού είτε από τους κατοίκους της περιοχής είτε από τους περαστικούς, οι οποίοι, αναρίθμητοι και για μεγάλο χρονικό διάστημα, ακολουθούσαν την οδό Λάρισας-Τεμπών, προς την μία ή την άλλη κατεύθυνση,[18] διότι όλοι έπρεπε να διαβούν το Ασμάκι στα βορειοανατολικά της Λάρισας. Το υδρωνύμιο Πηνειός θα μπορούσε, κάλλιστα, να είναι συνδεδεμένο στη μνήμη των ανθρώπων με ένα υδάτινο ρεύμα όπως και στους παλιούς χάρτες. Είναι κοινοτυπία να πούμε ότι οι χάρτες μπορούν να είναι σημαντική αιτία αμφιβολιών. Για την εσφαλμένη καταγραφή που μας απασχολεί, φαίνεται ότι η ανάγνωση ενός σύγχρονου χάρτη του Πηνειού, ιδιαίτερα όταν αυτός δεν διαθέτει επεξηγηματικό υπόμνημα, θα μπορούσε εύκολα να μας οδηγήσει στο να διαπράξουμε το ίδιο σφάλμα.

Μπορούμε, όμως, να πάμε λίγο μακρύτερα· αυτό που κατέγραψαν οι αρχαίοι συγγραφείς είναι η αντίληψη μιας κατάστασης του τοπίου. Ένα τέτοιο τοπίο συγκροτείται από πολλά ευδιάκριτα στοιχεία, από την τάφρο πρώτα και από έναν «πυθμένα», τον οποίο οι γεωγράφοι αποκαλούν *thalweg* (μισγάγγια), του Ασμακίου που τέμνει την δίοδο της Χασάμπαλης και παρεμβάλλεται ανάμεσα στη λεκάνη της Λάρισας και στο ανατολικό βύθισμα. Η τάφρος αυτή φαίνεται ξεκάθαρα σαν άξονας ενός άλλου thalweg, αυτό του Αμύρου που χύνεται στα ανατολικά της διόδου της Χασάμπαλης. Να υποθέσουμε, λοιπόν, μία συνέχεια του ενός με το άλλο; Δεν είναι καθόλου απίθανο.

Ένα άλλο στοιχείο αυτού του τοπίου είναι σαφώς η αύλακα που ακολουθεί αυτό το thalweg. Όπως ήδη υποστηρίξαμε, ένας βραχίονας του Πηνειού εκκενώνει τα νερά του στην ανατολική λεκάνη. Υποστηρίξαμε, επίσης, ότι η εκκένωση των νερών αυτών θα μπορούσε να ήταν αιτία έντονων μεταβολών σε όγκο και σε χρόνο. Δεν μπορούμε να υποθέσουμε, με βάση τα στοιχεία αυτά, ότι η αντίληψη των αρχαίων συγγραφέων ή αυτή των πληροφοριοδοτών τους και των πηγών τις οποίες αυτοί χρησιμοποίησαν, αλλοιώθηκαν από την απουσία ενός υδάτινου ρεύματος. Αν δεν υπάρχει νερό στο Ασμάκι ή αν σε περίοδο ξηρασίας υπάρχουν μόνο λίγα εντοπισμένα στάσιμα νερά στα βαθουλώματα των καναλιών κι αν έχουμε ως ένδειξη το σχήμα των γειτονικών αναγλύφων μιας

18. Την αρχαία οδό Λάρισας-Τεμπών, από την δίοδο της Χασάμπαλης και την αρχαία Γυρτώνη, βλ. B. Helly, 1992.

τάφρου, μιας κοιλάδας και ορεινών όγκων (Όσσα και Πήλιο) στα ανατολικά, μπορούμε κάλλιστα να συμπεράνουμε την ύπαρξη ενός ποταμού που έρχεται από τα ανατολικά και εκβάλλει στη θάλασσα μέσω του Πηνειού.

Η εσφαλμένη αυτή αντίληψη μερικών αρχαίων συγγραφέων μάς φαίνεται λιγότερο απίθανη διότι επαναλαμβάνεται και για άλλους ποταμούς στα αρχαία κείμενα. Η αδυναμία να προσδιορίσουμε προς ποια κατεύθυνση κυλούσε ο άλλος αυτός ποταμός, έγινε ακόμα και φιλολογικό ζήτημα. Έτσι μπορούμε να σημειώσουμε, μεταξύ των άλλων, την παρατήρηση που έκανε ο Καίσαρας για τον ποταμό Saône: «Υπάρχει ένας ποταμός που χύνεται στον Ροδανό διασχίζοντας την περιοχή των Αιδούων και των Σηκουανών, του οποίου η βραδύτητα της ροής είναι τέτοια που δεν μπορεί κανένας να διακρίνει με το μάτι την κατεύθυνση της ροής του».[19]

Το ίδιο λάθος ή η ίδια δυσκολία αντίληψης φαίνεται να επαναλαμβάνεται και με τους σύγχρονους. Ξέρουμε ότι ανάμεσα σε μερικούς από αυτούς άρχισε μία συζήτηση για να γνωρίσουν προς ποια κατεύθυνση κυλάει το Ασμάκι. Ένας σοβαρός ερευνητής, ο γεωλόγος F. Teller, σταλμένος από την Ακαδημία του Βερολίνου για να μελετήσει την γεωλογία της Όσσας, στο τέλος του 19ου αι.,[20] «είδε» και αυτός το Ασμάκι σαν ένα thalweg με αναστροφή τού ρεύματος. Ο Teller υποστηρίζει, σε αντίθεση με τον W. M. Leake, ότι οι πλημμύρες της Βοιβηίδας (Κάρλας) δεν οφείλονταν στον Πηνειό αλλά στα μικρά ρέματα που χύνονταν στη λίμνη και ότι τα νερά περνούσαν κατόπιν διαμέσου της Νεσσωνίδας στον Πηνειό: «Το μεγάλο αυτό βύθισμα, το οποίο ονομάζουμε πεδιάδα της Λάρισας, υπεισέρχεται στο πεδίο της έρευνάς μας μόνο σε ό,τι αφορά στο τμήμα που βρίσκεται νοτίως της ευρείας καμπύλης την οποία διαγράφει η Σαλαμπριά (Πηνειός) μεταξύ δύο σταθερών σημείων, του Ζάρκου και της Μπάκρενας (Γυρτώνης). Το νοτιότερο σημείο ορίζεται από την λοφοσειρά που ενώνει το Πήλιο με το Καραντάου (Μαυροβούνι), το νοτιότερο σημείο των Ρεβενίων, πάνω από το Βελεστίνο. Συνθέτει έτσι μία μοναδική λεκάνη η οποία εκτείνεται μέχρι την ανατολική οροσειρά, της οποίας η στάθμη προσδιορίζεται από την Βοιβηίδα (Κάρλα) και από μία πλημμυρισμένη ζώνη, μεταβλητού πλάτους, η οποία εκτείνεται παράλληλα με τα ανατολικά κράσπεδα των βουνών και συνεχίζει μέχρι τις εκβολές του Ξηριά (Τιταρησίου). Στον άξονα αυτόν βρίσκεται ένας βαλτότοπος μεγάλης έκτασης, η «λίμνη» Νεσσωνίδα των αρχαίων, η οποία έχει την παροχέτευσή της κοντά στους πρόποδες των βουνών».

Να, λοιπόν, το κυριότερο σημείο που μας ενδιαφέρει:

«Η άποψη ότι από μία φυσική αύλακα, την οποία εμβάθυνε ανθρώπινο χέρι, κυλάει σήμερα το Ασμάκι (η Νεσσωνίδα των σύγχρονων) που συνδέεται με την Κάρλα (Βοιβηίδα), της οποίας διοχετεύει τα πλεονάζοντα νερά στην Σαλαμπριά (Πηνειό), είναι εσφαλμένη. Τροφοδοτείται πολύ περισσότερο από τα

---

19. Βλ. Καίσαρας, *De Bello Gallico*, I, 11· πρβ. G. Lucas- J.-C. Decourt, *Lyon dans textes grecs et latins*, ΤΜΟ αρ. 23(1993) 29-31.

20. Βλ. F. Teller, *Geologische Beschreibung des südöstlichen Thessalien*, Denkschriften der Akad. der Wiss. Math. Naturwiss. Klasse, 40 (1880) 183-203 (παράθεση της σ. 186).

αναρίθμητα ρέματα που έρχονται από τα βουνά, διασχίζουν την πεδιάδα και, κατά την περίοδο των βροχών, ανυψώνουν τη στάθμη της τόσο ώστε ένα μέρος του υδάτινου όγκου να κατευθύνεται προς το Ασμάκι και να γεμίζει τη λίμνη Νεσσωνίδα. Το Ασμάκι παίζει έτσι έναν ρόλο ρυθμιστή για την λίμνη και εμποδίζει τις εκετεταμένες πλημμύρες της πεδιάδας. Η Βοιβηίδα (Κάρλα) περιβάλλεται από απότομες όχθες μόνο στα νότια και στα ανατολικά. Εκτείνεται, στα βόρεια, στην πεδιάδα και δεν έχει στην περιοχή αυτή κανένα σταθερό όριο. Ένα παχύ στρώμα ελώδους βλάστησης σκεπάζει το μεγαλύτερο μέρος τής επιφάνειας και παρεμβάλλεται ανάμεσά της ένα μικρό ασβεστολιθικό ύψωμα, το οποίο αναφέρει ο Στράβωνας, περιγράφοντας τη λίμνη. Η λίμνη ήταν ήδη διάσημη στην Αρχαιότητα για τα πολλά της ψάρια. Και σήμερα ακόμα, στα χωριουδάκια της νοτιοανατολικής ακτής, το ψάρεμα αποτελεί την κύρια ασχολία των κατοίκων. Η λίμνη Νεσσωνίδα, την εποχή του ταξιδιού μου (τέλη του Σεπτεμβρίου) δεν είχε ελεύθερη επιφάνεια και η αβαθής λεκάνη της ήταν ολόκληρη καλυμμένη με καλάμια».

Η περιγραφή που μας έδωσε ο F. Teller για το Ασημάκι δεν έγινε αποδεκτή από τον Fr. Stählin και τον μεγάλο γεωλόγο A. Philippson. Δικαιολογημένα, φυσικά, εάν λάβουμε υπόψη μας την υψομετρική διαφορά ανάμεσα στη λεκάνη του Τυρνάβου και σ' αυτήν του Ελευθερίου. Για τον Fr. Stählin, το Ασμάκι είναι μία φυσική αύλακα, σκαμμένη όμως σε βάθος από ανθρώπινο χέρι, με ήσυχα και λασπώδη νερά. Σε περιόδους βροχοπτώσεων και πλημμυρών οδηγεί τα πλεονάζοντα νερά, από την βορινή λεκάνη της Νεσσωνίδας και του Πηνειού, στην Βοιβηίδα που βρίσκεται χαμηλότερα.

«Καθώς η στάθμη της Βοιβηίδας είναι στα 44 μ. και η λεκάνη της Νεσσωνίδας στα 62 μ., η πληροφορία του F. Teller (σ. 186), την οποία επανέλαβε ο Neumann-Partsch,[21] δεν μπορεί να είναι ακριβής. Αναφέρει ότι το Ασμάκι γεμίζει την Νεσσωνίδα με τα πλεονάζοντα νερά της Βοιβηίδας, ενώ στην πραγματικότητα συμβαίνει το αντίστροφο, όπως ήδη ανέφερε ο Στράβωνας,[22] καθώς και οι προγενέστεροι και οι σύγχρονοι περιηγητές το επισημαίνουν.[23]

Ο γερμανός γεωλόγος A. Philippson, ειδικός σε θεσσαλικά θέματα (το τελευταίο ταξίδι του στη Θεσσαλία πραγματοποιήθηκε στα 1936), διευκρινίζει τα εξής αναφερόμενος στον Πηνειό, βορείως της Λάρισας: «Επομένως, εξαιτίας της αλλαγής κατεύθυνσης της τάφρου προς τα νοτιοδυτικά, φαίνεται ότι κανένας ποταμός δεν μπορεί να κυλήσει προς τον Πηνειό και από εκεί προς τη θάλασσα. Αντιθέτως, σε απόσταση 6 χλμ. σχηματίζει έναν βραχίονα, το Ασμάκι (από το τουρκ. Asmak), πρώτα στενό και μετά όλο και φαρδύτερο, με άφθονα νερά προς την λεκάνη, έναν βραχίονα ο οποίος, ασφαλώς, είναι φυσικής προέλευσης, αλλά διευθετημένος από ανθρώπινο χέρι. Κυλάει προς τα νοτιοδυτικά σε απόσταση μικρότερη των 2 χλμ. από το βόρειο κράσπεδο και συμβάλ-

---

21. Βλ. A. Philippson, *Geogr. Zeitschr.* 3 (1897) 307· Oberhummer, *RE* 3, 629, 36· Fr. Stählin, *Hellenische Thessalien,* 1924, 60, σημ. 7 και σ. 93.

22. Βλ. Στράβωνας, Θ, 5, 20.

23. Βλ. H. Tozer, 109· W. M. Leake, *Travels....*, 4, 403.

λει με τον Γκοσπασανιώτικο[24] στο μεγάλο έλος των Ναμάτων. Πολλές γέφυρες ενώνουν αυτόν τον βαθύ χείμαρρο. Το Ασμάκι, λοιπόν, οδηγεί τα πλεονάζοντα νερά του Πηνειού και των πηγών του στα συνεχόμενα βαλτοτόπια και διαμέσου αυτών στη Βοιβηίδα (Κάρλα) η οποία στερείται μέσου απορροής. Η πληροφορία του F. Toller, σύμφωνα με την οποία η απορροή του Ασμακίου γινόταν άλλοτε προς την μία και άλλοτε προς την άλλη κατεύθυνση, είναι εσφαλμένη. Προέρχεται από τις υψομετρικές ενδείξεις των τοπικών χαρτών που εκδόθηκαν μέχρι σήμερα, αλλά το Ασμάκι βρίσκεται στα 65 μ. από το σημείο της διακλάδωσής του με τον Πηνειό, στα 60 μ. κοντά στην οδό Λάρισας-Αγιάς και στα 50 μ., στην είσοδό του στο έλος. Σημειωτέον ότι η πεδιάδα, ανάμεσα στο Ασμάκι και στα πρανή του βουνού της Μαρμαρίνης, βρίσκεται σε χαμηλότερη στάθμη από το ίδιο το ρεύμα: το Ασμάκι είναι στα 55-52 μ. και η βύθιση της πεδιάδας κατέρχεται μέχρι τα 50 μ.[25]

Οι παρατηρήσεις αυτές ενισχύονται και από τις πληροφορίες τις οποίες μας παρέχει ένα κατάστιχο της Μονής της Καμπάνας (Καστρί, Καλαμάκι, Έλαφος) που συντάχθηκε γύρω στα 1900. Το έγγραφο αυτό απεικονίζει τα όρια της Κάρλας (Βοιβηίδας) και τα υψομετρικά της στάθμης του νερού, τα οποία μετρήθηκαν στα 1886 (μέγιστο ύψος στα 69,3 μ. για μία βροχερή χρονιά, χωρίς να σημειώνεται η ακριβής ημερομηνία της καταμέτρησης), στα 1894 (στάθμη 47,6 μ.) και στα 1895 (ελάχιστο ύψος στα 46 μ. για μία χρονιά ξηρασίας). Είναι, λοιπόν, πιθανό, τα υψομετρικά 46 και 47,3 μ. παρουσιάζουν ακραίες τομές σε μία περίοδο 13 ετών, κάτι που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε μία μεταβολή της τάξης των 3,3 μ. Ένα επιχείρημα υπέρ αυτής της υπόθεσης είναι το σχεδιάγραμμα του αποστραγγιστικού καναλιού, το οποίο εκτρέπει τα νερά του Ασμακίου στα όρια της μέγιστης επέκτασης της λίμνης και βρίσκεται ανάμεσα στα υψομετρικά 52 μ. (στην εκβολή του Ασμακίου) και στα 51 μ. στα νοτιοανατολικά. Παρακάμπτει κατόπιν από τα βόρεια τον λόφο της Πέτρας πριν προχωρήσει κατά μήκος της στάθμης του νερού, στα 17,6 μ. Φαίνεται, λοιπόν, πως η τάφρος αυτή χρησίμευσε ως αφετηρία για την οριστική αποξήρανση της λεκάνης όταν άρχισαν να την επεκτείνουν για να περάσουν τα νερά από το τούνελ, προκειμένου να τα εκτρέψουν προς τον Παγασιτικό Κόλπο και το Αιγαίο Πέλαγος.

Παρά τις παρατηρήσεις που έκανε ο A. Philippson, μπορούμε ακόμα να διαβάσουμε στο έργο του γεωγράφου M. Sivignon, το οποίο εκδόθηκε το 1975, την παρακάτω παρουσίαση της Κάρλας (Βοιβηίδας): «Ένα μεγάλο μέρος της πεδιάδας ήταν άλλοτε υποταγμένο στις περιοδικές πλημμύρες. Μέχρι την αποξήρανσή της, το 1955, η λίμνη χρησίμευε ως παροχέτευση του Πηνειού ή τα ίδια πλεονάζοντα νερά της αποχετεύονταν σ' αυτό το ποτάμι, ανάλογα με την

---

24. Τα νερά του χειμάρρου έρχονται από τους κεντρικούς λόφους (Ρεβένια), από την Νίκαια μέχρι τη Χάλκη. Σήμερα εκτρέπονται από την ανατολική λεκάνη, στα νοτιοανατολικά της Λάρισας, και διοχετεύονται απευθείας στον Πηνειό. Ονομάζεται Γκοσπασανιώτικος επειδή διέρχεται από το χωριό Γκοσπασάνι, την σημερινή Νέα Λεύκη της Λάρισας.

25. Βλ. A. Philippson, *Griechische Landschaften*, 1953, 119.

περίσταση των δύο λεκανών. Η λίμνη αυτή φιλοξενούσε μεγάλο αριθμό ψαράδων που ζούσαν σε καλύβες και το προϊόν της αλιείας τους διοχετευόταν κυρίως στην αγορά της Λάρισας».[26] Είναι φανερό ότι η περιγραφή αυτή της λίμνης και η αναφορά στη ροή των νερών, πότε προς την μία και πότε προς την άλλη κατεύθυνση, διαιωνίζει, όπως είδαμε, την εσφαλμένη μαρτυρία μερικών κειμένων για την αντίληψη που θα μπορούσαν να έχουν οι ίδιοι οι κάτοικοι για τη θεσσαλική πεδιάδα.

Οι αναφορές που παραθέσαμε (γι' αυτό και ήταν απαραίτητο να τις μνημονεύσουμε) δείχνουν ότι ακόμα και σύγχρονοι ερευνητές μπορούν να πέσουν θύματα πλάνης από εσφαλμένες παρατηρήσεις, οι οποίες οφείλονται στο φαινομενικό σχήμα ενός αναγλύφου ή ενός διαγράμματος. Συνεπώς θα δεχθούμε ότι ορισμένοι αρχαίοι συγγραφείς κατέγραψαν μία κατάσταση του τοπίου βασισμένη στις ίδιες παραμορφώσεις αυτής της αντίληψης.

Θα συγκρατήσουμε, αντιθέτως, τις μαρτυρίες αυτών των συγγραφέων για άλλα στοιχεία πληροφόρησης που μας παρέχουν και όπως νομίζουμε υπάρχουν δύο τέτοια. Από την μία πλευρά είναι δυνατό να σκεφθούμε ότι αν δεν υπήρχε υδάτινος ρους στο Ασμάκι, σε ορισμένες περιόδους, είναι διότι η υδάτινη συμβολή του Πηνειού και οι δυνατότητες μετάγγισης αυτού του υδάτινου όγκου πρέπει να ήταν ελάχιστες. Έτσι, λοιπόν, οι συγγραφείς μάς πληροφορούν, τουλάχιστον έμμεσα, για την υδρολογική κατάσταση της λεκάνης του Λιβαδίου-Ελευθερίου, κατά την διάρκεια του θέρους του 171 π.Χ., εποχή ξηρασίας και άφθονης σκόνης. Το ίδιο πρέπει να συνέβαινε και κατά τον 3ο αι. π.Χ., όταν ο Απολλώνιος προσπάθησε να προσδιορίσει το γεωγραφικό πλαίσιο του πλου των Αργοναυτών, κατά μήκος των ακτών της Όσσας. Η ίδια ξηρασία πρέπει να επικρατούσε και κατά την εποχή του Προκοπίου (6ος αι. μ.Χ.), εν μέρει τουλάχιστον, αν δεχθούμε ότι τα νερά δεν ξεπερνούσαν, την εποχή αυτή, το ύψος των 54 ή των 55 μ. στο ανώτατο όριο.

Αντιθέτως, η εκτεταμένη υδάτινη παρουσία την οποία είδαν οι περιηγητές του 19ου αι., μπορεί να ερμηνευθεί με την αύξηση των νερών του Ασμακίου στη σύγχρονη εποχή. Η μικρή παγετώδης περίοδος, η οποία πιστοποιείται στη Δυτική Ευρώπη από τον 14ο μέχρι και τον 19ο αι.,[27] είναι περίοδος κλιματολογικής επιδείνωσης με γενικότερη επιρροή σε ολόκληρο το ευρωπαϊκό υδρολογικό σύστημα[28] και θα μπορούσε να εντείνει τις υπερχειλίσεις του Πηνειού κατά τον ίδιο τρόπο. Δεν αποκλείεται η λίμνη, την οποία περιγράφει ο Προκόπιος τον 6ο αι. μ.Χ., να αποτελεί μία απάντηση στην κλιματολογική αυτή επιδείνωση που πιστοποιείται στην Ευρώπη κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα.[29] Η μερική επιχωμάτωση του ποταμού, κατά τον 19ο αι., ανυψώνοντας τη στάθμη των νερών στα κατάντι του Κουλουρίου, πέτυχε να ενισχύσει αυτήν την τάση υπερχείλισης προς την Κάρλα (Βοιβηίδα).

---

26. Βλ. M. Sivignon, *La Thessalie· analyse géographique d' une province grecque,* Lyon 1975, 402.

27. Βλ. Leroi-Ladurie, 1968· H. Lamb, 1982.

28. Βλ. J. Bravard, 1989.

29. Βλ. J. Bravard, 1992.

4.3.2. Παλαιοϋδρολογική σκιαγράφιση του συστήματος Πηνειός-λιμναία λεκάνη στην Αρχαιότητα.

Δεν είναι απαραίτητο να πιστέψουμε τα αρχαία κείμενα τα οποία αναφέρουν ότι το Ασμάκι, εξερχόμενο από τη λίμνη στο Λιβάδι, έρεε κάποτε προς τα δυτικά στην κατεύθυνση του Πηνειού. Όπως είδαμε, πρόκειται στην πραγματικότητα για μία υποθετική αντίληψη εκ μέρους των ίδιων των μαρτύρων. Άλλωστε, υιοθετώντας ένα τέτοιο συμπέρασμα θα οδηγηθούμε στο να δεχθούμε μία μέγιστη βύθιση του εδάφους, μεγαλύτερη των 10 μ., του νοτιοανατολικού τμήματος της ανατολικής λεκάνης, μεταγενέστερη του 6ου αι. μ.Χ., γεγονός που ήταν ικανό να αναστρέψει την ροή του Ασμακίου από την χάραξή του, εκβάλλοντάς το στην εδαφική βύθιση του Λιβαδίου. Το γεγονός είναι όχι μόνο απίθανο, αλλά και σαφώς ασυνήθιστο. Η τεκτονική δραστηριότητα στην περιοχή αυτή δεν μπορεί να εκδηλωθεί σε τέτοια έκταση μέσα σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα. Ακόμα κι αν είχε εκδηλωθεί, θα ήταν παράδοξο να μην είχε αφήσει αρκετά ίχνη στην τοπογραφία υπό μορφή κρημνών ή παραμορφώσεων του εδάφους, αναγνωρίσιμα από τις καμπύλες της στάθμης. Αντιθέτως, η βασισμένη στις αρχαίες μαρτυρίες αναφορά, σύμφωνα με την οποία ανάμεσα στη ροή του Αμύρου και του Ασμακίου, από την μία πλευρά, και στη ροή του Πηνειού και του Ασμακίου, από την άλλη, σχηματιζόταν μία λίμνη στη λεκάνη του Λιβαδίου όταν αυτή κατακλυζόταν από τα νερά, είναι σαφώς σημαντική.

Διαγράφεται, λοιπόν, ένα σενάριο το οποίο μπορεί να οδηγήσει στη σύγκλιση όλων των παρατηρήσεων που έγιναν στα κείμενα αλλά και πάνω στο έδαφος. Η ανατολική θεσσαλική πεδιάδα, στην πιο μεγάλη έκτασή της, από τον Τύρναβο μέχρι το Βελεστίνο, πρέπει να θεωρηθεί ως ένα σύνολο κλιμακωτών λεκανών οι οποίες εκτείνονται περίπου σε 60 χλμ. και κατανέμονται σε ένα ύψος μεταξύ 64 και 42 μ. Η κύρια συλλεκτική λεκάνη ήταν και είναι ακόμα αυτή του Τυρνάβου, διότι εδώ, όπως είδαμε, εκδηλώθηκε ενεργότερα η πρόσφατη τεκτονική δραστηριότητα κατά το πλειστόκαινο-μέσο ολόκαινο. Αυτή είναι η πρώτη λεκάνη που γεμίζει περιοδικά δημιουργώντας, σε συνδυασμό με τα φερτά υλικά του Πηνειού σε αναχώματα στα στενά της Ροδιάς. Η επανόρθωση του τοπίου μπορεί να επιτευχθεί, όπως είδαμε, μόνο στο κατάντι τμήμα της διόδου της Ροδιάς.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, όταν η στάθμη των νερών είναι αρκετά υψηλή ώστε να μπορούν αυτά να διέλθουν στα στενά της Χασάμπαλης διαμέσου του Ασμακίου, τότε γεμίζει, με την σειρά της, η λεκάνη του Λιβαδίου-Ελευθερίου. Εδώ οι επιδράσεις της τεκτονικής δραστηριότητας μπορούν να εκδηλωθούν κάνοντας περιοδικά τα ρήγματα του Ασμακίου και του Καστρίου (βλ. εικ. 13). Αυτή, όμως, η δεύτερη λεκάνη δεν είναι πολύ βαθιά και η απόθεση ιζημάτων την υπερπληροί σιγά-σιγά. Τα νερά οδηγούνται τότε λίγο μακρύτερα μέσω ενός καναλιού που βρίσκεται στον άξονα της πεδιάδας[30] και

30. Βλ. τον χάρτη των αρχών του 20ού αι. στο Αρχείο της Αγιάς. Το κανάλι αυτό θα μπορούσε να υπάρχει ήδη από την Αρχαιότητα. Ίσως πρόκειται για την διευθέτηση ενός τέτοιου καναλιού, στον ίδιο άξονα, το οποίο οι Λαρισαίοι προσπάθησαν, με όλες τις δυνάμεις τους, να αποξηράνουν στο βόρειο τμήμα της πεδιάδας (βλ. παραπάνω τις

καταλήγουν σιγά-σιγά να ενωθούν με εκείνα της πιο απόμακρης και της πιο χαμηλής λεκάνης, αυτής που βρίσκεται νοτιοανατολικά της Πέτρας. Επειδή αυτή είναι τελείως κλειστή, τα νερά συσσωρεύονται βαθμηδόν και η στάθμη ανεβαίνει, κάτι που οδηγεί στο να κατακλύζουν το βόρειο τμήμα της πεδιάδας μέχρι τη λεκάνη του Λιβαδίου.

Το σενάριο αυτό, το οποίο βασίζεται στην απλή ιδέα της πλήρωσης ενός εδαφικού βυθίσματος, μετά ενός δευτέρου και τέλος ενός τρίτου, είναι αυτό που επιτρέπει να τοποθετήσουμε γεωμορφολογικά και τις ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες τις οποίες μας παρέχουν τα κείμενα. Οι μαρτυρίες αυτές έχουν επιπλέον το πλεονέκτημα να μας πληροφορούν σε ποια έκταση εκτεινόταν ένα μέρος της επιχωμάτωσης των λεκανών του Λιβαδίου και της Πέτρας. Η χρονολόγηση φαίνεται να ήταν η ακόλουθη από την αρχή της πρώτης χιλιετίας π.Χ.:

α) Στην Αρχαιότητα (Όμηρος, Ησίοδος, χωρίς αμφιβολία ακόμα και ο Ηρόδοτος) τα νερά κατέκλυζαν το βόρειο, κυρίως, τμήμα της ανατολικής πεδιάδας και την μικρή λεκάνη του Λιβαδίου, στην έξοδο της λεκάνης της Αγιάς, όπου ήταν η λίμνη Βοιβηίδα.

β) Από το τέλος της κλασικής εποχής και κατά την διάρκεια της ελληνιστικής, η μικρή λεκάνη του Λιβαδίου υπερχείλιζε σιγά-σιγά και τα νερά της οδηγούνταν μακρύτερα. Η Βοιβηίδα ταυτίζεται τότε με την πλημμυρισμένη έκταση που βρίσκεται κοντά στις Φερές και στο Αρμένιο, νοτίως της ανατολικής πεδιάδας. Ανάμεσα στη λεκάνη της Αγιάς και στην ταράτσα του Πλατύκαμπου, κατά την διάρκεια του θέρους του 171 π.Χ., τα στρατεύματα του Περσέα διέσχισαν μία άνυδρη και καλυμμένη με σκόνη πεδιάδα πριν έλθουν σε επαφή με τα ρωμαϊκά στρατεύματα τα οποία ήταν στρατοπεδευμένα στη βόρεια όχθη του ανατολικού βραχίονα του Πηνειού, δηλαδή του Ασμακίου.

γ) Η κατάσταση εξελίσσεται μέχρι την εποχή του Στράβωνα (1ος αι. μ.Χ.) κατά τρόπο σαφή: η λεκάνη του Λιβαδίου πλημμυρίζει κατά διαστήματα από τα υπερχειλισμένα νερά του Πηνειού. Δεν μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι το υδάτινο αυτό ρεύμα είναι ο Πηνειός που έρχεται από την Αγιά ή αυτός της Λάρισας, έτσι ώστε να υπάρχει αμφιβολία σε ό,τι αφορά στη μαρτυρία του Στράβωνα. Η αποσιώπηση, όμως, του Αμύρου από τον αρχαίο γεωγράφο είναι, οπωσδήποτε, μία αμφίβολη ομηρική μνεία σε σχέση με τις παρατηρήσεις που έγιναν στο τοπίο κατά την εποχή του, οι οποίες σίγουρα υπερίσχυσαν.

Η λεκάνη του Λιβαδίου, λοιπόν, πήρε τότε το όνομα Νεσσωνίδα, αλλά η ανάμνηση του παλιού ονόματος (Βοίβη) πρέπει να παρέμεινε ζωντανή στη μνήμη των κατοίκων εξαιτίας των αρχαίων, τουλάχιστο, μαρτυριών (απ' όπου και η επιβεβαίωση του ποιητή Αρχίνου και οι αμφιβολίες του Στράβωνα στον εντοπισμό της Βοίβης).

δ) Ανάμεσα στον 1ο αι. π.Χ. και στον 6ο αι. μ.Χ. φαίνεται ότι βρισκόμαστε σε σημαντικότερη συσσώρευση νερών στη λεκάνη της Πέτρας, ίσως χάρη στα άφθονα νερά των χειμάρρων των Ρεβενίων. Αυτό δείχνει η μαρτυρία του Προκοπίου αναφορικά με την Διοκλητιανούπολη. Επισημαίνει δηλαδή ότι η πόλη βρίσκεται σε έναν λόφο που μετατράπηκε σε χερσόνησο. Αν η πόλη αυτή

μαρτυρίες του Στράβωνα και του Θεοφράστου).

ταυτίζεται με τα ερείπια τα σωζόμενα στα βράχια της Πέτρας, μπορούμε τότε να προσδιορίσουμε με ακρίβεια το μέγιστο ύψος στο οποίο έφθανε η λίμνη (ονομαζόμενη Καστοριά) αυτήν τη χρονική περίοδο, στα τέλη του 6ου αι. μ.Χ. και το ύψος αυτό είναι γύρω στα 55 μ. Η πιθανότερη υπόθεση είναι ότι επειδή η βύθιση του εδάφους είναι εντονότερη, στο νοτιοανατολικό τμήμα της λαρισινής πεδιάδας, συμπαρασύρει τα υπερχειλισμένα νερά που προέρχονται από τη λεκάνη του Πηνειού· μία κλιματολογική επιδείνωση επέφερε ανισότητα στον υδρογραφικό ισολογισμό και αύξησε την συχνότητα των πλημμυρών, άρα και των υπερχειλισμάτων του κυρίως ποταμού ή της συμβολής του, σε νερά προερχόμενα από τα Ρεβένια.

ε) Η εξέλιξη του Ασμακίου, εξαιτίας των υπερχειλισμάτων, απείλησε να επιφέρει στη σύγχρονη εποχή (πριν από το τέλος του 19ου αι.), μία πραγματική παγίδευση του Πηνειού, ακριβώς στα κατάντι της Λάρισας. Η εξέλιξη αυτή, η οποία οδηγούσε τα νερά του Πηνειού στην Κάρλα (Βοιβηίδα),[31] έλαβε τέλος μόνο χάρη στην ανθρώπινη δραστηριότητα με την δημιουργία αναχωμάτων εδώ και εκατό χρόνια: εργασίες αναχωμάτωσης του Πηνειού για να προστατεύσει την Κάρλα από τα νερά που οδηγούνταν έτσι απευθείας στα στενά της Ροδιάς.

Όπως και να έχει το πράγμα, πρέπει να δεχθούμε ότι η Κάρλα δεν είχε πάντοτε την έκταση που γνωρίζουμε τον 19ο αι. Κάποιες εποχές του ολοκαίνου, η στάθμη της ήταν πολλή χαμηλή και θα μπορούσε ακόμα και να μην υπήρχε διόλου ή, καλύτερα, να ήταν καλυμμένη από διάσπαρτα έλη, εντοπισμένα στους πρόποδες των λόφων της μεγάλης και απότομης πελαγονικής οροσειράς.

4.3.3. Η ιστορική υδάτινη παρουσία: μία σχέση με το γενικό παλαιοϋδραυλικό σχήμα;

Εάν ανακεφαλαιώσουμε τις πληροφορίες τις οποίες μας παρέχουν τα ιστορικά κείμενα, πληροφορίες ικανές να συνεισφέρουν στον εμπλουτισμό της κλασικής συζήτησης πάνω στην πραγματικότητα των παλαιοϋδρολογικών διακυμάνσεων, μπορούμε να προτείνουμε το ακόλουθο σχήμα για την Ανατολική Θεσσαλία, ήτοι τρεις περιόδους λιμναίας κάλυψης ή σχετικά άφθονης υδάτινης παρουσίας.

1. Πριν από το τέλος του 4ου αι. π.Χ. (βλ. Θεόφραστος).
2. Τον 6ο αι. μ.Χ. (βλ. Προκόπιος).
3. Την σύγχρονη εποχή με μία «βεβαιωμένη» μέγιστη στάθμη κατά τους 18ο-19ο αιώνες, που μπορεί όμως να είχε αρχίσει πιο νωρίς.

Οι τρεις αυτές σχετικά υγρές περίοδοι θα μπορούσαν να παρεμβληθούν από ενδιάμεσα διαλείμματα ξηρασίας, αλλά η πραγματική αποξήρανση της λεκάνης μαρτυρείται μόνο σε ένα τμήμα της έκτασής της. Τίποτα δεν αποκλείει εκτεταμένες υδάτινες καλύψεις, όπως π.χ. στην εποχή του Στράβωνα.

Το να ανατρέξουμε, εν μέρει, σε μία κλιματολογική αιτιολογία για να εξηγήσουμε τις πιθανές διακυμάνσεις της υδάτινης παρουσίας στην ανατολική λεκάνη της Θεσσαλίας, μας επιτρέπει να περιορίσουμε την επενέργεια των τεκτονικών δραστηριοτήτων που ήταν ικανές να ευνοήσουν την υπερχείλιση του

31. Βλ. A. Philippson, *ό.π.*

Ασμακίου σε ορισμένες περιοχές. Γι' αυτό η έρευνα των συσχετισμών, με την εμπειρία που αποκτήσαμε σε άλλα ελληνικά τοπία, αποδεικνύεται εντελώς τυχαία. Η συζήτηση μεταφέρεται συνήθως στις ενδείξεις και στα αίτια των καταρρακτωδών βροχοπτώσεων του ύστερου ολοκαίνου, όπως μπορούμε να το εντοπίσουμε σε έναν μικρό αριθμό κατάλληλων θέσεων. Το πρόβλημα επανέρχεται από τον C. Vita Fintzi.[32] Αυτός υπολογίζει μία μέγιστη περίοδο καταρρακτωδών βροχοπτώσεων από το 400 μ.Χ. μέχρι το 1500-1800.

Ο φανερός συγχρονισμός των επεισοδίων συσσώρευσης καταρρακτωδών βροχοπτώσεων, οι οποίες σημειώθηκαν στην περιοχή της Μεσογείου και το γεγονός ότι η μεγάλη αυτή επιχωμάτωση ήταν μεταγενέστερη των περισσότερων φάσεων των συνεχόμενων εκχερσώσεων, οδήγησαν τον C. Vita Fintzi (*ό.π.*) και κατόπιν τον L. J. Bintliff[33] να δεχθούν ότι παγκοσμίως η αιτία αυτή οφειλόταν σε μία κλιματολογική διακύμανση.

Με τον W. K. Butzer,[34] ωστόσο, οι περισσότεροι συγγραφείς τόνισαν τον ανθρώπινο παράγοντα που έθεσε σε ενέργεια αυτήν την κρίση. Στις αρχές του 1980, οι γάλλοι ερευνητές δέχθηκαν την αρχή των «σταδιακών καλλιεργιών» (στη ρωμαϊκή και στη βυζαντινή εποχή), η οποία χαρακτηρίζεται από σχετική σταθερότητα και από φάσεις υποχώρησης σχετιζόμενες με την κίνηση αποθέσεων και με την διαδικασία της κλίσης του εδάφους και τις φάσεις επιχωμάτωσης. Στον έλεγχο, τον οποίο μπορούσε να ασκήσει η ρωμαϊκή τεχνολογία στο περιβάλλον, αντιτάσσονται οι φάσεις ύφεσης μερικών εποχών. Επικαλούμαστε τις καταστροφές των πολέμων, ιδιαιτέρως κατά την περίοδο της κλιματολογικής αλλοίωσης η οποία τοποθετείται μεταξύ του 400 και 800 μ.Χ. έως τις σεισμικές καταστροφές, τις επιδημίες και την διείσδυση νέων ορδών, οι οποίες προκάλεσαν μία δημογραφική πτώση που θα μπορούσαν επίσης να ευνοήσουν την αστάθεια των πρανών.[35] Ο αποφασιστικός ρόλος της ανθρώπινης δραστηριότητας στα πρανή έχει, επίσης, προταθεί από τους D. A. Davidson,[36] C. Renfrew και J. M. Wagstaff[37] καθώς και από τον T. H. Van Andel,[38] εξαιτίας της έλλειψης πειστικών τεκμηρίων υπέρ της άποψης των φυσικών μεταβολών.

Πράγματι, ο J. M. Wagstaff συνιστά να είμαστε επιλεκτικοί. Τα γεωμορφολογικά δεδομένα εξαρτούνται από τα υπάρχοντα ρήγματα χωρίς να έχει πραγματοποιηθεί κάποια σημαντική έρευνα που θα επέτρεπε να τα συνδέσουμε με τις ανθρώπινες δραστηριότητες ή τις κλιματολογικές διακυμάνσεις. Οι χρονολογήσεις των εδαφικών βυθισμάτων είναι κατά προσέγγιση και μία σαφής επιστήμη, όπως η παλυνολογία, δεν μπορεί να προσφέρει καμία βοήθεια διότι από το 7000 π.Χ. η έκταση των εκχερσώσεων εξαφάνισε τα κλιματολογικά ίχνη.

---

32. Βλ. C. Vita-Fintzi, (1969).
33. Βλ. L. J. Bintliff, 1976.
34. Βλ. W. K. Butzer, 1974· 1980.
35. Βλ. B. Bousquet-Y. Pèchoux, 1980· B. Bousquet et al., 1983· C. Gerne, 1988.
36. Βλ. D. A. Davidson, (1980).
37. Βλ. C. Renfrew-J. M. Wagstaff, 1982.
38. Βλ. T. H. Van Andel et al., 1990.

Είναι, λοιπόν, δυνατό να μεταφέρουμε την εμπειρία της Δυτικής Ευρώπης στις κλιματολογικές και παλαιοϋδρολογικές διακυμάνσεις στην περιοχή της Ελλάδας; Ο J. M. Wagstaff εκτιμά ότι η τοπική διαφορά του σημερινού κλίματος στην Ελλάδα και η ετήσια μεταβλητότητά του είναι τέτοιες που οι έρευνες για τυχόν αναλογίες με την υπόλοιπη Ευρώπη θα ήταν παρακινδυνευμένες. Η συγκριτική προσέγγιση, που βασίζεται σε ταυτόσημους ρυθμούς, αλλού είναι σεβαστή διότι επιτρέπει να κάνουμε διάφορες υποθέσεις. Κατά τον J. J. Dufaure,[39] η επιχωμάτωση της Ολυμπίας, η οποία είναι μεταγενέστερη της εποχής του αρχαίου ελληνικού κολοφώνα, πρέπει να δημιουργήθηκε σε περιόδους ξηρασίας, δηλαδή σε μία περίοδο ευνοϊκή στην αποσάθρωση των εδαφών, κυρίως μετά το 800-1200 μ.Χ. Η δυσκολία, όμως, να δεχθούμε ότι το περιβάλλον αντέδρασε με καθυστέρηση πολλών αιώνων στην «εξαφάνιση των αρχαίων καλλιεργητικών συνθηκών» οδήγησε προσφάτως τους ερευνητές σε μία ενδιάμεση τοποθέτηση. Οι J. J. Dufaure και E. Fouache[40] παραδέχονται π.χ. ότι το παχύ στρώμα επιχωμάτωσης του Πηνειού της Ήλιδας μπορεί να σχηματίσθηκε από την αύξηση της ροής των νερών κατά την πρώιμη μεσαιωνική εποχή, σε μία καταρρακτώδη διαδικασία. Αντιθέτως, η λεπτομερής εξέταση αυτής της επιχωμάτωσης δείχνει να έχει σχέση με την βροχερή φάση της μικρής παγετώδους εποχής, η οποία είναι υπεύθυνη για τις βιοστατικές συνθήκες που ευνοούν την πύκνωση της ποώδους κάλυψης από την εκροή των νερών με μικρότερο φορτίο ιζημάτων κατά τον J. J. Dufaure.[41] Γενικά, η κλιματολογική υπόθεση των κλιματολογικών εναλλαγών, κατά την διάρκεια των ιστορικών χρόνων, μπορεί να μας οδηγήσει σε υπερεκτίμηση του ανθρώπινου παράγοντα.[42]

Μία διεπιστημονική έρευνα μας επέτρεψε να προχωρήσουμε προς την κατεύθυνση μιας φάσης παλαιοκλιματολογικών και παλαιοϋδρολογικών συνθηκών στη Δυτική Ευρώπη.[43] Στο μέτρο που μία σύγκριση της παλαιοϋδρολογίας της θεσσαλικής λεκάνης με τις ισχύουσες συνθήκες στα δυτικά της ευρωπαϊκής ηπείρου μας είναι επιτρεπτή, φαίνεται ότι η φάση 1 της λιμναίας επιχωμάτωσης θα αντιστοιχούσε στο τέλος της βροχερής περιόδου του Halstatt (παγετώδες στάδιο του Göschenen 1). Η φάση 2 θα ήταν πιθανώς σύγχρονη της φάσης των καταρρακτωδών βροχών, η οποία συνδέεται με μία σύντομη κλιματολογική επιδείνωση στους 7ο-5ο αι. π.Χ. (παγετώδες στάδιο του Göschenen 2).[44] Όσο για την φάση 3, αυτή φαίνεται καθαρά να σχηματίσθηκε με την κλιματολογική επιδείνωση της μικρής παγετώδους εποχής. Εάν είναι πιθανόν ότι οι φάσεις 1 και 3 ήταν τέτοιας έκτασης ώστε να επιρρεάσθηκε η Μεσόγειος, τότε η φάση 2 θα μπορούσε αντιθέτως να έχει πιο τοπική παρουσία, εκτός και αν φανερώνει ορισμένες επιχωματώσεις ελληνικών κοιλάδων κατά την πρώιμη μεσαιωνική εποχή, όπως δείχνουν επανειλημμένα φαινόμενα καταρρακτωδών

39. Βλ. J. J. Dufaure, 1976.
40. Βλ. J. J. Dufaure-E. Fouache, 1988.
41. Βλ. J. J. Dufaure 1976· B. Bousquet, 1988.
42. Βλ. C. Gerne, 1988.
43. Βλ. Magny και Ichard, 1992.
44. Βλ. Holzhauser, 1992.

βροχών στα δυτικά των Άλπεων.[45]

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ενδιαφέρον της διεπιστημονικής εργασίας και επιθυμητές εξακριβώσεις

Η έρευνα την οποία άρχισαν οι αρχαιολόγοι στόχευε, πρωτίστως, στον προσδιορισμό ακριβέστερων θέσεων από αυτές με τις οποίες συμφωνούσαν οι ειδικοί για τη Θεσσαλία, όσον αφορά τις πόλεις της αρχαίας Θεσσαλίας για περισσότερο από πενήντα χρόνια. Η έρευνα αυτή, όμως, έφερε γρήγορα στην επιφάνεια έναν προβληματισμό σχετικώς με την ιστορία των τοπωνυμίων. Η έρευνα επικεντρώθηκε, σύμφωνα με το πνεύμα των αρχαιολόγων, στο πρόβλημα εντοπισμού της λίμνης Βοιβηίδας, η οποία ήταν ήδη γνωστή από τον Όμηρο.

Το ουσιαστικό ερώτημα είναι το ακόλουθο: Πρέπει, άραγε, να δεχθούμε την άποψη την οποία αναγνωρίζουμε σήμερα, της μόνιμης δηλαδή παρουσίας μιας λίμνης από την νεολιθική ήδη εποχή (μία διαχρονική και μόνιμη εικόνα του τοπίου) ή πρέπει μάλλον να στραφούμε προς την άποψη μιας πρόσκαιρης μεταβλητότητας των κύκλων της υδάτινης παρουσίας στα γνωστά βυθισμένα εδάφη της ανατολικής πεδιάδας (δυναμική σειρά διαφορετικών εικόνων); Εάν ήταν έτσι τα πράγματα, θα έπρεπε τότε να επιχειρήσουμε μία έρευνα επεξηγηματικών υποθέσεων πάνω σε διεπιστημονική βάση. Μόνο μία γεωμορφολογική και τεκτονική προσέγγιση, συνδυασμένη με εκείνη του ιστορικού θα μπορούσε να προωθήσει τις γνώσεις μας. Συγχρόνως, όμως, ανακύπτουν και άλλα προβλήματα: οι πιθανές εξηγήσεις των μεταβολών που δέχθηκαν τα τοπία της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας είναι τεκτονικής, κλιματολογικής ή ανθρώπινης επίδρασης;

Η συνεργασία, η οποία μας συνέδεσε, μας οδήγησε στο να προτείνουμε μία λογική υπόθεση παρουσιάζοντας τις προοδευτικές και επαναλαμβανόμενες μεταβολές του θεσσαλικού τοπίου, υπόθεση που στοχεύει στο να ληφθούν υπόψη όλα τα γεωμορφολογικά, τεκτονικά και ανθρώπινα φαινόμενα του προβλήματος τα οποία θέσαμε. Για να καταλήξουμε στο συμπέρασμα αυτό ήταν αναγκαίες πολλές συστηματικές αντιπαραβολές των εμπειριών και των βασικών δεδομένων, τα οποία επεξεργάσθηκε ο καθένας από εμάς στην ειδικότητά του, και αρκετές συζητήσεις ήταν αναγκαίες, κάποτε παραπάνω από ζωηρές, αλλά πάντα ενδιαφέρουσες.

Δεν σας κρύβουμε ότι η ερμηνεία, το σενάριο ή το μοντέλο, το οποίο προτείνουμε, μένει σε μεγάλο βαθμό υποθετικό. Η σπουδαιότητα, όμως, των διαπιστώσεων, τις οποίες κάναμε από κοινού, και η καταλληλότερη, θέλουμε να πιστεύουμε, προσαρμογή των πληροφοριών που προέκυψαν από την μορφολογική, την τεκτονική και την αρχαιολογική μελέτη, καθώς και από τα ιστορικά κείμενα, μας παροτρύνει να σκεφθούμε ότι βρισκόμαστε σε καλό δρόμο σε ό,τι αφορά στην επανασύσταση της εξέλιξης του τοπίου. Πρέπει τώρα να επιχειρήσουμε μία πιο προωθημένη μελέτη, στη διεξαγωγή της οποίας οι καταμετρήσεις πρέπει να έχουν τον αποφασιστικό λόγο. Μπορούμε, λοιπόν, να σκιαγραφήσουμε, με συντομία, τα κυριότερα στοιχεία των ερευνών, τα οποία θα άξιζε τον κόπο να μας οδηγήσουν στα εξής:

με, με συντομία, τα κυριότερα στοιχεία των ερευνών, τα οποία θα άξιζε τον κόπο να μας οδηγήσουν στα εξής:

α) Στην παλαιοσεισμολογική μελέτη των ενεργών ρηγμάτων της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας, για να εξακριβώσουμε ποιες ήταν οι τελευταίες σεισμικές ενεργοποιήσεις ή περίοδοι επανάληψής τους και η μέση ταχύτητα μετατόπισης.

β) Στη μελέτη του πηματογενούς φλοιού της πεδιάδας, παράλληλα με την μέγιστη εξάπλωσή της και κάθετα στο σύστημα των ενεργών σήμερα ρηγμάτων.

γ) Στην παλυνολογική μελέτη η οποία στοχεύει στον προσδιορισμό της ταχύτητας της ιζηματογένεσης και στη σχετική χρονολόγηση.

δ) Στη μελέτη της σχέσης ανάμεσα στην επιφανειακή ρηγμάτωση του φραιατικού ορίζοντα του παλαιοπυθμένα και στην εγκατάσταση των αρχαίων οικισμών, ιδιαίτερα στο ρήγμα της Λάρισας.[46] Το ρήγμα αυτό προσφέρει πλεονεκτήματα για την ανθρώπινη εγκατάσταση, για παράδειγμα την πρόσβαση στον φραιατικό ορίζοντα σε μικρότερο βάθος κ.λ.π.[47]

ε) Στην αρχαιολογική μελέτη του άξονα επικοινωνίας, ο οποίος φαίνεται να ακολουθεί το ρήγμα αυτό της Λάρισας (το ανάχωμα του Καστρίου το οποίο ήδη ανέφεραν ο περιηγητής W. M. Leake και ο γάλλος αρχαιολόγος Al. Mιziθres και εκείνη των λατομείων μαρμάρου που βρίσκεται κοντά σ' αυτόν τον οικισμό.

στ) Στην αρχαιογεωγραφική μελέτη της λιμναίας και μη λιμναίας ιζημάτωσης, σε σχέση με την ανθρώπινη παρουσία στην ανατολική πεδιάδα της Λάρισας.[48]

Το πρόγραμμα, λοιπόν, αυτό είναι εκτεταμένο και η πραγματοποίησή του ξεπερνά, αναμφίβολα, τις δικές μας δυνάμεις και τα μέσα στα οποία μπορούμε να έχουμε πρόσβαση. Ελπίζουμε, όμως, πως άλλοι ερευνητές, γεωγράφοι ή γεωλόγοι, γεωμορφολόγοι, ειδικοί αρχαιολόγοι και ιστορικοί θα θελήσουν πρόθυμα να ασχοληθούν, ο καθένας σύμφωνα με την ειδικότητά του, σ' αυτήν την προσπάθεια, ακολουθώντας τον δρόμο που χαράξαμε, σε πνεύμα διεπιστημονικής έρευνας η οποία μας επέτρεψε να παρουσιάσουμε σήμερα αυτήν τη μελέτη.

---

46. Βλ. E. Barisano-Br. Helly, 1984, 203-209.

47. Βλ. μεταξύ των άλλων, το τοπωνύμιο Παλιοπήγαδα στην περιοχή των Ναμάτων και τον χάρτη των πλημμυρισμένων ζωνών που εξέδωσε ο M. Sivignon, 1975.

48. Βλ. S. Bottema, 1979.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Αρχαιολογία και Ιστορία

α. Αρχαίοι συγγραφείς

Αρχίνος, αποσπάσματα, έκδοση του F. Jacoby, *FGH,* IV, 317, 1.

Απολλώνιος Ρόδιος, *Αργοναυτικά,* έκδοση του F. Vian, Belles Lettres, I, 1976 και τ. III, 1981.

Ησίοδος, *Αποσπάσματα.*

Όμηρος, *Ιλιάδα,* Β.

Πίνδαρος, *Πυθιόνικοι,* Γ, 34.

Πολύβιος

Προκόπιος, *Περί κτισμάτων,* Δ, 3, 6-8.

Στράβωνας, Ζ, απ. 14 (επιτομή Vaticanus), έκδοση και μετάφραση του R. Balladié, Belles Lettres, 1989.

Τίτος Λίβιος, 41 και 42, έκδοση του P. Jal, με εισαγωγή και σχόλια, Belles Lettres, 1971.

Φερεκύδης, απόσπασμα 3, στην έκδοση του F. Jacoby, *FGH,* T. I, 3, F3.

β. Σύγχρονα έργα

Αποστόλου-Κακαβογιάννη Ο., *ΑΔ,* 34 (1979) 187-201.

Auda Y. - Darmezin L. - Decourt J-C. - Helly Br. - Lucas G., 1987: Espace géographique et géographie historique en Thessalie, Archéologie et espaces, X^0 rencontres internationales d' archéologie et d' histoire, Antibes, Octobre 1989, έκδοση APDCA, 1990, 87-126.

Barisano E. - Helly Br., 1984: Remote Sensing and Archaelogical Research in Thessaly (Greece), New Prospects in «Archaelogical Landscape», στο *Proceedings of the EARSeL/ESA Symposium «European Remote Sensing Opportunities,* Στρασβούργο, 31.3-3.4.1984 (ESA SP-233, Μάιος 1985), σ. 203-209.

Bartholdy E., *Voyage en Grèce fait dans annees 1803 et 1804,* τ. 2, 196-206.

Bursian C., *Geographie Griechenlands,* 1862, I, 62-63.

Γαλλής Κ., 1992: *Άτλας των προϊστορικών οικισμών της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας,* ανάτυπο από το *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* Λάρισα 1992.

Γεωργιάδης Ν., *Η Θεσσαλία,* Βόλος 1890.

Decourt J.-C., 1991: *La vallée de I' Enipeus en Thessalie. Etudes de topographie et de géographie antique,* BCH, Suppl. XXI, 1990.

Delage E., *La géographie das les Argonautiques,* 1930, 82-83.

Frober, Tite-Live, Editio Frobeniana, Βασιλεία 1531.

Gallis K., 1979: A short chronicle of Greek archaeological investigations in Thessaly from 1881 until the present day, στον τόμο, *La Thessalie,* colloque de Lyon 1975, έκδοση Maison de I Orient, 1979, 4.

Gronovius J. F., *Notae,* στην έκδοση E. G. Fabri, Άμστερνταμ 1678.

Grundmann K., Hadzimissiotiki Magoula, *AM,* 1937, 56-60.

Helly Br., 1973: *Gonnoi,* 1-2, έκδοση του A. M. Hakkert, Άμστερνταμ 1973.

Helly Br., 1979: Une liste des cités de Perrhébie, στον τόμο *La Thessalie,* Lyon 1979, 179-180 [=*Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* 7 (Λάρισα 1984)161-170].

Helly Br., 1984: Le territoire de Larissa: extension, limites et organisation, *Ktéma*, 9 (1984) 213-234.
Helly Br., 1987: La Gréce antique aux phénomènes sismiques, στον τόμο *La protection des monuments archéologiques dans les zones à risque sismique*, PACT αρ. 18 (1987) 143-160.
Helly Br., 1988: Le Dotion Pédion et les origines de Larisa, *Journal des Savants*, 1988, 127-158.
Helly Br., 1991(1): Les premiers agriculteurs de la Thessalie: mythe des origines à la lumière de la philologie, de l' archéologie et de la linguistique, στον τόμο *Rites et rythmes agraires*, TMD 20 (1991) 135-147.
Helly Br., 1991 (2): Modèle: de l' archéologie des *cités* à l' archéologie du paysage, στον τόμο *La cité grecque et son territoire*, Colloque de l Ecole Française d Athénes, Οκτώβριος 1991 (υπό έκδοση).
Helly Br., 1992, Incursion chez les Dolopes, στον τόμο, I. Blum-L. Darmezin-J. C. Decaurt-Br. Helly-G. Lucas, *Topographie antique et géographie historique en pays grec*, έκδοση του CNRS, 1992 [=*Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 26 (1994) 38-54· 27 (1995) 33-45· 28 (1995) 11-19· 29 (1996) 10-18].
Hope-Simpson, 1979: R. Hope-Simpson και O.T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisation it the bronze Age*, τ. 1 *The Mainland and Islands*, Studies in Mediterranean Archaeology, τ. LII, Γκέτεμπουργκ 1979.
Kirsten E.: *RE*, λήμμα «Tripolis», 1939.
Kromayer J., *Antike Schlachtfelder in Griechenland, II: Die hellenistich-römische Periode, von Kynoschephalae bis Pharszalos*, Βερολίνο 1907, 233-242.
Leake W. M., *Travels in Northern Greece*, τ. 3 και 4, Λονδίνο 1835.
Lucas G., *Les cités du Haut-Titarèse*, Λυών 1992.
Madvig J., *Emendationes Livianae iterum auctiores editae*, 1877.
Meloni P., *Perseo e la fine della monarchia macedone*, Ρώμη 1953.
Mézières Al., *Mèmoire sur le Pélio et l' Ossa*, Παρίσι 1853, 47-48.
Philippson A., *Griechische Landschaften*, 1953, t. 1.
Pouqueville F., *Voyage de la Gréce*, Παρίσι 1835.
Σακελλαρίου M., *The Polis-State. Difinition and Origin*, Αθήνα 1989.
Stählin F., 1924: *Das Hellenische Thessalien*, 1924.
Stählin F., 1934: *RE*, λήμμα «Mopsion», 1934.
Tümpel: *RE* λήμμα «Amyros», αρ. 4.
Vian F., 1970: Notes critiques au chant I des Argonautiques, *REA*, 72 (1970) 90-91.
Weissenborn W.: W. Weissenborn-H. J. Müller, έκδοση του Τίτου Λιβίου, Βερολίνο 1854· 5η έκδοση Weidmannsche Verlaqsbuchandlung, 1965 (σχόλια στο βιβλίο 42, 54, 10).
Wolters C., 1979: Stéles funéraires de Thessalie, στον τόμο *La Thessalie*, Λυών 1979.

Β. Τεκτονικά

Aubouin J., 1959: Place des Hellénides parmi les édifices structuraux de la Mediterranée orientale, Ann. *Géol. Pays Hell.*, 1, X, 485-525.

Ambraseys N. N.-Jackson J. A., 1990: Seismicity and associated strain of central Greece between 1890 and 1988, *Geophys J. Int.*, 101, 663-708.

Brunn J. H., 1956: Contribution à l étude géologique du Pinde septentrional et d' une partie de la Macedoine occidentale, *Ann. Géol. Pays Hell.*, 1, VII, 1-358.

Caputo R., 1990: *Geological and structural study of the recent and active brittle deformation of the Neogene-Quaternary basins of Thessaly (Central Greece),* Scientific Annals, A. Π. Θεσσαλονίκης, 12, 252.

Caputo R., 1993a: Morphogenic earthquakes: a proposal, *Bull. INQUA,* Neotectonic Commision, 16, 24.

Caputo R., 1993b: Morphotectonics alohg the Tirnavos Fault, Northern Larissa plain, mainland Greece. Stewart I., Owen L. A. και Vita-Finzi C. (εκδότες), *Proc. Neotectonics recent advances,* Λονδίνο, Ιούνιος 1992, *Zeit. für geomorph.*

Caputo R., 1993c: The Rodia Fault: an active complex shear zone (Larissa Basin, Central Greece), *Bull. Geol. Soc. Greece.*

Caputo R.-Pavlides S., 1993: Late Cainozoic geodynamic evolution of Thessaly and surroundings (central-northern Greece), *Tectonophysics,* 223, 339-362.

Doglioni C.-Goldhammer R. K., 1988: Compaction-induced subsidence in the margin of a carbonate platform, *Bas. Research,* 1, 237-246.

Doutsos T., 1980:Postalpine Geodynamik Thessaliens (Griechenland), *Zeitschrift der Deutschen Geologischen Gesellschaft,* 131 (Αννόβερο 1980) 685-698.

Παπαϊωάννου Γ., 1992: Η σεισμική δράση στην Αν. Θεσσαλία και στις Βόρ. Σποράδες κατά τον 19ο αι., *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* 24 (1992) 257-266.

Papastamatiou D.-Mouyaris N., 1986: The earthquake of April 30, 1954, in Sophades (Central Greece), *Geophys. J. R. Astron. Soc.,* 87 (1986) 885-895.

Papazachos B. C.-Comninakis P. E.-Hatzidimitriou P. M.-Kiriakidis E. C.-Kiratzi A. A.-Papadimitriou E. E.-Papaioannou C. A.-Pavlides S., 1982: Atlas of isoseismal maps for earthquakes in Greece 1902-1981, *Publ. Geophys. Lab. Univ. Thessaloniki,* 4 (1982) 126.

Papazachos B. C.-Panagiotopoulos D. G.-Tsapanos T. M.-Mountrakis D. M.-Dimopoulos G. C., 1983: A study of the 1980 summer seismic sequence in the Magnesia region of Central Greece, *Geophy. J. R. Astron. Soc.,* 75 (1983) 155-168.

Prud'homme R., 1972: *Analyse morphostructurale appliquée à l Aquitaine occidentale et au Golfe de Gascogne. Définition d' une méthodologie cartographique interprétative,* Μπορντώ 1 (1972) 405.

Terrier M.-Lenotre N., 1989: Reconnaissance néotectonique d' un accident majeur en Provence (France). Utilisation de la comparaison des nivellements et de l analyse morphostructurale, *Bull. Ass. Fr. Et. Quat.,* 3 (1989) 161-170.

Γ. Γεωμορφολογία και παλαιοπεριβάλλον

Bailey G.-King G.-Sturdy D., 1993: Active tectonics and land-use strategies: a

Palaeolithic example form northern Greece, *Antiquity*, 67 (1993) 292-312.
Bintliff J. L., 1976: Sediments and settlement in Southern Greece, στο D. A. Davidson-M. L. Shackley (εκδότες), *Geoarcheology*, Duckworth: Λονδίνο, 267-275.
Bousquet B.-Dufaure J. J.-Péchoux P.Y, 1983: Temps historiques et évolution des paysages égéens, *Méditerranée*, 2 (1983) 3-25.
Bousquet B.-Péchoux Y., 1980: Géomorphologie, archélogie, histoire dans le bassin oriental de la Méditerranée: principes, méthodes, résultats préliminaires, *Méditerranée*, 1 (1980) 33-45.
Bravard J. P.-Verot-Bourrely A.-P-Gi. Salvador, 1992: Le climat d' aprés les informations fournies par les enregistrements sédimentaires fluviatiles étudiés sur des sites archéologiques, στο «Le climat à la fin de l' Age du Fer et dans l' Antiquité (500 π.Χ.-500 μ.Χ.). Méthodes d' approche et résultats», *Les Nouvelles de l' Archéologie*, 50 (1992) 7-13.
Butzer K. W., 1974: Accelerated soil erosion, στο *Perspectives on environment*, Association of American Geographers, Ουάσιγκτον 1974, 57-78.
Butzer K. W., 1980: Holocene alluvial sequences: problems of datinq and correction, στο *Timescales in Geomorphology*, Chichester, 1980, 131-142.
Davidson D. A., 1980: Erosion in Greece during the First and the Second Millenia B. C., στο *Timescales in Geomorphology*, 1980, 143-158.
Demitrack A., 1986: *The Late Quaternary geologic history of the Larissa plain, Thessaly, Greece: tectonic, climatic and human impact on the landscape*, διατριβή, Stanford University, CA. Ann Arbor, Μίτσιγκαν (University microfilms).
Dufaure J. J., 1976: La terrasse holocène d' Olympe et ses équivalents méditerranéens, στο *Bulletin de l' Association de Géographes Français*, 2 (1976) 33, 85-94.
Dufaure J. J.-Fouache E., 1988: La variabilité des crises d' âge historique le long des vallées d' Elide (ouest du Péloponnèse), στο *Actes de la table-ronde de Poitiers, 4-5.10.1987, Géomorphologie et dynamique des bassins-versants élémentaires en régions méditerranéennes*, CIEM, Etudes Méditerranéennes 12 (1988) 259-278.
Faugeres L., 1977: Naissance et développement du relief de l Olympe (Grèce): une manifestation éclatante de la tectonique récente, *Revue de Géographie Physique et de Géomorphologie Dynamique*, (2), XIX, 1 (1977) 7-26.
Genre C., 1988: Les alluvionnements historiques en Eubée, Gréce. Caractéres principaux, chronologie, signification, στο *Actes de la table-ronde de Poitiers, 4-5.12.1987, Géomorphologie et dynamique des bassins-versants élémentaires en regions méditerranéennes*, CIEM, Etudes Méditerranéennes, 12 (1988) 229-258.
Lamb H. H., 1982: *Climate: present, past ahd future*, Λονδίνο.
Nobile G., 1914: G. Nobile, *Αναφορά της Επιτροπής των υδραυλικών έργων της Θεσσαλίας. Μελέτες των έργων προστασίας κατά των πλημμυρών και αποστράγγισης*, Αθήναι 1914.
Renfrew C.-Wagstaff M., 1982: *An island policy*, Καίμπριτζ 1982.

Schneider H., 1968: Zur Quartärgeologischen Entwicklungsgeschichte Thessaliens (Griechenland), στο *Beiträge zur Ur und Frühgeschichte des Mittelmeerischen Kulturraumes,* 6 (1968) 127 σ.

Sivignon M., 1975: *La Thessalie, analyse géographique d' une province grecque,* Λυών 1975, 572 σ.

Van Andel T. H.-Zangger E.-Demitrach A., 1990: Land use and soil erosion in Prehistoric Greece, *Journal of Field Archaelogy,* 17 (1990) 379-396.

Vita-Finzi C., 1969: *The Mediterranean valleys: geological changes ih Historical Times,* Καίμπριτζ 1969, 131σ.

Wagstaff J. M., 1981: Buried assumptions: some problems in the interpretation of the «Younger Fill» raised by recent data from Greece, *Journal of Archaeological Science,* 8 (1981) 247-264.